

FEKETE CSABA

Batizi és kátéja

Három kiadást ismer könyvészetünk (1543–1545, 1550, 1555)¹ ezen iskolásoknak szánt, *fundamentum-típusú* kátéból.² A 16. század közepén élt énekszerző reformátorunk művének az első kiadása még ismeretlen volt a 19. században. Fölbukkant a gyanú, hogy jelenhetett meg olyan kiadása is, amelyik mára már ismeretlen. Újragondolás és újabb vizsgálat hivatott a kérdés eldöntésére.

Részletes (újra)értékelés helyett mostani célom néhány jellemző kiemelése, egyúttal nem kerülöm el azt sem, hogy szóvá tegyem a szerző életrajzának egyes vonásait Szinnyi összegzése miatt, mert bizony fikciók és tévedések keverednek a kevés bizonyosnak tekinthető adathoz. Némelyikük az ezredforduló táján is fölbukkant.

I.

Kéziratban maradtak csupán korunkra az úgynevezett Borsod-Gömör-Kishonti kánonok (cikkelyek). Sem azt nem tudjuk, melyik zsinaton alkották és fogadták el ezeket, sem pedig azt, hogy mikor. Zoványi Jenő szavaival summázhatjuk, mit tekinthetünk mégis bizonyosnak erről az egyháztörténeti dokumentumról:

„a 16. század utolsó évtizedének második felénél sem előbből, sem későbből nem való ref. kánonoskönyv, mely 38 egyházigazgatási cikkből áll.”³

Erratum: Folyóiratunk 2017. évi 2. számában a DOI hivatkozás hibásan jelent meg, az adatsorban az mkxsz után szóköz van pont helyett. Kérjük, a hivatkozást pontokkal használják! A REAL adatbázisba már a javított változat került. (A Szerkesztő.)

¹ RMNy 57, 88A, 125.

² Ezért Thury Etele úgy minősíti őt, hogy „tankönyvíró”. THURY Etele, *Batizi Andrásról és a szántói iskoláról = Protestáns Szemle*, 17(1915), 681.

³ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. jav. bőv. kiad, szerk. Ladányi Sándor, Budapest, kiad. a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 93.

Kézírtos másolatból adta közre a hajdani zsinat után több mint egy évszázaddal Debreceni Ember Pál a latin szöveget 1728-ban.⁴ Másfél évszázaddal ezután a magyarra fordító Kiss Áronnak sem sikerült más forráshoz vagy további adalékhoz jutnia 1881-ben. Támogatnunk kell mégis, és pontosíthatjuk is Zoványi vélekedését, ha megfontoljuk, hogy e kánonokban van egy eddig elfeledve lappangó hivatkozás két nyomtatott kátéra. Nem volt ez ismeretlen eddig sem, lábjegyzetben utalt rá 1965-ben Nagy Barna,⁵ de azóta sem a teológiai, sem a könyvészeti szakirodalom nem foglalkozott tovább a kérdéssel. Lássuk először is a kánon minket érdeklő cikkelyét. Főként azért, mert ez egyedüli a maga nemében, másutt nincs ilyen a ránk maradt protestáns kánonokban.⁶

„X. Az egyházban a gyermekekről és ifjakról is gondoskodni kell. Azért a Káténak, Apostoli hitformának, az Úr imádságának és a Tízparancsolatnak összevont és rövid magyarázását fenn kell tartani, és a nyilvános gyülekezésben a szokott órákon és időben elő kell adni az egyházakban. Elsőben a Batizi, azután a Siderius kátéját kell tanítani.”⁷

Siderius János (c1560–1608) könyvecskéjéről az az egyezményes vélekedés, hogy először 1597-ben látott napvilágot Debrecenben.⁸ Némi kétség fűződik

⁴ *Articuli Ecclesiarum Reformatarum in comitatibus Borsod, Gömör, & Hont existentium = Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania...* a Frid. Adolpho LAMPE... Trajecti ad Rhenum, M. D. CC. XXVIII, 294–303. – Alább [DEP] 1728 rövidítéssel hivatkozom e munkára. Továbbá: DEBRECENI EMBER PÁL, *A magyarországi és erdélyi református egyház története*, ford. Botos Péter, Sárospatak, kiad. a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2009, 211–218. – Alább DEP 2009 rövidítéssel hivatkozom rá.

⁵ *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században = Studia et Acta Ecclesiastica I*, szerk. Bartha Tibor, Budapest, 1965, 28, 18. lábjegyzet. – Alább Studia et Acta I. rövidítéssel hivatkozom rá.

⁶ Theodor de Bèze (Béza) hitvallására igent mondtak a tarcali zsinaton (1562), de nincs tudomásunk arról, hogy valaha is tanították volna. Javasolták azt is Göncön (1566), hogy a prédikátorok „ismerkedjenek meg Kálvin kátéjával is, amely a megelőző zsinatban egyetemes szavazattal bevétellett”, KÁ 1881, i. m. 443. Azonban ehhez sem fűznek olyan utasítást, hogy tanítsák, vagy tanítani kellene.

⁷ „Pueritiae etiam et adolcentiae in Ecclesia ratio habeatur. Ideo Catechesis, Symboli Apostolici, Orationis Dominicae, et Decalogi compendiosa et brevis explicatio in Ecclesiis retineatur, et proponatur in coetu publico, usitatis horis, et temporibus. *Catechesis Batizi primum, deinde Domini Siderii doceatur.*” = [DEP] 1728, 296; (az eredetiben kurzivált a záró sor). Magyar kiadása: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, ford. Kiss Áron, Budapest, kiad. a Magyarországi Protestáns Egyházak és Keresztény Művelődési Központ, 1981 (A Magyarországi Proestáns Egyházak kiadványai, XIX). Alább KÁ 1881 rövidítéssel hivatkozom munkájára. Itt KÁ 1881, i. m. 725; valamint DEP 2009, 213.

⁸ RMNy 801; – mai, hasonmásban és átirásban megjelent kiadása: SIDERIUS JÁNOS, *Kisdéd gyermekeknek való katekizmus*, a szöveget gondozta, jegyzetekkel ellátta és a bevezető tanulmányt írta Györi L. János, Debrecen, kiad. a Tiszántúli Református Egyházkerület, 2010 (Református Művelődéstörténeti Füzetek, 4). – Közölte korábban BARCZA József, *Siderius János kátéja = Studia et Acta 3*, 848–876.

ugyan ehhez a 16 levélnyi töredékhez, mert talán némelyik lapja a Lipsiai Rheda Pál másik, még korábbi nyomtatásából való. Akkor is hitelesnek tekinthetjük, hogy elfogadta a főtebb mondott zsinat a megjelenés évében, 1597-ben, de az is lehet, hogy 1598-ban vagy 1599-ben ennek a kátének a használatát elrendelő cikkelyt. Azaz mindjárt megjelenésekor, vagy legfeljebb néhány éven belül becikkelyezték e könyvecskét. Más kátéval, vagy például énekeskönyvvel ilyen nem történt, mondjuk a széltében használt Lőcsén, Váradon vagy Debrecenben nyomtatott énekeskönyvek egyetlen kiadásával sem, vagy később például Milotai Nyilas István kétségtelen tekintélyű *Agendájával* (1621) sem. Terjedhetett a becikkelyezés előtt is kéziratosszörözésben Batizi munkája. Úgy szerezhethetett tekintélyt már azelőtt, hogy nyomtatásban megjelentették. Maga elárulja előbeszédében, hogy munkája nem 1542-ben és nem Wittenbergben született, hanem „ennek előtte magyar nyelven”. Gyakorló pedagógus tisztségében írta meg, itthon, biztosan e szerint tanított, és tapasztalta, hogy mennyire szükséges ilyen vezérfonal. Egyúttal ez a munkájára való hivatkozás azt is igazolja, hogy a felvidéki zsinatot csak a 16. század utolsó évtizedének második felében hívhatták egybe valahová, valószínűleg nem 1597-nél korábban.

Nagy Barna munkássága révén tisztázott évtizedek óta az is, hogy szinte megalkotása évétől ismerték, említették prédikátoraink, de széltében mégsem tanították a Heidelbergi Kátét csaknem a 17. század közepéig. Azért, mert kezdők, kisiskolások számára meghaladja a kívánatosat és taníthatót, mind terjedelmében, mind szintjében.⁹ Széles körű bevezetése fölvetődött 1619-től, foglalkoztak vele többször, de még nem országos szinten, eleinte csupán egyes egyházvidékeken (partialis zsinaton). Szatmárnémetiben történt a hivatalosnak (és országosnak) tekinthető zsinati becikkelyezés 1646-ban. De még akkor is a hozzá bevezetőként rendelt Siderius kátéjával együtt.¹⁰ Ugyanakkor Batizi András kátéját többé már nem említették.

Bevezetésül, szinte az ábécével együtt tanítva, a hitvallási alapok memorizálásához a protestáns iskolákban Batizi András kátéjának a használatát kívánták tehát. Tekintélyét kánon rögzítette. A szerző mesterei – az előszóban megnevezett

⁹ „Ahol pedig akár ezekben a cikkekben és hitvallásokban, akár egyéb hasonló artikulusokban és zsinati határozatokban a kátétanítás fontosságát hangsúlyozták, s annak végzését és ellenőrzését szorgalmazzák, ott még nagyon sokáig kifejezetten éppen nem a Heidelbergi Kátéről van szó, hanem csak a Hiszekegy, a Miatyánk és a Tízparancsolat összevont, rövid magyarázatáról, a keresztyén tanítás alapigazságainak helyes elsajátításáról. Vagy éppen más, hazai kátékról.” = *Studia et Acta* I, 28. – Kellő tájékozódás hiányában, ezért a történelmi valóságot megmásítva ismételték több helyen az évforduló ürügyén, hogy Debrecenben elfogadták a Heidelbergi Kátét is a II. Helvét Hitvallással egy időben, tehát 1567-ben. Lásd a további részletekre FEKETE Csaba, *Kálvin és a káté = Református Szemle*, 103(1996), 1, 368–371; Uő, *Kérdések és kiadások, A Heidelbergi Káté múltja és jövője = Vigasztaló ismeret*, Tanulmányok a Heidelbergi Káté teológiájáról, szerk. Fekete Károly, Ferencz Árpád, Budapest, Kálvin Kiadó, 2013, 53–77.

¹⁰ *Studia et Acta* 1, 28–29 (a korábbi irodalom részletes áttekintésével).

Gálszécsi István (†1543)¹¹ és Dévai Bíró Mátyás (†1545)¹² – vonalát követve Luther kisebb katekizmusán (catechismus minor) alapul a magyar káté. Viszont önállóan szerkesztette munkáját Batizi, kátéjának nem külön fejezete a gyónás és feloldozás. Becikkelyezett felvidéki használata azt is mutatja, hogy a romantikus kálvinizmus által eltúlzott felekezeti átállás – azaz a reformáció német és svájci ága közötti teljes mértékű váltás – nem történt rohamosan, és távolról sem kizárólagosan vagy minden területen.¹³ Huzamosan érvényesült a kátétanításnak a középkorból örökölt és lutheri irányzata is. Ezzel szemben a Melius Juhász Péter fordította Kálvin-féle genfi káté¹⁴ használatáról egyáltalán nem maradt adat, teljesen elfeledték, ismeretlen volt a 20. század végén fölbukkant töredéke felfedezéséig, és a Melius Juhász maga írta kátéja¹⁵ sem jelent meg többé.¹⁶ Batizi kátéjának ismert 3. kiadása, amely a két krakkói után az első hazai kiadás, 1555-ből való, korábbi az imént említettekénél. Emlékezve a magyarországi nyomdák papírral való szűken ellátott voltára, és az általában kevés példányban történt nyomtatásra, valóban lehetett-e példányhoz jutnia iskolamestereknek és lelki tanítóknak a 3. kiadás után *negyven esztendővel*? Ezt megfontolva óhatatlanul arra kell gondolnunk, hogy volt még a 3. kiadás után újabb lenyomata is Batizi kátéjának. Igaz, nem volt ritkaság a kézirásos többszörözés két évszázaddal később sem. De csupán kézirásban hozzáférhető protestáns iskolai és hitoktatási segédkönyv használatának előírása, vagy lemásoltatása nem lehetett egykönnyen elvárható, és korabeli teljesítését sem tekinthetjük akadálytalannak.

Szilády Áron fejtegetésében felötlött – a krakkói és kolozsvári mellett – további (vagy mára ismeretlen) kiadás(ok) gondolata, ő azonban még nem ismert 1880-ban bizonyoságot az első kiadásra, ezért valamilyen korábbira gondolt csupán, 1550 előttire.¹⁷ 1911-ben Divéki Adorján rábukkant az első kiadás egyetlen töredék levelére, Gálszécsi énekeskönyvének kiáztatott első füzetével együtt, az első krakkói kiadásról azóta sem tudhatunk többet.¹⁸ Négy évvel később erre nem

¹¹ RMNy 25.

¹² RMNy 23, 78.

¹³ Erre Horváth János is felhívta a figyelmet. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében, A Mohács utáni fél század magyar irodalomtörténete*, 2. kiad., Budapest, Gondolat, 1957, 257–258.

¹⁴ RMNy 192A.

¹⁵ RMNy 182.

¹⁶ Fönnmaradt egy kálvinistának kikiáltott kéziratos káté Beythe Istvánnak a Németújvár ferences kolostorában őrzött egyik gyűjtő-kötetében. Ez valóban nem más, mint Luther kiskátéjának a Heltai fordításánál (1550, RMNy 86) korábbi és kivonatos fordítása. Vö. FEKETE Csaba, *Beythe korabeli kiskáté = Theológiai Szemle*, 26(2014), 1, 23–34. – Tanulmányom közlése óta találtam egy 17. század közepéről származó hasonló kéziratos kiskátét, amely ugyancsak a Luther-féle szerkezetet követi (feldolgozását és kiadását későbbre kell halasztanom), ez már valóban nem a 16. századból örökölt lutheránus, hanem a református terminológiát alkalmazza.

¹⁷ RMKT II, 410–411.

¹⁸ DIVÉKI Adorján, *Gálszécsi István énekes könyvének újabb töredéke = Magyar Könyvszemle*, 19(1911), 12. Vö. még SZILÁDY Áron, *Gálszécsi István Énekes könyvének első íve = Irodalomtörténeti Közlemények*, 21(1911), 373–374. – Luther német szövegét is közölve megállapítja, hogy

utalt Thury Etele, mert nem a kiadás történetét taglalta, de jóval később is előfordult, hogy elmaradt rá a hivatkozás. Hogyan is vall a korábbi kiadásról a kolozsvári editio?

Apológiát írt a „*köny nyomtato*” a 3. kiadáshoz Batizi előszava elé. Figyeljünk néhány mondatára, mert adathiány mellett ez indította meggondolásra Szilády Áront. Tudniillik a nyomdász vagy a kiadó öntudatosan és minden álszerénység nélkül értékeli saját *javított* kiadását. (Átírva, de az egykori kiejtést megtartva idézek. Mostani céloimhoz szükségtelen volna a betű szerinti, és az egykori ékezetthiányokat sem pótló idézés.)

„Ennek a Catechismusnak kinyomtatására, szerető atyámfiai, készerített éngemet, először: hogy sok helen efféle keresztyén könyvecskék nélkül igen szükelkednek. Másodsor (mert minden iráség nélkül az igazat kell mondani): igen hamissan, néhol kedig ugyan egész igikben való fogyatkozások és vétkek vadnak (valahol és valaki által nyomtottak), mert aki nyomtotta, nevét meg nem jelentette. Ezt értvén és látván, egynéhány keresztyén atyafiak kérének, hogy újonnon és megigazitván megnyomtatnám. Mely ő kéréseknek és kívánságoknak nem akartam ellent tartani, hanem inkább öremest engedtem és eleget tenni igyekeztem. Ez okáért hiszem, hogy amely keresztyén ezt a mi nyomtatásunkat olvassa, és a másikkal conferálja, könnyen megérti, hogy ez így légyen, és ezt eképpen megértvén, minden kétség nélkül a mi akaratunkat és munkánkat jóvá hagyja.”¹⁹

Viszont az a bökkenő, hogy a Szabó Károly idején már ismert 2. kiadás nem a nyomtató neve nélkül jelent meg, hanem bizony közli a lengyel nyomdász nevét. A zárócímben olvasható Łazarz Andrysowic utóda volt Hieronymus Vietornak, és özvegyének férjeként (1550-ben házasodtak össze) a nyomda tulajdonosa. Nehéz volna úgy érvelnünk, hogy nem vette észre vagy érdeke volt, hogy szándékosan mellőzze ezt a szintén nyomdász Hoffgreff (vagy inkább Heltai?). Így adja tudomására az olvasónak a könyv kolofonja a megjelenést:

„Cracoba nyomtatatot Strikovia beli Lazar.” (Tudniillik általa, vagy az ő költségével.)²⁰

Egyáltalán nem kétségtelen avagy mindenre elégséges bizonyíték ez önmagában arra, hogy úgy tekintsük, korunkban és könyvészetünkben ismeretlen kiadást vett alapul az új kiadás sajtó alá rendezője. Ámde arra érdemesnek és sürgetőnek is látszik, hogy Hoffgreff (vagy alighanem Heltai) állításával szembesítsük. Hátha

a rímtelen magyarítás gyarló. A Husz nyomán keletkezett *Christusnak vocsorájáról való ének* szövegébe Gálszécsi belepótolta a *sola fides* tételt, amely Batizi kátéjában is igen hangsúlyos.

¹⁹ Fol. A₂a–b.

²⁰ RMK I, 23. Szabó Károly ezt még a Teleki Téka (Marosvásárhely) akkor meglévő „teljesen ép, igen szép” példányáról írta le. Az OSZK – hajdan Nagy István birtokában volt, majd külföldről hazakerült – példányában az utolsó egy vagy több füzet hiányzik.

felköltsi szerencsés kutató érdeklődését, aki majd további adaléokra bukkan, és földe-
 ríti a még homályos részleteket.

Szabó Károly úgy ítélte meg, hogy ez a kiadás „A krakkói 1550-diki eredeti kiadásnak hibátlanabb utánnyomata”.²¹ Bizonyos-e, hogy annak, nem pedig a legelső krakkói kiadásnak, vagy valamely más, jelenleg ismeretlen utánnyomásának? Könyvészetünk eddig nem bajlódott annak meghatározásával, hogy mi volt a bírált kiadásban „igen hamisan” nyomtatva; illetve hogy melyek és milyen mértékűek voltak a „fogyatkozások és vétkek”? Vajon kizárólag textológiai-
 nak meg kiadástörténetinek minősül ez a kérdés, vagy pedig ugyanakkor hit-
 elvi és eszmetörténeti? Lássuk, milyen eredménnyel jár a két kiadás szövegének
conferálása!

Öt témát sorol (ezek a káté fő fejezetei) a címlap verzóján a 3. kiadás. A 2. kiadásban ilyen nincs, itt kezdődik az előszó. Az 1. kiadásról ezt nem tudhatjuk. A 2. és 3. kiadás beosztásának eltérésére az RMNy 125 is utal. Különbözik a terjedelem is. Az apróbb betűs és kevésbé levegős szedésű krakkói kiadás egykori ép példányáról Szabó Károly révén tudjuk a pontos terjedelmet, ez 88 számozatlan levél. A nagyobb betűs, és szebb meg levegősebb tipográfiát alkalmazó 3. kiadás füzetenként nagyjából két levéllel terjedelmesebb, tehát legalább 20–25 levéllel több a 2. kiadásnál. A pontosabb levélszámot kockázatos volna megbecsülnünk, mert az sem lehetetlen, hogy a káté újabb kiadásában szokásos módra a végére még mutatótáblát is nyomtattak, vagy imádságokat tartalmazó toldalékot. Csonka példányok ellenére azt megvizsgálhatjuk, hogy a többi eltérés érinti-e a szöveg állományát?

II.

Azonnal látszik, erre futólagos átolvasás is elég, hogy a két kiadás tartalma egyezik. Igen kevés különbséggel szó szerint. Eltérés van azonban a helyesírásban, szóalakokban, a szöveg elrendezésében és főként a tipográfiában. Vannak javítások is, ez többnyire egyes nyelvjárási alakok cseréjét, betűkihagyások pótlását jelenti, de újabb sajtóhibák is fölbukkannak. Nincs kiküszöbölve minden fogyatkozás, amelyre gyaníthatóan utal a nyomdász előbeszéde.

A cím piros–fekete betűvel készült Kolozsvárott. Kiegészült, de értelme szerint nem változott meg, csupán célszerűbb, rövidebb, jelzi a munka műfaját. A két kiadás között mondhatni, ez a legnagyobb mértékű változtatás. Nem rendelkezünk olyan adattal, hogy ez a címváltozat előfordult-e más kiadásban, vagy ez is mindenestől a kolozsvári szerkesztő meggondolt beavatkozása. A krakkói kiadásban nem szép a szóközök és a függő bekezdések alkalmazása, ráadásul helyenként ettől eltérően behúzott első sor van, helyenként meg az sincs. Tömörebb viszont a szedés. Az idegen anyanyelvű szedő nem tehetett mást, ahogy tudta, követte a nyomdakéziratot, amelyet nem értett, ezért nem is vehette észre, hogy kis-

²¹ RMK I, 35

betűt vagy nagybetűt kellene szednie.²² Helyenként szintén ezért sem a szavak elkülönítése, sem a mondat helyes tagolása nem sikerült.

A rövidített Tan. = Tanítvány és Mes. = Mester szó után hol kettőspont következik, hol pont van a 2. kiadásban. Az írásjel előtt és után a szóköz gyakran elmarad. Batizi kézírásában nem voltak az idegen anyanyelvűek számára is világosan megkülönböztetve a nagy kezdőbetűk, vagy egyforma volt a kisbetű és a nagybetű írása (például *p* és *P*; ezért váltakozik *Pál* és *pál*), emiatt a szöveg gyakran összemosódik, egybefolyik. A mondatok első szava sem mindig nagybetűs. Másfelől vannak egyes szavak, amelyek szeszélyesen, a mondat belsejében is mindig nagybetűsek, mintha a szerző csak nagy *B* betűt tudott volna írni. Ellenben tulajdonnevek is lehetnek kisbetűsek, mint *adam*; *matthanal*; *maria*; *philep*; *philepp*; vagy téve-
sek, mint például *Micodemus*.

Szemléltetés okaért lássunk néhány sort (meghagyva javítatlanul a sajtóhibákat és a hiányzó szóközöket sem pótolva) a kérdések és feleletek közül:

Tan.en tißtelendõ mefterem,ha ürefßghed vagon
 Tan ki berzi mi bennünk aß hitet?
 Tan mond meg myt iegos aß kerezt vißbe mereytes
 Tan.Micßoda az iftennek töruénye aüüagy parancßa
 Tan Bamlald elõ Immaran aßokat.
 Tan: Mongyad Immaran aß harmadik agaßattyat?
 Tan. Mellyk aß credonak negyedik agaßattya?
 Tan : hani fele dolgot kell aßoknak meg tudniok

Mes : iftennek ergalmaßfaganak, eß hoßßank valo Io
 Mes:fëlñi eß tißtelni aß eggy hißony örök iftent
 Mes:bent pal aß Titus pißpeknek irt leueleben es

KEREZTY
 ENI TVDOMANNAK
 FVNDAMENTOMA
 RVL VALO RÖVID
 KERDEZKE
 DESEK.

AZ KERDEZKEDŐ
 nek neuc. Tanyuany: az meg
 felelőnek Mester.

Tan. üduçg légy en tißtelendõ mefterem.
 Mes. Iften meg algyon en io tanytuas
 niom, mit këuanß vala?
 Tan.en tißtelendõ mefterem,ha ürefßghed
 vagon, këuanom te töled meg tte
 nem mi légyen aß kereßtyenleg es hany
 dologban figyön?

1. ábra: A káté szövegének kezdő lapja,
 2. kiadás, Krakkó, 1550, A₃a (RMNy 88A)

²² Johannes Manlius sajtóhibái okaként említette meg Magyar István, hogy „maga a könyvnyomtató magyarul sem tud.” RMNy 890, Bb₄b

Sorköz nélkül, zsúfoltan következnek a részcímekben egymás után a verzál szavak Krakkóban, mutatja az ábra is, megfelelő mellékjeles betűk hiányában apró kisbetűket közbeszúrva. Például:

HITREVL – IEVIOEN TE orszagod – KÉSÉRT ETBE – RÉSZE
– TEORVÉNYEREVL – TORVÉNINEK – VÉTETETVNKET, stb.

Sajtóhibás rögtön az első szava a krakkói 2. kiadásban Batizi András előljáró beszédének: „*IRtan.*” *M* és *n* összetévesztése néhol később is előfordul, amint az imént láttuk *Nicodemus* nevénel. Kézírásból szedett a lengyel nyomdász, aligha volt hozzáértő magyar korrektora. Hibás olvasatokat így sűrűn véthetett. Látszik azonban, hogy egyre jobban beletanult, főként az előbeszédben és a káté elején találunk hibásan, néha értelmetlenül szedett szavakat. Később lapokon át alig. Nem tudhatta a lengyel nyomdász, hogy a kézírásban hol a szóhatár, ezért vagy egy szónak szedett kettőt, máskor meg fordítva, spáciummal választott ketté egyes szavakat. Például:

bu3go | *fagoss*; *es* | *keggel* [=esküdjél]; *e3* | *ennagy*
[=ezen nagy]; *ha3* | *no3*; *hely* | *hezteffen*; *kidö* | *rögi*
[=kimondja, elkiabálja]; *meg nyo-* | *Morult*; *mere* | *yteúnk*
[=meréjtetünk, merítettünk]; *mi atta*; *olua3a* | *fabol*; *ti3* | *fielni*; stb.

Nem lehetett a lengyel nyomdásznak mindenütt világos, hogy milyen betűt olvasson, ezért van szórványosan *es/és* helyett *ez*, máskor *ez* helyett *es*, vagy például *Igas* [igaz], *viteskedni*, *EST FELELLYED*. Ha magyarul tudott volna, nem lett volna kétsége. Nem volt kétségtelen néhol a kézírásban az *i* betű írott alakja, ezért látunk helyén gyakran hol *I*, hol *l* betűt. Máskor az *f* és *l* összevételése történt, ez is a nyelv ismeretének hiányából fakad. A szavak elválasztása sokfelé fura, vagy van elválasztó jel, vagy nincs, bár akkor még nem volt érvényes szabály. Például:

eg- | *gy*; *ig-* | *haz*; *na-* | *gy*; *ig-* | *heretének*;
igazey | *e3on*; *rendel* | *heffük*; *3emel-* | *ly*; *3ent* |
3éggehez; *ti3* | *fielni* [=tisztelni]; *v-* | *riften*; stb.

Egészében mégsem mondhatjuk azt, hogy a korabeli könyvekhez mérten túl sok a sajtóhiba. Ritkán történik, hogy a mondat nehezen érthető, olyan meg talán sehol nincs, ahol a régi magyar nyelvben jártas olvasó számára érthetlenné válik a szöveg a betűk cseréje vagy kihagyása miatt. Lássuk hibásan vagy szokatlan alakban szedett szavak olyan példáit, amelyek a mai olvasónak esetleg gondot okozhatnak:

alta [=általa]; *aiúgy* [=avagy]; *avagy*; *a3 kort* [=akkor, akkort, akkoron]; *bizonieycz*
[=bizonejtsd, bizonyítsd]; *Bogod* [=Bódog]; *Bül3quiaért* [=búcsújáért]; *bünemkel*

[=bűneinkkel]; *Deúay*; *ekú lhetnének* [=ékesülhetnének]; *etenem* [=értenem]; *feni* [=fiúi]; *fetelmes* [=fertelmes]; *füünkre* [=fejünkre]; *haraiat* [=haragját]; *hiny* [=hív]; *iegele* [=jegyese]; *iegos* [=jegyöz, jegyez]; *iöl* [=jól]; *iftentúk* [=Istentúl]; *item* [=hitem]; *iegest* [=jegyezi]; *Ioneuem* [=jó néven]; *Iúffon* [=jusson]; *Iúttón el lú* [=jüttön eljű, jöttön eljű]; *kefdet* [=kisdéd]; *keuefnet* [=kevésént, kevésé]; *könyaros* [=könyvárus, könyvkereskedő]; *lúion* [=jüjjön, jöjjön]; *mayar* [=magyar]; *mimellyek* [=némelyek]; *momb* [=mond]; *neuet* [=nevez]; *niult* [=múlt]; *pappaiuá* [=papjaivá]; *βnet* [=szent]; *βópp* [=szép]; *túlen* [=túlem, tölem]; *vagoyñ* [=vagyon]; *ve* [=ne]; *vyulan* [=újulván]; *úde* [=üdő]; *úk* [lük, lök]; stb.

Vannak Batizi nyelvében és írásában *e-ző*, *ű-ző*, *i-ző* szóalakok (jóval kevesebb, mint Gálszécsinél). Az *-ít* igeképző többnyire *-ét*, *-éjt* alakú. Például:

e/é ~ i/i: *batoretom*; *buréták*, *ergalmas*; *ergalmasság*; *érgalmaffaganak*, *ergalmaffagabol*; *iga3ét*; *indéc3on*; *őreghbėti*; *tanétt*; *ti3tétatatok*; *údue3eteni*, *velág*; *velághi*, *velágosság*; *velágosito*; *vérágo3tatnam*; *údvő3eteni*; stb.

Batoreyt; *erő3ffeyt*; *hellyeffeyt*; *iga3eyc3on*; *iga3eyt*; *indeytc3am*; *ké3beregtek*; *ordéyto*; *tellyeffeyt*; *ti3teyt*; *tulaydonettya*; *uyéttya*; *údu3eyti*; stb.

ű ~ ő: *Búufegesen*; *lún* [=lön], *lúnek*; *lútt* [=lött], *mú*; *múnket*; *tú*; *túlók*; *túlúnk*; *tún*; *túnn*; *ú*; *údo*; *ún maga*; *úneki*; *únen*; *únónmaga*; *útet*; stb.

i ~ é: *A3irt*; *edinye*; *ellenfighi*; *ellenfighid*; *ellenfiginknek*; *elmiuel*; *fenyeghetifek*; *kiriúk*; *kirlek*; *kirefunket*; *kirlek*; *kirúnk*; *kölczigheket*; *lenninek*; *menuin*; *mihebe*; *megvitke3nek*; *migyen*; *mine*; *mürtekek*; *nimellyek*; *nizendő*, *ri3be*; *tecc3eninek*; *tehetninek*; *tiko3lafok*; *titeffek*; *veβnink*; *vighe*; *vi3ben*; *vitkeket*; *vitke3nek*; *vitke3zetek*; stb.

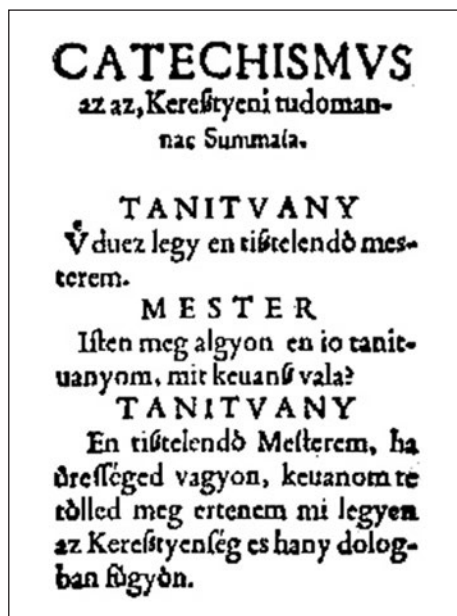
Egyes szóvégeken hosszú mássalhangzót találunk, például:

aadd [=ad]; *bünn*; *eβkőzz*; *országoll*; *rémüll*; *Ronc3ell* [=rontsd el]; *szolgáll*; *βooll*; *βépp*; *tanétt*; *teremtt*; *túnn*; stb.

Általános a kiejtés szerinti és hasonlult szóalakban is a hosszú *-ggy-* mássalhangzó:

Aggy; *Aggyad*; *egy*; *elegeggyek*; *eggyetben* [=egyetlen]; *eggyemasho3*; *eggyót* [=egyet]; *egieffeghe*; *fogaggy*; *haggyon*; *hyggyed*; *βenuegyúnk*; *tuggya*; *Tuggyuk*; – ellenben akad kevés kivétel is: *engedgyed*; *Imadgyak*; *ke3eyc3on*; *adgyúk*; *zoldgya*; stb.

Tekinthettek nemtetszéssel minden ilyen nyelvi és helyesírási sajátosságot azok, akik határozott elveket, másféle helyesírási normát vagy nyelvhelyességet vallottak, valamint más nyelvjárást beszéltek. Bélyegezhették vétkesnek az eltérő

2. ábra: *A káté szövegének kezdő lapja, 3. kiadás, Kolozsvár, 1555, A₁a (RMNy 125)*

ket helyett *Vdnnepe, Unnepeket, ünnepnap* olvasható a 3. kiadásban, amint ez az 1. és 2. ábrán is látható.

Mindvégig következetesen szóvégi *-c* található a 3. kiadásban, nem *-k*, mint mindvégig a 2. kiadásban, például:

annac, biznac, bizzunc, Bóeltfeknec, chac, chyac, Credonac, eghec, ennec, ertitec, Futnac, halac, hişec, hozzanc, ioknac, irtanac, kéreñec, kic, kijc, LéLec, Mafodic, őertek, őerec, őerőec, réanc, búekelkednec, foc, tettegyéc, tóllünc, törökóc, vadnac, velinc, vétkec, vtallyac, Wradnac; stb.

Elválasztás tekintetében a 3. kiadás szokásos megoldása lényegében nem különbözik a 2. kiadásétól, egyetlen betűt is átvisz másik sorba. Gyakran hiányzik a sor végén az elválasztójel, ha a szöveg sok volt, ezért szorítania kellett a nyomdásznak. Például:

a | kara; ava- | gy; bizo- | ny; e- | gy; e- | gyhaznac; eg- | yüt; enne | kem; hag | yod; ho- | gy; Imadg- | yad; irig- | yec; jeg- | yez; mēy | et [=mennyet]; erei | ból; ke | zdef; le | kifşeb [=legkisebb]; me | g; mēy | et [=melyet]; mi- | nd; minden | ú t; mind |

normát és szokást. Nem tudunk arról, hogy Hoffgreffnek a magyar nyelvű írást és helyesírást illetően lett volna kialakult vélekedése. Heltainak volt.

Lássuk ezután, hogy vannak-e sajtóhibák a kolozsvári kiadásban! Vannak; de sokkal kevesebb a hiba, mint a krakkóiában. Egységesebb a felfogás is, de a nagyobb következetesség ellenére a javítások néhol elmaradtak. Gyakran ugyanolyan megoldást választ Kolozsvár is, mint Krakkó, vagy nem helyesbít. Például az *i* helyett az *I*, vagy néha az *l* szintén megtalálható. Változatlanok az ilyen szófüzések is, mint *leßen ottan vyulan valo búletşnec feredeie* (B₂b). A 2. kiadásban sem *újúlván* található itt, ez módosítás nélkül így maradt. Hasonlóképpen, dacára az eltérő helyesírásnak, szórványosan megmaradtak egyes korábban gyakori szóalakok. Például az igeképző *-ít* alakjának cseréje elmaradt. Viszont *Údñep, údñepeket* helyett *Vdnñep, Unñepeket, ünñepñap* olvasható a 3. kiadásban, amint ez az 1. és 2. ábrán is látható.

ha [=mintha]; *minden* | *út*; *mi-* | *nt*; *m-* | *ond*; *na-* | *gy*; *na* | *gy*; *ny-* | *erte*; *feg* | *helic* [=segéllik]; *Tiberi* | *us*; *tób* | *ben*; *vag-* | *yon*; *Wr* | *unc*; *vy-* | *ait* [=ujjait]; stb.

Egy szóként, azaz egybeírva is találunk helyenként szavakat, például:

estanitafabolki minekincadatic; *hogimi* [=hogymi]; *Imadtagnac*; *Iofa* [=jófa]; *közbe Iaronelkül*; *könyvetskekelkül*; *lennihogy*; *miffekethalgnac*; *mondmeg*; *bankivetéftis*; stb.

Külön szóba írva szintén előfordulnak ilyenek:

Anya bentegyházat; *Edgy hazat*; *vala ki*; *Őtt fële*; *βaki vettetet* [=számkivetetett]; stb.

Ingadozik, és helyenként eltérő egyes hangzók jelölése, de ez sem mindig következetes a kötetben. Így -ggy- helyén következetesen -dgy- található, például:

adgya; *adgyac*; *chelekedgyinc*; *engedgyenec*; *engedgyúnc*; *eggyefec*; *eggyefsége*; *Eggyefségét*; *hidgyed*; *mondgya*; *Mondgyad*; *tagadgyac*; *tőrekedgyenec*; *viaskodgyanac*; stb.

Hasonlóképpen nem használatos az 1555-ös kiadásban -c3-, helyette -ch- az általános, némelykor azonban -ts- található, például:

Bochatt, *bochatunc*, *challya*, *chikorgatafokkal*, *chillagoknac*, *chinalia*, *chudalatos*, *chyalard*, *Chyaβar*, *dichiric*, *dichófséghe*s, *gyúmólchében*, *indichon*, *tanachán*; stb.

Ellenben a kötet elején, majd elszórtan másutt is fölbukkan ez a másik írásmód:

áts, *bóltseéget*, *Bólt*s, *gyermetsfek*, *ditsóitetic*, *könyuetskekelkül*, *Mitsoda*, *parantsolat*, *parantsolt*, *parantsollya*, *parantsoloc*; stb.

Egy ízben még ilyen keverék módon írt szóra is bukkanunk: *valtchag*.

Előfordul keveredés, *ördög* helyett sokszor van *ördeg*, de nem mindenütt; a *tőrekők* szóalak sem kivétel, vagy *őreckős*.

Kisebb arányban, de maradtak *e-ző*, *ű-ző*, *i-ző* szóalakok is. Az -ít igeképző helyett is fölbukkan -ét, -éjt. Például:

elé ~ *íí*: *Annyeβer*; *egyeleytet*; *efmet*; *heiaba*; *keuannya*; *mereytes*; *mereyitetunc*; stb.
i ~ *é*: *edünye*; *elmível*; *igickel*; *igiretec*; *Itületé*; *itili*; *itilni*; *mikint*; *törtönet*; *vitezendic*;
ű ~ *ő*: *mú*, *münekünc*; *tú nektec*; *tüteket*, stb. Kivételesen nem szóvégi -c-vel: *tú nektek*.

Hibásan, betűcserével vagy egyéb vétséggel szedett szavak is akadnak elszórtan (a nehezebben megfejthetők helyesbítéssel együtt idézem):

aldozatnac [oldozatnak]; *aldozattanac* [oldozatjának]; *Ckrifufnac*; *dickőféséggel* [=dicsőséggel]; *ehgec* [=egek]; *ehgi*; *fogat* [fogad]; *engefteltec* [=engesztelteték]; *hiangia* [hiándja, hivándja]; *iött* [=jót]; *Istenú* [=isteni]; *kényóruel* [kenyérrel]; *környúkeftetet* [környékeztetett]; *kóttót* [=kettőt]; *kóttet* [kettőt]; *lol* [=jól]; *le kiffeb*; *midn* [=mind]; *mind ha* [=mintha]; *mindentek* [mindeniketek]; *nekel* [nem kell]; *büztheffed* [=szüretelhessed]; stb.

Egyszóval korántsem minősíthetjük hibátlannak Hoffgreff javított kolozsvári kiadását sem. Gondosabb és tetszetősebb nyomtatásához nyelvileg sem járul kivételek nélküli és mindvégig egyenletes megoldás. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy külalakjára és elrendezésére nézve sokkal magasabb szintet képvisel, mint a korábbi, azaz krakkói kiadás (vagy kiadások).

A nyelvi különbségnél jelentősebb az igényes tipográfiai megoldás. A krakkói kiadásban nincs előfej, a kolozsváriban van. A részcímek fokozata eltér, a TANITVÁNY és MESTER szó is középre van zárva, megfelelő spácium van előtte és utána, ez is növeli az olvashatóságot és áttekinthetőséget.

Más természetű eltérés is van azonban a két kiadás szövege között, nem csupán helyesírási vagy szóalakbeli. Terjedelemre kevés ez, ellenben a hitvallási álláspontra, és az egyházi nyelv kialakuló vagy már elfogadott terminológiájára nézve lényeges, mert emiatt módosult a szertartás elnevezése. Így szól a Miatyánk értelmezése után következő ötödik szakasz címe, majd a rá vonatkozó kérdés és felelet 1550-ben:

„Az Vr CHRISTVS Iefusnak bent vaczoraiaiarul?”

(K_{III}a). A meghatározásra rákérdez a tanítvány: „miczoda a3 oltari bentfeg, awagy a3 vr Chriftus Iefufnak vaczoraia?”; illetve „mas modő miczoda a3 oltari bentfeg?” Erre a mester felelete: „... Chriftus Iefufnak velőnk valo Io titemenyenek peczete, ęs bent fęghes iegye, mellyben... a3 bornak kenyernek bemelye alatt, a3 ű bizon bent teftét bent vérét oftogattya mi nekőnk...” (uo).

Ez a szövegrész nem található meg a 3. kolozsvári kiadás egyetlen csonka példányában, mert abban megszakad a szöveg. Szerencsére több helyen is megvan a 2. és 3. kiadásban egyaránt, amely ugyanezt a terminológiai változtatást tükrözi. A keresztyénség ismérveiben van az első különbség, itt voltaképpen a káté fejezeteit sorolja a tanítómester. A keresztség meghatározásában az ígélet megpecsételésnek minősíti mindkét sákramentumot. A Credo tizedik ágazatában a bűnök megbocsátásáról szóló kérdés és felelet is módosult. Az ünnep megszentelése elleni vétkezést szintén másként nevezi a harmadik parancsolat értelmezésében, ahol egyébként sem vasárnap, sem szombat nincs említve a szövegben.

1550 (Krakkó)	1555 (Kolozsvár)
5 ótódik mi légen a3 oltari bentfég melyben Christufnak haláláruul meg emlekeztetünk hitünknek erőffeghere es Büneinknek Boc3anattyara (A ₆ a).	5 Ótódic mi legyen az vegh vachora, melyben Christufnac halalatal meg emlekeztetünc hitünknek erőfgére es Büneinknek bochanattyara (A ₈ a).
A3onkeppen az vristen fogadáft tün minekónk... fogadafat a3 peczetle mynekünk a3 ü 3ét kere3tfeguel es a3 oltari zentfeguel... (A ₈ a).	Azonkeppen az Wr Iften fogadaft tön minekünc... fogadafat megpechetle nekinc az ó bent kereb3tségueel és az vég vachoraual (B ₃ a-3b).
Mic3oda e3kóz által boc3attatik meg a3 bün? ...A3 kere3tfégnek es a3 oltari bentfégnek altala, mellyeket mi bent Leleknek Ihléfeből c3ak hittel kapc3olhatunk hoz3ank... (G ₂ b)	Michoda e3kóz által bochattatic meg à bün? ...A kereb3tségnek es à vég vachoranac altala, mellyeket mi bent Léleknek ihleféből chac hittel kapcholhatunk hozzanc... (I ₄ a)
AZERT EZ HARMADIK PARANC3olat ellen meg vitkeznek... A3 kik meg vtallayak a3 egyghazi bentfegheket, a3 kere3tfeghet es a3 oltari bentfeghet (B ₃ a-3b).	AZERT EZ HARMADIC parancholat ellen meg vétkezec... A kic meg vtallyac az egyghazi bentségeket, az kereb3tfeghet es az vég vachorat (C ₃ a).

Luther kiskátéjának magyar szövege nem említ oltári szentséget, Heltai fordítása szerint az úrvacsora meghatározásában sem. Volt talán Batizi kátéjának olyan kiadása korábban is, amelyikben a szóhasználat már eltért az idézetek szerint? A polemiák és hitviták miatt a helvét teológiai hatásokat befogadó protestáns ág került az oltár és oltári szentség emlegetését. Már Batizi korában el is tűnt az oltár sok templomból, viszont egyes helyeken a 17. század második felében is meghagyták a reformátusok, puritánjaink ellenzése dacára. A terminológiai eltérés érthetővé tenné, hogy a II. Helvét Hitvallást elfogadó protestánsok zsinata az 1567 utáni időben alkalmasnak és magáénak fogadta el Batizi művét, értve a káté 1555-ös kiadását is. Ha ilyen kiadás nem jelent meg Hoffgreff nyomtatása előtt, akkor ez a terminológiai változtatás (vagy korrekció) Heltaiék megváltozott hittani álláspontjához fűződhet. Néhány évvel a káté megjelentése után efféle változtatás nem igényelne magyarázatot. 1559-ben zsinaton vett részt Heltai Gáspár és Dávid Ferenc, együtt Melius Juhász Péterrel, Kopácsi Istvánnal meg társaikkal. Megvitatták és elfogadták az első reformátusnak mondható úrvacsorai tanítást, ezt hagyományosan *Marosvásárhelyi Hitvallás*²³ néven szokás emlegetni. A Melius Juhász szerkesztette magyar változat után ennek német²⁴ és latin²⁵ kiadásában döntő részt vállalt Dávid Ferenc és Heltai Gáspár. Vajon ez az átállás bizonyos mértékig évekkorábban kezdődött?

Más vetülete is van a kérdésnek. Dévai Bíró Mátyás 1538 körül elkészült lu-

²³ RMNy 155.

²⁴ RMK III, 507.

²⁵ RMNy 153.

theránus kátéjában,²⁶ amelynek ma már csak a második, valószínűleg 1549-ben készült kiadását ismerjük,²⁷ nem olvasható oltári szentség. Mutatja a 103. lapon a Batiziéval egyező fejezetcím: AZ VÉG VATSORAROL.²⁸ Ebben Gálszécsitől is eltér. Nem lehet, nem is szabadott volna soha a felekezeti valahová tartozást, a hittani álláspontot gyakran ilyen részletek alapján véglegesen eldönteni. Nem állíthatnók, hogy Dévai Bíró Mátyás helvét beállítottságú volt, ellenben Batizi András nem. Ennek a fordítottjával érvelnünk szintúgy értelmetlenség, mint ahogy nélküli a megalapozottságot az is, hogy Batizi András eltávolodott korábbi álláspontjától, és később a helvét állásponthez közeledett. Sajnálatos, hogy mindkét protestáns felekezet kizárólag a *saját szempontjából* tekintett ilyen kérdéseket, és a kutatók többsége arra kihegyezve sorolta érveit, hogy egyoldalúan ítélhesse meg a teológiai álláspontot, és e szerint véglegesen besorolja a szerzőket egyik vagy másik táborba. A viszonylag mértéktartó Thury Etele is úgy vélekedett, miután mutatóványokat közölt Batizinak a szinte ismeretlen és teljesen kiaknázatlan kátéjából, hogy ez a „Melanthon–Kálvin-féle közvetítő irány hívéül tünteti őt fel.”²⁹

Hoffgreff (és/vagy Heltai) állítása sehogysem illik rá a 2. krakkói kiadásra. Még akkor sem, ha más munkáját aláértékeli a későbbi kiadó, hogy a sajtóját annál rangosabbnak mutathassa. Nem csupán a kolofon és a nyomdász megnevezése miatt sántít a dolog, hanem nyelvi és terminológiai okból is. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy Hoffgreff előtt lehetett csonka példány, amelyben nem volt meg a kolofon. Ha így volt, akkor honnan származik a kolozsvári kiadásban a szöveg befejezése? Csonkaság miatt ezt sem ellenőrizhetjük. Nem ismerjük az 1. kiadást, tehát azt sem dönthetjük el, hogy abban mennyi volt a sajtóhiba, és egészen olyan volt-e szedése, mint az ismert 2. krakkói kiadásé. Könnyebben magyarázhatjuk az előtárt különbségeket, ha a szóvá tett hibákat valamilyen jelenleg ismeretlen, és talán sokkal több defektussal nyomtatott kiadásra értjük, amely nem Krakkóban készült, hanem máshol és máskor, 1546–1554 között. Az 1. vagy a 2. kiadásnak efféle kelendő utánnomása, ha volt, idegen anyanyelvű környezetben hagyta el a sajtót, és aligha magyar korrektor vigyázó szeméi előtt, például Wittenbergben, Bécsben vagy Bazelben. Ilyen körülmények miatt a lengyel nyomtató hibáit többszörözhetette az újabb utánnomás, volt mit szóvá tennie a javító és átszerkesztő kiadónak.

Kellően nem tudjuk magyarázni azt sem, hogy a 16. század végén volt elegendő példány iskolai használatra Batizi András elismert kátéjának évtizedekkel ko-

²⁶ RMNy 23; megsemmisült a második világháború idején az a C jelű füzet, és a néhány többi fozslány, amelyet az első kiadásból Szilády Áron Kecskeméten 1925-ben kiáztatott.

²⁷ RMNy 78.

²⁸ Ugyanilyen szóhasználat jellemzi az egyik korai időtől használt úrvacsorai himnuszunkat: *Urnak végvacsorájára | És az ő áldozatjára | Keresztyén népek jöjjetek...* Ez magyar változata a latin vesperás–hímnusz: *Ad coenam agni providi, et stolis*, RPHA 1448. Huszár Gál ideje előtt elterjedt, tehát a 16. század közepén.

²⁹ THURY 1915, i. m. 689.

rábbi lenyomatából. Folyamodjunk egyelőre feltételes és jelenleg igazolhatatlan elképzeléshez: lehetett még más kiadása is a kátének 1556–1596 között.

III.

Személyesen ismerte egymást a szász Hoffgreff és a magyar Batizi, valamint Heltai. Mindketten 1542-ben tanultak Wittenbergben, egy évvel később csatlakozott hozzájuk Heltai.³⁰ Tehát a Batizi Andrással körülbelül egykorú Heltai egy évvel később, még szintén ott érte Batizit, hisz februárban iratkozott be, Batizi pedig augusztus 10-e után indult haza. Későbbi kapcsolatukról nem ismeretes semmiféle adalék, például arról, hogy 1545-ben esetleg járt Heltai vagy Hoffgreff is Erdődön a zsinat alkalmával, amely ott még egyértelműen lutheránus szellemű volt, és az Ágostai Hitvallásnak megfelelő határozatokat fogadott el. Batizi volt kettőjük között az idősebb, több mint egy évtizeddel. Hűsz esztendő forma lehetett, ha nem idősebb, mikor tanulmányainak befejezése után tanítómesterként szolgált Kassán 1530-ban.³¹ Majd (alighanem már ordinált prédikátorként), azaz érett korban, harmincas éveiben, talán a Perényiek, talán a Drágffyak patronáltjaként jutott ki Wittenbergbe. Melanchthontól kapott ajánlása Perényi Jánosnak szólt.

Hoffgreff jó egy évtizeddel később, 1520–1525 táján születhetett. Huszonévesen tanult Wittenbergben. Batiziról semmit nem tudunk 1546 után, keltezett éneket sem írt többé, ezen év után valószínűleg nem élhetett soká. Hoffgreff élete jó egy évtizeddel később fejeződött be, 1558/1559-ben. Az idézett előszóban nem említenek semmiféle személyes vonatkozást, pedig ismerhette Hoffgreff és/vagy Heltai még Wittenbergből Batizi kátéját, őket is érthette Batizi azon tudós férfiak sorában, akik előzetesen jóváhagyták. Valamelyik, vagy akár mindkét kiadásához hozzájuthattak. Tudhattak kedvező fogadtatásáról és használatáról a prédikátorok körében. Bár a könyvkereskedő és nyomdász nem szól róla előszavában, a káté gondosabb és helyesbített kiadásában Georg Hoffgreff lehetett személyesen érintett, mint kiadó és akkori nyomdatulajdonos. Batizi ellenben – gyanúnk szerint – a kolozsvári kiadás szerkesztésekor és nyomtatásakor már csaknem egy évtizede eltávozhatott az élők sorából. Ha nem is így volt, a terminológiai vagy teológiai

³⁰ Batizi 1542. március 19-én, Hoffgreff 1542. április 16-án, Heltai 1543. február 17-én iratkozott be Wittenbergben, vö. Szógi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Ungarländische Studenten an Deutschen Universitäten und Akademien, Budapest, kiad. az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2011; 2711, 2717, 2731. sz. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17).

³¹ Nem gondolták végig alaposan, akik Batizi születési évét 1515-re teszik, hogy bár rendkívüli tehetségűek között nem lehetetlen, de tizenöt évesen aligha fejezhette be felsőbb tanulmányait, aki alsóbb iskolái végzésekor még nem is lehetett protestáns. Általában ilyen korban, 15–16 évesen léptek felsőbb akadémiai osztályba hazai diákjaink, hogy aztán 4–5 év múlva a protestáns prédikátorságra való ordinálás követelményeként tanítómesteri gyakorlatukat elkezdjék. Ilyen módon kezdhetette el oskolamesterként pályáját Batizi körülbelül 20 évesen, legalább 1530-ban, vagy esetleg előbb, ha 1510-nél is korábban született.

módosítást rá nem foghatjuk, hiába volna kedvező azok nézetének támogatására, akik egyéb adat nélkül elgondolhatónak vélik nézeteinek megváltozását.

Hozzájárulhatott a személyes ismeretség ahhoz is, hogy a jobb híján Hoffgreff énekeskönyvnek nevezett históriás gyűjteményben jelent meg Batizi András költői munkáinak tekintélyes része, valószínűleg ez sem az énekszerző életében. Előbb ezek a históriás énekek csupán kézírásban terjedhettek; gyülekezeti énekei hasonlóképpen, kézírásban jutottak el Huszár Gálhoz, majd többnyire Bornemiszához is.³²

Kérdés ezután, hogy vajon ki írta a kolozsvári kiadás előszavát? Bizonyos-e, hogy a címlapon megjelölt, de az előszó végén nem olvasható György Hoffgreff? Nem pedig Heltai Gáspár? Valóban a reformáció századának egyik rangos szépírója volt Heltai Gáspár, aki nyelvileg és helyesírásiilag is igényesen szerkesztette mások munkáit. Többet vagy kevesebbet magyarul Hoffgreff is érthetett, arról viszont nem maradt ránk semmiféle emlék, hogy németül, latinul vagy magyarul önálló műveket alkotott, és Heltaihoz hasonló nyelvi és írói álláspontot megformált volna.

IV.

Végül térjünk rá arra is, hogy Batiznak a korábbi időből örökölt életrajza nem összes részletében kétségtelen hitelű. Az adatokhoz elképzelések keverednek. Ez nem volna baj munka-hipotézisként, azonkívül Szinnyei József összeállítását a kor mértékével kell mérnünk.³³ Begyűjtött minden véleményt és adatot, onnan, ahol éppen találta. Emlékezet, levelezés, másolás és másoltatás útján felhalmozott adatokat örökített át Szilágyi Benjámin István, Pápai Páriz Ferenc, Debreceni Ember Pál, és Bod Péter, meg mindazok, akiknek igényük volt átfogó történeti vázlat megírására, a protestánsok hazai örökségének összegzésére. Ezek lecsapódása Szinnyei munkája.

Batizi András hagyományosan ismételt, lehetséges, ámde eddig igazolhatatlan szülőhelyét,³⁴ a szatmári Batiz községet 1496-ban a bélteki Drágffyak elfoglalták, azonban a Báthoryak is igényt tartottak rá, meg is szerezték, majd 1520-ban megosztottak. Batizi András születése idején ugyanaz a protestánsokat pártfogoló család volt a birtokosa vélt vagy valódi szülőhelyének, akinek oltalmában pré-

³² RMNy 1556-ra keltezzük, mióta Borsa Gedeon rábukkant leírására egy régi katalóguscédulán, amelyhez a világháború pusztításai óta nem tartozik példány. Ezt kétséggel illeti Pap Balázs, mert a terjedelem nem egyezik. Lehetett-e ennek a históriás énekeskönyvnek is két kiadása? Cáfolatul valóban nem elég, hogy hasonló tartalmú kötetet nem ad ki ugyanaz a kiadó néhány éven belül. Ha kelendő és keresett, a hamar megszerkesztett bővített kiadás sem lehetetlen. Vö. PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pro Pannonia Alapítvány, Pécs, 2014, 59–84.

³³ Magyar írók élete és munkái, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta SZINNYEI József, Hornyánszky könyvkereskedése, Budapest, 1891, I. 683–684.

³⁴ Szilády Áron vélekedését, hogy „épen nem biztos”, nincs mivel cáfolnunk. SZILÁDY 1880, i. m. 410.

dikátorként vagy tanítómesterként működött, az énekköltő és kátéíró Batizi; akit még nem keresztelhettek protestánsnak, alsóbb iskolázásáról (valamelyik plébániai iskolában) nem tudunk; ismeretlen, hogyan, honnan és mikor került Kassára. Az is csupán elképzelés, hogy Gálszécsi keze alatt vált protestánssá. Történhetett ez már esetleg korábban, és nem is Kassán. Azt sem tudhatjuk, hogy a többi Batizi nevű is mind a Szatmár megyei községből származik-e, nem csak a családi ág eredt onnan, és közülük ki kivel tartozott egyazon családhoz, vagy volt atyafiságban. Erdődön 1545-ben Batizi Lőrinc és Batizi Domokos³⁵ is aláírta a kánonokat. Mind Batizon születtek-e? Valamint Batizi János és Batizi Mihály is?

Nincs kétségtelen adat arra sem, hogy Batizi hol prédikátorkodott Szatmár és Zemplén vármegyében, a Perényiek és a velük rokon bélteki Drágffyak birtokán, ahol Dévai Bíró Mátyás is meghúzta magát, mikor Miskolcra távoznia kellett.³⁶ Csupán az kétségtelen, hogy Kassán tanított 1530-ban, és kezdett énekeket írni, majd pedig Tokajban volt prédikátor, mikor az Erdődre összehívott zsinaton megjelent 1545-ben. Nem tudunk semmi bizonyosat a megelőző, közbeeső, és azutáni működéséről. Feltételezés tanítómesteri vagy prédikátori szolgálata a szokás szerint ismételt többi helységben, Abaújszántón, Szikszón, Sátoraljaújhelyen, Erdődön. Igazolhatatlan.³⁷ Például a Wittenbergből hazatért Siklósi Mihály volt 1531-ben Sátoraljaújhely mezőváros prédikátora, talán 1540-ig. Külföldön tanult prédikátortól származik a Debreceni Ember Pál számára a helység prédikátorairól összeállított jegyzék, tudniillik a tiszteletes és tudós cím domidoctusnak nem járt. Sorrendje szerint Siklósi *előtt* volt Újhelyen reformátor és prédikátor Batizi András, majd Dévai Bíró Mátyás.³⁸ Ha ez az időrend kétségtelennek bizonyulna, akkor Batizinak már kassai tanítómesteri hivatala előtt más helyen is működnie kellett, ordinálásának is előbb meg kellett történnie, és akkor nem Kassáról ment Újhelybe, hanem fordítva. Azaz akkor a ma elfogadottnál korábban, 1500 körül kellett születnie.

Félreértésből eredő hiba, hogy Batizi 1550-ben másodszor is megfordult Wittenbergben. Bartholomeides László (1754–1825) nevéhez fűződik az elvétel,³⁹ aki nem ismerhette még a káté első kiadását, és a Wittenbergben fogalmazott előszót úgy értelmezte, hogy Batizinak akkor tehát Wittenbergen kellett tartózkodnia 1550-ben. Szilády Aron ezt a következtetést joggal minősítette elvetendőnek 1880-ban.⁴⁰ Majd Thury Etele megtalálta Münchenben, és ismertette

³⁵ Talán elírás a keresztnév, és Batizi Demeterre gondolhatunk, aki az előző évben szerzett Wittenbergben magiszteri fokozatot.

³⁶ THURY 1915, i. m. 695.

³⁷ Szilády Aron sem hallgatta el aggodalmát, hogy „pozitív adatot nem ismerünk”, SZILÁDY 1880, i. m. 413.

³⁸ Közölte a névsort „juxta seriem a clarissimi ac doctissimi moderno illius ecclesiae antistite” nyomán. Az 1531-es évszámot Pápai Páriz Ferenc Rudus Redivivusából vette, [DEP] 1728, 598; DEP 2009, 421–422.

³⁹ BARTHOLOMEIDES László, Memoria Ungarorum, qui in alma condam universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt, J. Th. Trattner, Pestini, 1817, 15.

⁴⁰ RMKT II, 411.

Batizi Andrásnak a mesteréhez, Melanchthonhoz hazulról írt levelét (Eperjes, 1543. december 9).⁴¹ Ezzel eldölt, hogy csak mintegy három szemesztert, nem éveket töltött Batizi Wittenbergben. Az is következik ebből a levélből, hogy Melanchthon évszámot nem tartalmazó ajánlása 1543. augusztus 9-én kelt.⁴² Ennek a levélnek a hozadéka néhány név. Merthogy levelével pénzt is küldött Batizi Wittenbergbe, ez általános szokás volt, és kérte, hogy ebből részesüljenek a következők: Batizi Demeter (vajon András rokona vagy testvére?), Bihari Balázs, Pásztói Gáspár, Pesti József és Sram Kristóf. Közülük csupán Batizi Demeter volt diák, 1540. október 22-én iratkozott be, és 1544-ben szerzett magisteri fokozatot, ő tehát valóban éveig tanult Wittenbergben; mégsem tudunk semmit hazai pályafutásáról.⁴³ A többiek nem iratkoztak be, foglalkozásukat és kilétüket homály fedi. Egyéb ügyekben utaztak Dudlig Kristóf⁴⁴ bártfai könyvkereskedőhöz hasonlóan? Esetlegesen fölbukkanó levelek vagy iratok itt még föltárhathatnak további adalékot.

Arra végleg nincs feljogosító adatunk, hogy 1552-hez kapcsolva azonosítsuk Batizi Mihályt Batizi Andrással, aki egy másik zsinat kánonait aláírta.⁴⁵ Mégis, elfogadottnak látták ezt korábban, sőt akár napjainkban is, hogy nem ő, hanem Batizi András volt jelen a beregszászi zsinaton, ezért halálának idejét ennek alapján 1552 utánra helyezték.

Minden egyéb részletet nem volna értelme sorra vennünk, például azt, hogy ugyan miből és hogyan következett valaki arra korábban, hogy Batizi maga szerezte históriás énekeinek dallamát?

Lássunk példát régen megdőlt feltételezések és hibás vélekedések makacs ismétlődésére. Ilyenek még az ezredfordulón is föltűntek. Ezért szükséges ismételten szóvá tennünk és megrostálnunk a könyvészeti és életrajzi adatokat. Aki nem fért hozzá máshoz, és nem is volt szüksége bővebb adatokra, elővette a korábbi irodalmat, vagy éppen életrajzi lexikonunkat.⁴⁶ Ebben azt találta 1967-ben, hogy Batizi:

⁴¹ THURY 1915, i. m. 681–696. Megjelent a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárban is.

⁴² Corpus reformatorum, I. series Philippi Melanthonis opera quae supersunt omnia, ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, Typ. Schwetschke, Hallis Saxonum, 1834–1860, X. 35–36.

⁴³ SZÖGI 2011, i. m. 2703. sz.

⁴⁴ Bártfán 1548-tól tűnik föl könyvkereskedőként, de úgy látszik, krakkói és egyéb kapcsolatai már évekkorábban kialakultak.

⁴⁵ Szinnyei [DEP] 1728 téves értesülése és azonosítása nyomán Batizi Mihálynak tulajdonít egy ismeretlen kátét. Ilyen nem létezett. Látszik leírásából, hogy Debreceni Ember Pál sem ismerte példány szerint Batizi kátéját. Ez önmagában tévedést sugallhatott, melyhez hozzájárult a hamis névcsere. Példány szerint mások sem ismerték a krakkói és kolozsvári kiadást, csupán említését, amelyben a cím részben eltérő (látható az 1. és 2. ábrán): *Keresztény tudományról*, illetve *Catechismus*. Újabbán elvetette Batizi András és Batizi Mihály téves azonosítását DEP 2009.

⁴⁶ Például megjelent egy néhány lapos népszerűsítő írás Batiziról, mint elfeledett énekköltőnkéről, néhány énekéből idézeteket is közbeiktatva. Eközben kétszer olvassuk, hogy 1550-ben másodszor járt Wittenbergben Batizi. Szikszón volt tanító és Újhelyben lelkész. Ott volt 1552-ben a beregszászi zsinaton. Kátéjának két kiadásáról úgy fogalmaz a szerző, mintha két külön műnek

„1531-ben Újhelyen, majd Szikszón és Tokajban tanított.”⁴⁷ Újabb életrajzi lexikonunk ehhez képest is visszább lép. Így jelöli Batizi élete határát: „†?, 1552 után.” Meg is magyarázza: „Abaújszántón Gálszécsi István tanítványa, akinek hatására csatlakozott a reformációhoz... 1550-ben másodszor is járt Wittenbergen. Később a reformáció helvét (svájci, református, Kálvin-Bullinger-féle) irányzatához közeledett, az 1552. évi beregszászi zsinat cikkelyeit ő is elfogadta.”⁴⁸ Kátéja első kiadásáról nem tud, azaz nem forgatta az RMNy 1971-ben megjelent első kötetét.

Jogos ezzel szemben az ÚMIL és MAMÜL óvakodása, kétségbe vonható adatok mellőzése. Irodalmi lexikonunk szerint Batizi 1515 körül született. „Néhány forrás szerint működött Szikszón, Sátoraljaújhelyt, Erdődön... Valószínűleg szerkesztett helyesírási kézikönyvet (1549).”⁴⁹ Működhetett, ennyit elmondhatunk. Ellenben az *Orthographia Vngarica* Dévai Bíró Mátyás munkája, ez a szakirodalomban már jóval korábban eldőlt. Azaz nem vette figyelembe, vagy nem tekintette mérvadónak a lexikoncikk szerzője és szerkesztője az RMNy 77-nek az 1971-ben megjelent leírását.

Új szempontokat kitűző lexikkal gazdagodtunk irodalmi lexikonunk megjelenése óta. Cikkei mást hangsúlyoznak. Batizival kapcsolatban nem szól sem a beregszászi zsinatról, Batizi itteni részvételéről, sem arról, hol volt prédikátor. Énekköltészetét nagyra értékeli, hozzáfűzve: „Tanítványa volt Melanchthonnak, akit később levélben is megkeresett (1543). Hazatérve a Perényiek szolgálatába állt... Luthert követő katekizmusát... először Krakkóban, 1543–45 között, majd 1555-ben Kolozsvárt is kiadták.”⁵⁰

Kézírással jegyzett Batizi Andrásról néhány mondatot a könyv hajdani birtokosa a 2. krakkói kiadás egyetlen csonka példányában a címlap verzójára:⁵¹

„Batizi András volt Újhely és Erdőd Reformatus Predicatora... jelen volt az Erdődi Zsinatban. Az ő katekizmus, a mi katekizmusaink között legrégebb, és így régebb Kalvinus Jánosénál is, a ki a maga katekizmusát 1545^{ik} esztendőben December Hónapban attá ki...”

Forrását sem hallgatja el az egykori följegyzést készítő: „*Thot Ferencz Protestans Eccleziák Historiája első Darabja...*”⁵² Igen becsesek Tóth Ferenc

volna gondolható. Úgy tudja, hogy Heltai nyomtatta. PETRÁS Tibor, *Batizi András = Református Szemle*, 71(1978), 262–266.

⁴⁷ *Magyar életrajzi lexikon*, főszerk. Kenyeres Ágnes, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967.

⁴⁸ *Új magyar életrajzi lexikon*, főszerk. Markó László, Budapest, Magyar Könyvklub, 2001.

⁴⁹ *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. Péter László, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

⁵⁰ *Magyar művelődéstörténeti lexikon*, főszerk. Kőszeghy Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2003.

⁵¹ A kötetben a címlapon és több helyen látható a NAGY ISTVÁN GYŰJTEMÉNYE feliratú ovális bélyegző lenyomata. A provenienciája: „*Nsgos Pulszky Ferencz múzeumi igazgató úr ajándéka. 1870. Aug. 10.*” Fölötte más kéz írásával: „*Néhai b. e. Jankovich Miklós úr 1/10 hagyománya. 158 nyomtatott lap, – a többi kiegészítendő*”. – Sajnos, a hiányzó lapszámozást pótolta csupán kézírással valaki, de az akkor még meglévő marosvásárhelyi példány alapján a kiegészítés nem készült el, aztán az 1930-as években a Teleki Téka egyetlen ép példánya eltűnt.

⁵² Lelőhelyét nem közli, sem azt, hogy a kéziratot mikor és hol használta. Valószínűleg az OSZK Fol. Hung. 936 jelzetű több kötetből (darabból) álló tételre utal, azaz: A magyar reformata

(1768–1844) összegyűjtött jegyzetei, érthető, ha felfigyelt rájuk a könyv korábbi tulajdonosa valamikor a 19. században. Ez még mindenképpen Nagy István életében (†1863) történhetett, ha nem korábbi birtokos vagy használó életében, nem pedig a kötet külföldre kerülése után. Büszkén hivatkozik a jegyzet a mi korai magyar nyelvű káténk elsőségére. Még jóval Szabó Károly bibliográfiai adatainak megjelenése (1879) előtt jegyezte ki ezt az értesülését, nem tudhatott a még korábbi Gálszécsi István-féle és Dévai Bíró Mátyás-féle kátéről. Nem mondja, de az is lehetségesnek látszik, hogy református (avagy kálvinista) kátének véli Batizi munkáját. Akármint van, a 18. század második felétől 1840 tájáig levelezés és másoltatás útján gyűjtögetett adalékok összehasonlító kritikai vizsgálat nélkül aligha ismételtetők két évszázaddal később úgy, hogy dokumentum és vélekedés közötti megkülönböztetés nélkül mindent egyenrangú forrásnak tekintünk.

Batizi kátéja anyagában, felépítésében, megfogalmazásában, de helyesírásban is különb, mint a Dévai Bíró Mátyás munkája, habár a két káté tartalmában van számos apró érintkezési pont. Egészében a tanítvány meghaladta a mestert. Lutheri vonala ellenére mintegy megelőlegez olyan vonásokat, amelyek a hazai protestáns teológiában 1567 táján jutnak uralomra, főként a keleti részeken. Wittebergánus diákjaink körében majd a Concordia (és vele a helvét hatásokat elfogadók kitiltása) idejére állandósult mindez, amikor már valóban megerősödő helvét hatásról beszélhetünk. Batizi András költészetének és úttörő vonásainak értékelése nem hiányzik szakirodalmunkban, emellett kátéjának újabb méltatása igen. Mondanivalója gyülekezeti énekeiben és a bibliai történetek feldolgozásában ugyanaz, mint kátéjában. Ilyennemű érdemeire Incze Gábor imádságtörténeti értekezésében figyelt fel utoljára, idézve előszavát és az imádságról megfogalmazott sajátos nézeteit.⁵³ Irodalmi szempontja miatt Horváth János összegzésében nem kaphatott kiemelt helyet a káté a prédikátor énekeinek árnyékában. Szükszavúan ennyit summáz: „Ő is írt – tartalmilag nagyrészt a Lutheréivel egyező – kátét, a Gálszécsiénél rendszeresebbet és kevésbé polemizálót... megjegyezvén, hogy már előbb összeállította a kisdied könyvecskét”.⁵⁴ Varjas Béla csupán Horváth János méltatását tömöríti 20. századi és főként irodalomtörténeti szempontú

egyház történetére vonatkozó iratok, Tóth Ferencz gyűjteménye, 16–19. sz., Eredeti iratok, másolatok, táblázatok, nyomtatványok kolligátuma, I–VI. k. 188, 112, 134, 65, 146, 197 f. – Köszönöm Hoffmann Gizella segítségét a lehetséges meghatározásban.

⁵³ INCZE Gábor, *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században = Theológiai Szemle*, VII(1931), 61–62.

⁵⁴ HORVÁTH 1957, i. m. 40. – Értesülését Sólyom Jenő doktori értekezésére alapozza, aki másolatból, és az akkor még meglévő áztatmányból átírva kiadta a Gálszécsi kátéjának kecskeméti töredék szövegét is, egy lap fotómásolatával együtt. SÓLYOM Jenő, *Luther és Magyarország*, A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig, Budapest, kiad. a Luther-Társaság, 1933, 178–198 (A Luther-Társaság Kiadványai, XII). Idéz Batizi 44. zsoltárából, i. m. 109. – Sólyom Jenő munkájának ez csupán egyik alfejezete, így Batizi históriás és gyülekezeti énekeit és működését csupán egészen rövid összegzésre méltatja, i. m. 150–151.

áttekintésében.⁵⁵ Batizi históriás énekei mellett kátéját nem említi, és nem említi gyülekezeti énekeit sem.

A káté címe a krakkói kiadás szerint valójában Gálszécsi munkáját tekinti mintának, részben helyesírását is követi, nyelve azonban kevésbé *í-ző* és *ű-ző*. Amennyire a töredékekből megállapítható, tartalma abban is eltér, hogy nem iktat be önálló fejezetet a gyónásról. Így azt vélhetjük, hogy nem lehet minden részletben teljes a nézetek azonossága mester és tanítvány között. Ellenben – terminológiáját tekintve – azonosság van a szentségtanban. „*Az oltari zentsig az ighiretnek iegy, hogy Christusnak zent teste irtetönk adattatott halalra.*”⁵⁶ Másként azonban Gálszécsi is olyan címen tárgyalja ezt a kérdést, hogy az „*Christusnak vacijoraia*”.

Nem liturgia a káté. Nem is való kisiskolásoknak. És mégis, a Mester azt mégis tanította az elemi szintű kátében, hogy mikor öt–hét év múltán prédikátora bármelyik gyermeket érettnak és méltónak tartja majd, hogy immár felnövekedett keresztyénként részese lehessen Krisztus vacsorájának a protestáns gyülekezetben, akkor mit válaszoljon a pap vagy a prédikátor kérdésére. Ezt a mintegy hat lapnyi kátészövegből kiemelt liturgikus utasítást izlelgessük végül. Nincs itt sem utalás magánygyónásra, mint elvart előzményre, de a „*végvacsorához*” és a készüléthez kapcsolódva beiktatja „*az Isten asztalához*” járuló hívő kívánatos és tudatos feleletét. Javítom a hibákat és átírom a szöveget, megtartva a kiejtési jellegzetességeket:

„Először azért, ha megkérdetel az oltárnál az paptul, micsoda az Istennek vacsorája, ezt feleljed. Krisztusnak szent teste, szent vére az kenyérnek és az bornak személye alatt, min ünön maga mondja az Krisztus: Ez az én testem, ez az én vérem.

Másodszor, ha megkérdetel, mi hassznod vagyon benne; avagy mi végre akarod hozzád vennie[!]? Ezt feleljed: Bűneimnek bocsánatjának jegyére és hitemnek erősségére; mint ünönmaga mondja az Krisztus: Az én testem és ti érettetek adattatik, az én vérem bűneiteknek bocsánatjára kiontatik... Mert bizonynal hiszem, hogy kiváltja én tülem az ű szent testének és szent vérének zálagát, és megadja énnékem az örök életet.

Harmadszor, ha megkérdetel, kicsoda légyen méltó ez vacsorára, és micsoda készülettel kell oda járulni? Ezt feleljed. Csak azok méltók Krisztusnak szent vacsorájára, akik megrettentenek az büntül, és az Istennek nagy haragjátül, akik az bünből penitenciára akarnak térni, és szomjúhózzák az Istennek vigasztalását” (K_{6b-7b}).

⁵⁵ *A reformáció énekirodalma = A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. Klaniczay Tibor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964, 343–345.

⁵⁶ SÓLYOM 1933, i. m. 186.

FEKETE, CSABA

Andreas Batizi and his Catechism

This work of a Hungarian pastor of the age of the Reformation has been written and used as a guide by the author himself in elementary education before 1542 in Hungary, published during his peregrination at Wittenberg (Germany), sometimes before 1545, later at Cracow (Poland), 1550, then 1555 modified in text and typography at Kolozsvár (Cluj-Napoca, Roumania). There are only slight changes of the basic text, except in the reworded frontispiece. Yet these may have reveal a break in denomination.

Batizi was a pupil of Melanchthon, and had a letter of recommendation from his master. Because of lack of contemporary sources there are uncertainties and misinterpretations as to the biography of Batizi, and also concerning his denomination. The present study is dealing with linguistic analysis of the Hungarian text, of printing errors, historical and theological evidences thereof to correct earlier statements, and mispresentation in deskbooks. Based on the collected data the claim has been raised, that though the Transylvanian printinghouse was owned by and the printer being Georg Hoffgreff though, the work possibly has been forwarded not by him, but by Gaspar Heltai in the third edition. Perhaps there was another lost edition of the Catechism, on which some changes of the text are based, clearly being differentiated between the original Lutheran wordig and change for the Calvinist terms (e. g. Lords' Supper for Holy Sacrament). Today we have only fragments and mutilated copies, so at points we can not be sure concerning all the details.

Up to the first decades of the 17th century the introductory work by Batizi were in use to prepare the way for the Heidelberg Catechism, which was well known in Hungary from the year of editio princeps of this famous work, but officially into Hungarian elementary education was invented only as late as 1646.

Keywords: András Batizi (1500/1515 – before 1550), protestant catechism, elementary education in Hungary, 16th century

RÓZSA MÁRIA

A prágai *Ost und West* magyar vonatkozású közleményei 1837–1848

A Prágában megjelenő német nyelvű *Ost und West* az 1848 előtti polgári átalakulás korának Európa-szerte sokat hivatkozott, általánosan olvasott lapja volt. Szisztematikus feldolgozása magyar szempontból eddig még nem történt meg. Az *Ost und West. Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben* című folyóirat 1837 és 1848 között jelent meg. Szerkesztőjének, Rudolf Glasernek célkitűzése a Kelet és Nyugat közti közvetítés volt, lapja sok cseh, morva, orosz és lengyel irodalommal kapcsolatos írást közölt, de más országok kultúrájával is foglalkozott. Szerepeltek benne novellák, drámák, versek, útleírások, országismereti, zenei, színházi és más művészeteket tárgyaló közlemények. Ezek a kor művelt polgárságának érdeklődését voltak hivatottak kiszolgálni. A cseh népköltészet kiemelt helyet foglalt el a témák között; emellett 1838-tól 1840 végéig rendszeresen közölték a cseh irodalom legújabb termékeinek bibliográfiáját.

A folyóirat a reformkorban több helyütt előforduló német nyelvű irodalmi lap típusába tartozott. Reinhard Wittmann így jellemzi a korszak sajtóját: „A Vormärz sajtójára a szépirodalmi lapok relatív magas száma volt jellemző, amelyek gyakorta pótlékszerepet tölthettek be, az elnyomott politikai sajtó helyett az esztétikai-szórakoztató szerepen túl a liberális polgárság kommunikációs fórumaként szolgáltak.[...] Menzel *Literaturblattjában*, Saphir *Humoristjában*, Herloßsohn *Kometjában*, vagy akár a pengős magazinokban jelen volt a politika – már amennyire a cenzúra engedte.”¹ Ebbe a típusba tartozott a Ludwig August Frankl által a párizsi *Revue des Deux Mondes* mintájára alakított *Sonntagsblätter für heimliche Interessen* (1842–1848) című hetilap,² valamint a pesti *Spiegel* is (1829–1852), amely azonban túlélte 1848-at. Ezek a kelet-európai német nyelvű lapok, ha nem is személyes kapcsolatokon keresztül, de összeköttetésben álltak egymással, figyelték egymást, átvettek híreket egymástól, több munkatársuk dolgozott egyidejűleg több lap számára. A pest-budai és a pozsonyi német nyelvű lapok gyakran támaszkodtak az *Ost und West* anyagára, átvettek szláv népdalo-

¹ WITTMANN, Reinhard, *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert, Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*, Tübingen, Max Niemeyer, 1982, 149.

² ZENKER, Ernst Victor, *Geschichte der Journalistik in Österreich*, Wien, Hof- und Staatsdruck, 1900, 26.

kat, népmondákat belőle, és tudósítottak a szlovák, cseh, morva, szlovén, szerb, lengyel és orosz irodalmi-kulturális törekvésekről.³

Az 1848-ban 150 000 lakossal rendelkező Prágában 37 szórakoztató lap létezett, ebből 29 német nyelven.⁴ Az *Ost und West*et 1837. június végén mint új irodalmi jelenséget előre beharangozták egy röplapon.⁵ 1837. július 1-jétől aztán már rendszeresen hetente háromszor jelent meg a periodikum.⁶

Az új orgánum célja a szláv Kelet és Németország közti irodalmi kapcsolatok fejlesztése volt. Erre a szerepre Csehország – részben szláv, részben német lakosságával – az európai Kelet és a Nyugat határaként kiválóan alkalmas.⁷ A röplap tudósítása szerint a tervezett lap tematikájába novellák, mondák, mesék, versek, továbbá a filozófia, pszichológia, esztétika, a természettudományok, a történettudomány tárgyköréből vett tanulmányok, híres irodalmárok és művészek életrajzainak közlése tartozott. Megjelentetni kívántak ezenkívül országismereti írásokat, útleírásokat, fordításokat, különös tekintettel a szláv népköltészetre. Egyes számokhoz kottákat és dalszövegeket is mellékeltek. Európa sok fővárosából tudósítottak a művészet, az irodalom és az ipar újdonságairól. Meg kell jegyezni, hogy a szláv nyelvű országok mellett Magyarországra is fordítottak figyelmet. A prágai színházi életről rendszeresen adtak hírt. A lap kiadójaként Jakob Sambs „egyszerű német postai alkalmazott” nevét tüntették fel, aki egész spórolt pénzét az *Ost und West* sajtóvállalkozásnak szentelte,⁸ szerkesztője pedig Rudolf Glaser volt.⁹

A szerkesztő, Rudolf Glaser (Prága, 1801 – Prága, 1868) jogi és filozófiai stúdiumok után a prágai Egyetemi Könyvtár alkalmazottja volt, emellett verseket írt. A forradalom leverése után, a politikai elnyomás évei alatt Glaser lemondott mindenfajta publikálásról, teljesen visszavonultan élt a prágai Klementinum skriptoraként, illetve passzióból keleti nyelvek tanulmányozásának szentelte magát. Lefordította perzsából a *Sakuntalá* című eposzt, de ez nem jelent meg nyomtatásban. Glaser 1854-től még a prágai Fürstenbergeek könyvtárát vezette, később a „Csehországi németek szövetségé”-nek a könyvtárát is.¹⁰ Glaser jelentőségét a cseh kultúrtörténet számára Karl Viktor Hansgirk (Pilsen/Plzeň, 1823 – St. Joachimsthal/

³ FRIED, István, *Die Kultur des Bürgertums deutscher Muttersprache im Pest-Ofen zur Zeit des Vormärz = Methodologische und literarhistorische Studien zur deutschen Literatur Ostmittel- und Südosteuropas*, Hrsg. v. Anton Schwob, u. Mitarbeit v. Carla Carnevale u. Fridrun Rinner, München, Verlag Südostdeutsches Kulturwerk, 1994, 94.

⁴ HOFMAN, Alois, *Die Prager Zeitschrift „Ost und West”, Ein Beitrag zur Geschichte der deutsch-slawischen Verständigung im Vormärz*, Berlin, Akademie Verlag, 1957, 15–16.

⁵ HOFMAN 1957, i. m. 27.

⁶ Lásd ehhez: *Časopisectví v Čechách 1650–1847: příspěvek k soupisu periodického tisku, zejména novin a časopisů*, Ed. Laiske, Miroslav, Praha, Státní knihovna ČSR – Národní knihovna, 1959 [i. e. 1960]. 179 s., [12] s. obr. příl. Bibliografický katalog ČSR – České knihy 1959; zvláštní seš. 6, prosinec 1959, 98. Ezt az adatot Pavlina Kafkovának köszönöm meg.

⁷ HOFMAN 1957, i. m. 27.

⁸ HOFMAN 1957, i. m. 33.

⁹ HOFMAN 1957, i. m. 28.

¹⁰ HOFMAN 1957, i. m. 38.

Jáchymov, 1877) költő, aki egyébként szintén sokat publikált az *Ost und West*ben, a következőképpen foglalta össze nekrológiájában: „Példája arra tanítja meg a törtenészt, hogy Csehországban a nemzetek áldatlan harcát nem a németek kezdték. A németek békésen viszonyultak a csehek nemzeti törekvéseihez egy olyan korban, amikor a többség az ő oldalukon állt, és könnyű lett volna a cseh nemzeti törekvéseket már csírájukban elfojtani.”¹¹

A lap Európa-szerte ismert és olvasott volt.¹² Ennek, valamint irodalmi szövegek átvételének és német nyelvű fordítások cirkulálásának Európában egyik bizonyítéka Mihail Lermontov *Álom (Son – Der Traum)* című verse. A fordítást az *Ost und West* közölte 1845-ben, fordítója [Johann] August Mettlerkamp (Hamburg, 1810 – ?, 1859) volt.¹³ Moritz Gottlieb Saphir bécsi *Humoristja* is közölte a versfordítást, de a fordító neve nélkül 1846. július 16-án.¹⁴ Saphir ezek szerint vagy az *Ost und West*ben olvashatta a fordítást, vagy Mettlerkamp szintén 1846-ban Braunschweigben megjelent *Liederschwalben* című verses kötetében, amely szintén tartalmazta a fordítást.¹⁵ Mettlerkamp 1840-ben Harkovból, ahol 1835 óta lektorként tevékenykedett az egyetemen, Hamburgba ment szabadságra, és ott megismerkedett Gutzkowval, Hebbellel, Dingelstedtrel és a csehországi születésű Uffo Hornnal. Mettlerkamp lefordította még Puskin *Mozart és Salieri* című kis drámáját is.¹⁶ Oroszországba való visszatérése után Lermontov *Korunk hőse* című regényének fordításán dolgozott, amiből 1846-ban az *Ost und West* részleteket is közölt.¹⁷

Az *Ost und West* szépirodalommal kapcsolatos írásait osztrák, német, orosz és a Balkán országokból származó szerzők küldték be. Állandó levelezői mellett olyan munkatársai voltak, mint Ferdinand Freiligrath, Ludwig August Frankl, Friedrich de la Motte Fouqué, Joseph Mendelssohn, Betty Paoli, Friedrich Rückert, Moritz Gottlieb Saphir, Adolf von Tschabuschnigg, Heinrich Laube, Johann Gabriel Seidl, Karl Beck, Heinrich Ritter von Levitschnigg, Franz Freiherr von Dingelstedt, Karl Gutzkow, Heinrich Wilhelm August Stieglitz, Eduard Gervais, Karl Immermann, Karl Herloßsohn és Johann Nepomuk Vogl. A cseh–morva szerzők

¹¹ HANSRIG, K[arl] V[iktor], *Rudolf Glaser (Nekrolog) = Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, Jg. 8 1870, 87. Ezt az adatot V. Ecsedy Juditnak köszönöm meg.

¹² HOFMAN 1957, i. m. 55.

¹³ *Der Traum*. Aus dem Russischen des LERMONTOW, August METTLERKAMP = *Ost und West*, Nr. 75, 19. September 1845, 297.

¹⁴ Lásd ehhez: RÓZSA, Maria, *Der Humorist von Moritz Gottlieb Saphir; Mit besonderer Berücksichtigung der Aufnahme von ungarischen Themen 1837–1848 = Uo, Wiener und Pester Blätter des Vormärz und ihre Rolle an der Kulturvermittlung, Kontakte, Parallelen, Literaturvermittlung, Redakteure und Mitarbeiter*; Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2013, 67–68 (= Studien zur Literaturwissenschaft, 6).

¹⁵ REISSNER, Eberhard, *Deutschland und die russische Literatur 1800–1848*, Berlin, Akademie Verlag, 1970, 204–205; S. 362. Ezért az adatért köszönetemet fejezem ki Anna Ananievának.

¹⁶ REISSNER 1970, i. m. 204–205.

¹⁷ SIVERS, Jegór von, *Deutsche Dichter in Russland, Studien zur Literaturgeschichte*, Berlin, Verlag von E. H. Schroeder, 1855, 419–420.

között említésre érdemesek Moritz Hartmann, Sigmund Kolisch, Isidor Heller, Siegfried Kapper, Adolf Neustadt, Uffo Horn, Karl Viktor Hansgirk, Adolf Wiesner és Ludwig Ritter von Rittersberg.

A Johann Sprunynál, majd 1839. december 11-étől Karl Geržabeknél nyomtatott negyedréte alakú (23 × 30 cm) lap minden száma 4–5, folyamatosan számozott oldalból állt.

Willibald Alexis (tkp. Georg Wilhelm Heinrich Häring (Breslau/Wrocław, Pl., 1798 – Arnstadt, 1871) ismert német író, a német realista regény megteremtője, előszónak egy episztolát küldött a lap szerkesztőjének. Ebben az episztolában kifejti szkeptikus véleményét a szépirodalmi lapokról, amelyeknek tipikus képviselői a *Zeitung für die elegante Welt*, *Der Fremüthige für Deutschland* vagy a *Morgenblatt für gebildete Stände* voltak. Glaser beharangozó írása, illetve a lappal kapcsolatos célkitűzései felkeltették az érdeklődését, az is megnyerte a tetszését, hogy Glaser lapjával a közvetítő szerepét, a szláv irodalom népszerűsítését vállalja fel. Alexis ezt teljesen újnak, még soha nem létezettnek találta. A szláv irodalom ugyanis a Nyugaton alig volt ismert, Puskinon, Besztuzsev-Marlinszkijon, a lengyel Adam Mickiewiczzen kívül csak a prágai Karl Egon Ebert (1801–1882), neve volt köztudott, ő az *Ost und Westben* is rendszeresen publikált.

A lap magyar tudósítói közül kiemelkedik Rummy Károly György (Igló/Spišská Nová Ves, Sk. 1780 – Esztergom, 1847). 1838 és 1841 között Esztergomból küldött írásait a következő módokon írta alá: -u-, m, Dragutin és Karl. Az iglói születésű, cipszer Rummy csak a debreceni református kollégium diákjaként tanult meg magyarul. Ezután teológiát és természettudományokat hallgatott különböző német egyetemeken (Göttingában és Wolfenbüttelben). Később több felvidéki líceumban tanított, majd a keszthelyi Georgicon oktatója lett. 1824-től Bécsben élt, 1828-tól haláláig Esztergomban. A közgazdász, publicista, történész, fordító és népdalgyűjtő Rummy tehát polihisztor volt. A felvilágosodás korának hungarus patriotizmusát képviselte, amely azonban a 40-es években már nem volt összeegyeztethető a haladó értelmiség nézeteivel, és emiatt Rummyt több támadás is érte.¹⁸ Rummy írásaiban mindig síkra szállt azért, hogy mindenki maga dönthesse el, melyik nyelvet beszéli otthonában, az iskolában vagy a templomban.¹⁹ Sokirányú érdeklődése, nagy családja miatti állandó anyagi természetű gondjai, valamint nyughatatlan vándorélete nem tették lehetővé számára az elmélyült kutató munkát. Így a tervezett nagy művek megírására soha nem került sor, de a német nyelvű lapoknak Közép-Európában állandó levelezője volt. Írásaiban folyamatosan népszerűsítette a magyar kultúrát, és gyakran helyesbítette a Magyarországgal kapcsolatos téves nézeteket. Életrajzírója csak a bécsi *Wandererben* 1824 és 1835 között 1470 írását számolta össze.²⁰ Témái az időjárástól, gazdasági kérdéseken keresztül egészen különböző betegségekig terjedtek. Elkötelezett szövszólója volt

¹⁸ FRIED, István, *Rummy Károly György, a kultúraközvetítő 1828–1847 [Karl Georg Rummy, der Kulturvermittler 1828–1847] = Filológiai Közöny, 9(1963), Nr. 1–2, 204.*

¹⁹ FRIED 1963, i. m. 208.

²⁰ KÖRÖSY László, *Rummy élete [Rumys Leben]*, Budapest–Esztergom, Aigner–Buzárovotis, 1880, 94.

a magyarországi szlovákoknak, mindig megemlítette, ha azt látta, hogy a magyar nemesség egyes tagjai elnyomják a szlovák embereket. Sok bécsi és pesti lapnak küldte tudósításait, a *Sonntagsblätter*, a *Humorist*, a *Pesther Tageblatt* és az *Ungar* állandó szerzője volt.

Az *Ost und West*ben első alkalommal Crna Gora-i (Montenegro) és belgrádi szerb nyomdákról írt, és ezzel a délszláv nemzetiségek könyvkultúráját népszerűsítette.²¹

Rumy könyvismertetést közölt a *Szerb népdalok és hősregék*. Az eredetiből fordítá Székács József, kiadá Kunoss Endre (Pest, Trattner–Károlyi, 1836) kötetéről. Rumy a fordítást jól sikerültnek tartja, és leszögezi, hogy a szerbek olyan gazdag népdalkincssel rendelkeznek, amivel egyetlen európai nép sem dicsekedhet. Megemlíti Vuk Stefanović Karadžić nevét is, végül kis fordításmintát közöl magyarul és németül.²²

Rumy egyik írásában filológiai bizonyítékokat sorolt fel sok magyar szó szláv vagy német eredetével kapcsolatban.²³ Egyik első közleményében Rumy a *Hasznos Mulatságok* cikkére reagál, és kifejti álláspontját az „afterpatriotizmussal” kapcsolatban, vagyis hogy milyen káros a magyar nyelv rákényszerítése a más – főleg szláv nyelvű – népekre.²⁴

Kulifai Zsigmond (1796–1868) református lelkésznek a *Tudományos Gyűjteményben* (1839, 15. sz.) megjelent írására válaszolva Rumy kitér Kulifai azon megállapításaira, hogy a magyarok fő tulajdonságai, illetve elfoglaltságai a bátorság, a gazdálkodás, vendégszeretet. Azonban Kulifai semmit nem ír a magyarok „sötét” oldalairól, véli Rumy. Szerinte ezek a lustálkodás, más népek kigúnyolása, a tudományok lanyha művelése, illetve azok lebecsülése, a régről maradt feületességhez való ragaszkodás, mások haladásának irigylése, gögősség, a hírnév hajszolása és minden idegen gyűlölete.²⁵

Rumy Nagy Elek (1820–1875) ügyvédnek a *Hasznos Mulatságokban* (1837, 31. sz.) *Nemzetek' caractere* címen megjelent írására reflektál *Hartes und ungerechtes Urtheil eines Magyaren über die Slowaken Ungarns* címen az *Ost und West* vitarovatában. Nagy azt írja, hogy a szlovákok nem nevelik gyermekeiket, mivel maguk is tudatlanok és szegények, ezért gyermekeik vadon nőnek fel. Ezzel szemben Rumy szerint a módos szlovák gyermekeit ugyanolyan jó nevelésben részesíti, mint a jómódú német vagy magyar Magyarországon. Nagy ezen

²¹ Dr. RUMY, *Die serbischen Buchdruckereien zu Czettin in der Czerna Gora (Montenegro) und zu Belgrad in Serbien = Ost und West*, Nr. 59, 25. Juni 1838, S. 244.

²² Dr. RUMY, *Magyarische Uebersetzung der serbischen Volkslieder = Ost und West*, Nr. 77, 26. September 1838, S. 318; Nr. 78, 29. September 1838, S. 321.

²³ Dr. RUMY, *Aufrichtiges Geständnis eines magyarischen Gelehrten über den fremden Ursprung vieler magyarischen Wörter; und patriotischer Wunsch = Ost und West*, Nr. 15, 21. Februar 1838, 64.

²⁴ Ry, *Unbefangenes Urtheil eines Magyaren über die Verachtung fremder Sprachen*, = *Ouw*, Nr. 42, 26. Mai 1838, 174.

²⁵ – u –, *Beitrag zur Schilderung des Nationalcharakters der Magyaren*, = *Ouw*, Nr. 52, 30. Juni 1838, 216.

kívül azt az elítélő általánosítást teszi, hogy a szlovákok irigyek és könnyen felbosszanthatóak, emellett büszkék és vére menően ingerlékenyek. Rummy ezzel szemben úgy véli, hogy mindez „rossz és igazságtalan jellemrajz”, mert „Magyarországon sok katolikus és evangélikus szlovák töltött be és tölt be professzori állást, valamint sokan adtak és adnak ki nagy értékű tudományos műveket.” A továbbiakban felsorol egy sor ilyen tudóst. Az, hogy a szlovákok egyáltalán irigyek lennének, pusztá rágalom. Úgy véli, a magyar is ugyanolyan könnyen feldühíthető, mint a szlovák, a magyar azonban még büszke is, de más népek, például a spanyolok is büszkék.²⁶

Az – m – aláírású levelező (valószínűleg Rummy) a *Századunkban* megjelent írással kapcsolatban foglal állást a művelt világban terjedő új helyesírási szokás, az egyszerűsége törekvés kapcsán, és kitér egyes magyar szavak helyesírására. Rummy ehhez kapcsolja érvelését a német mint a tudományok nyelvének megőrzése mellett.²⁷

Az *Urteil eines unbefangenen magyarischen Literators über die deutsche Sprache, Journalistik und Literatur in Ungarn* című írásában Rummy Kapuváry Ferdinánd (?–?) rosszálló véleményéhez csatlakozik a pesti német és magyar színházzal kapcsolatban. Ekkorra ugyanis a Magyar Nemzeti Színház már sokkal népszerűbb volt, mint a Pesti Német Színház. Rummy a *Pesther Tageblatt* védelmére kel, és kifejti álláspontját, mi szerint egy német nyelvű lap kiadása semmiképpen nem hazafiatlanság, vagy hazaárulás. Ismételten aláhúzza a német nyelv mint a kultúra hajtóerejének és terjesztőjének fontosságát.²⁸ Rummy több magyarországi német nyelvű orgánumban, így például a *Pesther Tageblatt*ban is síkra szállt a német nyelv kultúráközvetítő szerepe mellett, és ezért sok támadás is érte, hazafiatlansággal vádolták.²⁹

Rummy egy Esztergomból küldött levelében Karel Sabina (1813–1877) cseh írónak a *Pesther Tageblatt*tal folytatott vitájában a cseh író oldalán foglal állást. Sabina azt állította, hogy a lap a cseh nyelvnek és irodalomnak közeli véget jósol. Írásának második részében Rummy egy Bécsben élő cseh ember panaszára reflektál, aki arra panaszkodott, hogy a bécsi kávéházakban nincsenek cseh lapok kitéve. Rummy erre válasza leszögezi, hogy ezzel szemben a pesti kávéházakban több szláv nyelvű újság olvasható. Véleménye szerint erről a helyzetről a csehek tehetnek, mert nekik maguknak kellene valamit tenniük azért, hogy a kávéházakban az érdeklődők megtalálhassák a számukra fontos cseh lapokat. Rummy ezen

²⁶ Dr. RUMY, *Hartes und ungerechtes Urtheil eines Magyaren über die Slowaken in Ungarn* = *Ouw*, Nr. 83, 16. Oktober 1839, 358–359.

²⁷ – m –, *Verschiedenheit des Studiums der Philologie unter den Magyaren und Ausländern*, = *Ouw*, Nr. 95, 27. November 1839, 415.

²⁸ Dr. RUMY, *Urtheil eines unbefangenen magyarischen Literators über die deutsche Sprache, Journalistik und Literatur in Ungarn* = *Ouw*, Nr. 96, 30. November 1839, 422–423.

²⁹ Lásd ehhez: RÓZSA, Mária, *Die Kulturvermittlerrolle des Pesther Tageblattes. 1839–1845* = *Wiener und Pester Blätter des Vormärz und ihre Rolle an der Kulturvermittlung*, uo., 102.

kívül tanúbizonyságát adja annak, hogy a Monarchia délszláv sajtójával kapcsolatos széles körű ismeretekkel rendelkezik.³⁰

Egyik tudósításában Rummy a pesti *Spiegel* egyik írásával kel vitára Theodor Körner német költő és író *Zriny* című drámája hőséneke szláv származásával kapcsolatban, és különböző forrásokat vonultat fel, amelyek bizonyítják Zrínyi Miklós horvát származását, ezen kívül bemutatja a Budán kiadott szlovén *Zora* almanachot.³¹

A *Controlle des Ultramagyarismus* polémiára készítő címet viselő írásában Rummy a Pozsony és környékén élő szlovákok elmagyarosítása ellen emel szót, és a szlovákok történelmi jogára hivatkozik, melynek értelmében ők ott őshonosak. Az a követelés, hogy Magyarországon egy közös nyelv, a magyar, legyen, méltánytalan, és ennek természetesen politikai okai vannak. „Az igazi hazafiság összeköthető a kozmopolitizmussal” – véli.³²

A multikulturális, többnyelvű közegből származó Rummy előítéletmentesebben tudott a különböző nemzetek együttélési problémáival kapcsolatban állást foglalni. A szlovákok és magyarok szociális körülményeiről alkotott megállapításai saját megfigyelésen alapultak, és szinte korai szociológiai felmérésként olvashatóak.

Rummy Magyarországról küldte tudósítását a Bécsben élő Csaplovics Jánosnak Bajzával a *Századokban* folytatott vitájával kapcsolatban, melyben a pesti és budai német színházak magyarosítási törekvéseiről volt szó. Csaplovics ironikusan írta Bajza írására válaszolva, hogy a magyar Nemzeti Színház felvirágzásához nincs szükség másra, csak vízre, vagyis a színház épületét a Dunához közelebb kellene helyezni, valamint azt állította, hogy a pest-budai németeket ostorral kell a Nemzeti Színházba terelni. Ekkorra a pesti Német Színház már sokat veszített népszerűségéből. Rummy megvédte a két város 120 000-es lakosságát, amelyben sok a német nyelvű, akiknek joga van német nyelvű színházra.³³

Egy rövid írás a „tót” szó eredetével és a „tót nem ember” közmondással foglalkozik. Megemlíti Ivan Kukuljević drámáirót, aki a magyarok őseinél a „tót” szó jelentését „a „bölcesség atyja, félisten” értelemben definiálja, ezzel is alátámasztva a szó pozitív jelentését.³⁴

Szintén Rummy tudósított a Magyar Tudományos Akadémia 1845. december 29-ei üléséről, amelyen Frankenburg Adolf (1811–1886) tartotta székfoglaló beszédét. Ezt követően az Akadémia pályadíjainak kihirdetéséről számolt be, melyeket természettudósok kaptak, majd a *Tudomány és Irodalom* címmel kiadni

³⁰ Dr. Karl RUMY, *Correspondenz aus Gran* = *Ouw*, Nr. 96, 30. November 1839, 418–419; Nr. 97, 4. Dezember 1839, 427–428.

³¹ DRAGUTIN = *Ouw*, Nr. 3, 8. Januar 1840, 11.

³² Ld. HOFMAN, *uo.*, 80–81; KARL, *Controlle des Ultra-Magyarismus* = *Ouw*, Nr. 7, 22. Januar 1840, 27.

³³ a–o, *Ansicht des Herren Johann v. Csaplovics in Wien in Betreff der Magyarisierung der Pesther und Ofner Deutschen Theater durch das magyarische Nationaltheater in Pesth* = *Ouw*, Nr. 31, 16. April 1841, 128.

³⁴ Ld. HOFMAN, *uo.*, S. 81; *Thót nem ember* = *Ouw*, Nr. 79, 1. Oktober 1841, 320.

tervezett folyóiratról, amely azonban nem valósult meg. Rummy megemlítette Kovacsóczy Mihály (1801–1846) ügyvéd és szerkesztő Lipcsében név nélkül kiadott *Magyarkák* (Teubner, 1845) című röpiratát, amelyben a szerző több magyar író portréját mutatja be, amelyeket azonban Rummy nem találja jól sikerültnek és idézi a *Pesti Hírlap* idevágó kritikáját. Végezetül kitér Karacs Teréz (1808–1892) írónőre, aki a jobbak és közkedveltebbek közé tartozik, valamint megemlíti Peter Jovanović újvidéki szerb professzor *Bačka Víla* című almanachját.³⁵

A „Literatur” rovatban jelent meg rövid híradás Jósika Miklós *Zrínyi a költő* című regényének Steinacker Gusztáv által készített és 1844-ben Heckenastnál megjelent német fordításáról.³⁶ A recenziens szándéka szerint nem foglalkozott a művel részletekbe menően, csak az anyag gazdagságát említette meg, kitért viszont a történelmi háttér bemutatására és a női jellemekre.

Bár a magyar irodalom népszerűsítése nem tartozott az *Ost und West* által preferált témák közé, mégis három alkalommal közölt a lap magyar szépirodalmi műveket. 1846-ban jelent meg Zerffi Gusztáv fordításában Hiador (Jámbor Pál) *Emléklapok egy főrangú hölgyhöz* című versciklusa a *Honderű* alapján.³⁷ Az objektivitás kedvéért: Jámbor a biedermeier almanach-líra középszerű képviselője volt, akinek költészete a kortársak körében vagy visszhangtalan maradt, vagy megsemmisítő kritikában részesült. A kalandos életű és ellentmondásos személyiségű Zerffi (szül. Hirsch, Buda, 1820 – London, 1892) fordításai számos német nyelvű lapban láttak napvilágot. A reformkorban a *Spiegel* munkatársa volt, majd 1848. október 1-jétől a formájában és tartalmában átalakított *Ungar* társ-szerkesztője. 1848 januárjától 1848. július 19-éig a *Morgenröthe* szerkesztője. A figyelmet Petőfit támadó írásaival hívta fel magára, majd 1848-ban a forradalom lelkes híve lett, és lefordította németre Petőfi *Nemzeti dalát* (*Nationalhymne der Magyaren*). A szabadságharc leverése után emigrált, és Londonban élt kettős életet, egyfelől mint elismert tudós, másfelől mint a bécsi udvar ügynöke.³⁸

A Lerma gróf feleségének, Laurának próbák kiállása útján való lelki megemlékezéséről szóló Madridban játszódó romantikus novellát Julie Großmann fordította szabadon. Az S. M. monogrammal jelölt magyar szerzőt nem sikerült beazonosítani. Hogy a Sziléziában született Julie Großman (szül. von Menzel, Freistadt/Fryštát, Cs., 1790 – Drezda, 1860) tudott-e egyáltalán magyarul, vagy nyersfordítást használt, esetleg valaki segítségére volt a fordításban, ma már nehéz lenne kideríteni.³⁹

³⁵ y, *Aus Ungarn*, = *Ouw*, Nr. 13, 31. Januar 1846, 51.

³⁶ E, *Zrínyi der Dichter*, = *Ouw*, Nr. 8, 28. Januar 1845, 31–32.

³⁷ „Erinnerungsblätter: An eine hochgeborne Dame”, Nach HIADOR von G. I. ZERFFI = *Ouw*, Nr. 85, 18. Juni 1846, 337; Nr. 88, 25. Juli 1846, 349; Nr. 90, 30. Juli 1846, 357; Nr. 99, 20 August 1846, 393.

³⁸ Zerffiről lásd: FRANK TIBOR, *Egy emigráns alakváltásai: Zerffi Gusztáv pályaképe, 1820–1892*, Bp., Akadémiai Kiadó 1985, 330, [28] t.

³⁹ *Laura*, Novelle frei nach dem Ungarischen des S. M. von J[ulie] GROSSMANN = *Ouw*, Nr. 27, 4. März 1847, 105–107; Nr. 28, 6. März 1847, 109–110; Nr. 29, 9. März 1847, 113–114; Nr. 30,

Több magyar kulturtörténeti írás származik a lapban Antonín Fährnich (Št'áhlav u Plzni 1802 – Jičín, 1852) professzortól. Fährnich gimnáziumi tanár, a filozófia doktora volt, több lapban publikált, valamint cseh és német nyelvű szótárakat adott ki. Az *Ost und West*ben népszerűsítő cikket közölt a zalavári szlovénok templomáról, melyet 850-ben szenteltek fel.⁴⁰ Szintén ő írt Szliács Nyitra megyei fürdőhelyről.⁴¹

A gróf Majláth János (1786–1855) történész és költő által szerkesztett, szép kiállítású *Iris* almanachot az egész Monarchiában ismerték és dicsérték. 1847-es évfolyamát Karl Viktor Hansgirk recenzeálta az *Ost und West*ben. „Ahogy Mailáth almanachja tartalmát és külső eleganciáját tekintve általában kiemelkedik Dél-Németország almanachjaitól és évkönyveitől, úgy az ez évi is” – írta. A recenzens a kötet szerzői közül kiemeli Heinrich Ritter von Levitschnigget, Hermann Kleint, Adalbert Stifert és Julie Großmant.⁴²

Pusztán tematikailag köthető Magyarországhoz egy ismeretlen költő – a szerkesztői közlemény szerint – Bukarestből beküldött tájleíró verse.⁴³

A lap 1847-ben három részletben közölte Kisfaludy Károly *Mit csinál a gólya?* című elbeszélését.⁴⁴ A műfordítóról, Adam Sübről sajnos nem sikerült semmilyen életrajzi adatot találnom. Az 1824-ben keletkezett szatirikus-realista novella anekdotaszerűen tematizálja a magyar falu feudális elmaradottságát. Az egyes szám első személyben elmondott történet elbeszélője egy falu templomának tornyán halott gólyát lát függeni. Kérdésére, hogy hogyan került oda a gólya, a falusi bíró és a falu jegyzője, aki egyébként korábban teljesen értelmetlenül lelőtte a gólyát, meséli el a történetet és a falu cigányának a madár leszedésére tett sikertelen kísérletét, miközben az lábát törte. Következő látogatásakor a faluban már nincs ott a gólya a toronyban, mert – mint megtudja – egy forgószél lefújta onnan. A történet a falu lakosainak teljes tehetetlenségét példázza, akik egyébként mind tipikus figurák, akik fizetni nem hajlandóak azért, hogy valaki szakszerűen levegye onnan a gólyatetetmet, de – mivel ők maguk nem képesek megoldani a problémát – az időre bízzák annak megoldását, hiszen az idő majd csak elrendezi valahogy a dolgot.

Helyi érdekességekről (a pesti színházakban bemutatott darabok rövid színi kritikái, koncertek, újonnan elkészült épületek) tudósított Julian Chownitz (Ér-

11. März 1847, 117–118; Nr. 31, 13. März 1847, 121–122; Nr. 32, 16. März 1847, 125–126; Nr. 33, 18. März 1847, 129–130; Nr. 34, 20. März 1847, 133–134; Nr. 35, 23. März 1847, 137–138.

⁴⁰ FÄHRNICH, Ant., *Die geschichtlich erste slawisch christliche Kirche zu Szalavár in Ungarn* = *OUW*, Nr. 67, 5. Juni 1847, 265–267.

⁴¹ FÄHRNICH, prof. A., *Das elektrische Bad zu Sljač in slaw. Ungarn im Neusohler Comitatus* = *OUW*, Nr. 67, 5. Juni 1847, 326.

⁴² HANSGIRG, Karl Viktor, *Iris, Deutscher Almanach für das Jahr 1847*, Pest Gustav Heckenast = *OUW*, Nr. 79, 3. Juli 1847, 315; Nr. 80, 6. Juli 1847, 319.

⁴³ St. – b. . . r, *Auf der Ungarnpuszta* = *OUW*, Nr. 82, 10. Juli 1847, 325.

⁴⁴ *Was macht der Storch? Eine Dorfgeschichte*. Frei nach dem Ungarischen des Karl KISFALUDY von Adam SÜSS = *OUW*, Nr. 92, 3. August 1847, 365–366; Nr. 93, 5. August 1847, 369–370; Nr. 94, 7. August 1847, 374.

sekújvár/Nové Zámky Sk., 1814 – Döbling, 1888) „Tags-Noveletten aus Pesth” című rovatában.⁴⁵ Chownitz/Chowanetz báró egy német tiszt fia volt, az olmützi kadettiskolában tanult, egy darabig tisztként szolgált, majd 1836-tól Németországban több helyen is újságíróskodott. Németországban kiadott röplapjaiban kritizálta a Metternich-rendszert, aztán Grazban vasúti alkalmazott lett. 1839-ben Pesten találjuk, ahol megjelentette a *Pesther Charivari* című napilapot, amelyből mindössze egyetlen szám, a június 20-ai maradt fenn, s amelyet rögtön betiltottak. Chownitz 1848-ban csatlakozott a magyar forradalomhoz, ismét újságkiadásba kezdett, 1848. április 10-étől 1849. július 8-áig kiadta a radikális *Opposition* című bulvárlapot, melynek sikerét a helyszíni tudósítások frissessége alapozta meg. Mikor Jelačić csapatai közeledtek, 1849. szeptember 25-én Bécsbe szökött, majd ott is *Opposition* címen adott ki lapot. A bécsi forradalom leverése után ismét Németországba költözött.⁴⁶

Chownitz első alkalommal magyar darabok bemutatásáról referált a pesti Nemzeti Színházról, és megemlítette Bajza és Vörösmarty nevét.⁴⁷

Chownitz két részes írást közölt Alexander Schmid(t) (? – ?), a pesti Német Színház igazgatójának *Die Verstoßenen* című darabjáról, és kis mutatóványt is közölt a második felvonás szövegéből.⁴⁸

Pestről jelentkezett a Leuname nevű/álnevű levelező, aki Liszt fővárosi koncertjéről is beszámolt.⁴⁹ Iglóból bizonyos Fr. Waniczek tudósított, akit nem tudtam azonosítani. Zeneegyleti hírek mellett Franz Preiß/Preyß (Igló, 1797 – Igló, 1842) történeti és arcképfestőnél tett látogatásáról számolt be.⁵⁰

Más magyar városok mellett Pécsen is volt a lapnak tudósítója, aki a színházi előadások címeit és a fellépő színészek neveit felsorolta.⁵¹ A ma már zömében azonosíthatatlan levelezők főleg helyi eseményekről számoltak be.

Egy ideig még neves magyar munkatársa is volt az *Ost und West*nek a fiatal Szarvady Frigyes (1843-ig Hirschl, Újvidék, 1822 – Paris, 1882) személyében. Szarvady jogot tanult Pesten, Prágában és Bécsben, majd Pozsonyban telepedett le 1847-ben ügyvédként. A következő időszakban a párizsi *Le Constitutionnel* című lap levelezője volt, majd 1848 után a magyar kormány megbízásából Pest és

⁴⁵ CHOWNITZ, J. F., *Tagesnovellen aus Pesth* = *OUW*, Nr. 59, 25. Juni 1838, 243; Nr. 40, 18. Mai 1839, 164; Nr. 45, 5. Juni 1839, 186; Nr. 60, 27. Juli 1839, 251–252; Nr. 88, 2. November 1839, 382–383; Nr. 94, 23. November 1839, 412.

⁴⁶ Chownitzhoz lásd még: LENGYEL Márta, S., *Egy fejezet 1848-i sajtónk történetéből, Julian Chownitz „Die Opposition”-ja* = *OSZK Évkönyv 1978*, Bp., 1980, 471–491.

⁴⁷ CHOWNITZ, *Mittheilungen aus Pesth* = *OUW*, Nr. 75, 19. September 1838, 309.

⁴⁸ CHOWNITZ, J. F., *Correspondenz aus Pesth*, = *OUW*, Nr. 92, 17. November 1838, 377; Nr. 93, 21. November 1838, 382. A darab címe helyesen: *Der Verstoßene*, Bemutatója 1838. október 22-én volt. Lásd ehhez: *Deutsche Theater in Pest und Ofen 1770–1850, Normativer Titeltatalog und Dokumentation*. Hrsg. v. Hedvig Belitska-Scholtz Scholtz und Olga Somorjai, Bp., Argumentum, [1995], Bd II 6519.

⁴⁹ LEUNAME, *Pesther Zustände* = *OUW*, Nr. 10, 1. Februar 1840, 43.

⁵⁰ WANICZEK, Fr., *Brief aus Iglau* = *OUW*, Nr. 51, 25. Juni 1841, 207.

⁵¹ SHANDOR, L., *Aus Fünfkirchen*, = *OUW*, Nr. 5, Februar 1841, 44.

Párizs, illetve Pest és Bécs között közvetített diplomáciai ügyekben, és igyekezett a külföldet megnyerni a magyar szabadságharc ügyének. Ezt követően a *Kölnische Zeitung* párizsi levelezője lett, és tartott fenn innen kapcsolatot a magyar emigránsokkal. A frankfurti parlamentnek is tagja volt, majd 1850 után Angliában és Franciaországban élt, csak az 1867-es amnesztia után tért vissza a Monarchiába, és lett a bécsi *Neue Freie Presse* tárcairovatójának szerkesztője.⁵²

Szarvady rendkívül pozitív kritikát jelentetett meg az *Ost und West*-ben Julius Mosen (tkp. Julius Moses, 1803–1867) 1842-ben megjelent *Kaiser Otto der Dritte* című drámájáról. Egyébként – túlzóan – korának egyik legjobb drámájának nevezte, dicsérte a konzekvens, zseniális jellemeket, a gondolatgazdag ábrázolást, egy világtörténelmi gondolat bemutatását, a kellően lekerekített jeleneteket, valamint a történelmi hűséget.⁵³

Szarvady recenziót közölt a „Deutsche Literatur” rovatban a prágai *Libussa* évkönyv 1842-es kötetéről is. A kötet munkatársai közül Uffo Horn, Moritz Hartmann, Friedrich Bach, Karl Egon Ebert, G. J. Kolar és Isidor Heller nevét emelte ki.⁵⁴

Szintén ebben a rovatban írt Theodor Mügge (1802–1861) négy kötetes *Toussaint* című regényéről. A zömmel kalandregényeket gyártó német író Stuttgartban 1840-ben megjelent regényének teljes címe „*Toussaint oder der Negeraufstand in Haiti. Eine historische Erzählung für die Jugend*” volt. Néhány epizódját Szarvady – valószínűleg joggal – fárasztónak tartja.⁵⁵ Szarvady egyik utazásáról is beszámolt egy úti rajzában.⁵⁶

Pestről tudósított a társas élet eseményeiről, koncertekről, lóversenyekről, színházi bemutatókról „Bhd.”.⁵⁷ Egyik későbbi jelentkezéséből tudjuk meg teljes nevét: Bernhard Stolz, adatokat róla nem sikerült találnom. Több más téma mellett megemlíti a túlzott magyarkodást, melyet a haladás gátjának tart.⁵⁸

Magyarországi úti élményeiről írt bizonyos Ignaz Grünberg, aki arra a megállapításra jut, hogy egy nemzet „jellemét” a szórakozásaiban lehet a legjobban

⁵² RÓZSA, Maria, *Szarvady, Frigyes = Österreichisches Biographisches Lexikon*, ab 1815 (2. überarbeitete Auflage.) Online-Edition Lfg. 3 (15.11.2014. <http://www.biographien.ac.at/oeb1?frames=yes> Utoljára megnyitva: 2017. 01. 26.)

⁵³ SZARVADY, Friedrich, *Otto III., Tragödie von Julius Mosen (Aufgeführt auf der Prager Bühne am 27. April und 3. Mai.) = Ouw*, Nr. 41, 21. Mai 1841, 166; Nr. 42, 25. Mai 1841, 171.

⁵⁴ SZARVADY, Friedrich, *Libussa. Jahrbuch für 1842*: Herausgegeben von Paul Aloys Klar, k. k. Kreiskommissar, Direktor der Versorgungsanstalt für erwachsene Blinde etc. Prag = *Ouw*, Nr. 9, 1. Februar 1842, 35–36.

⁵⁵ SZARVADY, F., *Toussaint. Roman von Theodor Mügge = Ouw*, Nr. 52, 1. Juli 1842, 209.

⁵⁶ Fried. Sz-y, *Badner Briefe = Ouw*, Nr. 60, 28. Juli 1843, 241–242; Nr. 61, 1. August 1843, 244–245.

⁵⁷ Bhd., *Aus Pesth, = Ouw*, Nr. 50, 24. Juni 1842, 201–202; Nr. 51, 28. Juni 1842, 205–206.

⁵⁸ STOLZ, Bernhard, *Pesther Briefe = Ouw*, Nr. 65, 16. August 1842, 261–262; Nr. 66, 19. August 1842, 265.

megismerni. Személyes élményei alapján bemutatja a Komárom környéki falusi fiatalság táncait.⁵⁹

Valószínűleg magyar tudósító volt Filó, aki Pestről tudósított, őt sajnos nem sikerült azonosítanom.⁶⁰

Pozsonyból is tudósított valaki az időjárásról, színházi pletykákról a Franz Pokorny vezetése alatt álló Német Színházról.⁶¹ Franz/František Pokorny (Lstiboř, Tsch., 1797 – Wien, 1850)⁶² 1822-ben klarinétos volt a pozsonyi Városi Színházban, majd 1827-től a színház zenekarának vezetője, 1829-ben Pozsony tornamestere, 1835-ben átvette az eladósodott Városi Színház vezetését és nagy sikerekhez juttatta, különösen az opera terén. Ugyanez az L. K. írt az országgyűlés előkészületeiről a városban, valamint felhívta az olvasók figyelmét az „elmés” Adolf Neustadtnak a *Pannoniában*, a *Preßburger Zeitung* melléklapjában megjelent cikkére.⁶³

A „Historische Denkwürdigkeiten” című rovatban emlékezett meg Fr. F. monogramú szerző Szigetvár 1566-os elestéről, Zrínyi és a várvédők hősiességéről.⁶⁴

1848-ban még egy cseh szerzőtől, Viktor Bednártól (?–?) származó kalandos, romantikus novellát találunk, középpontjában magyar hőssel, az osztrák örökösödési háború idejéből, nem várt fordulatokkal és csodás gyógyulással.⁶⁵

Az 1848-as európai forradalmi hullám elérte a Cseh Királyságot és a vele egyesített Morvai Ögrófságot is, a lakosság a németekkel egyenlő jogokat követelt magának, persze természetesen a Habsburg Birodalmon belül. A „mesés eseményekről” Glaser először március 18-án írt, és üdvözölte a Monarchia népeinek adományozott alkotmányt, és felsorolta a prágai forradalmi eseményeket.⁶⁶ A pesti történelemről, a 12 pont közzétételéről, Táncsics kiszabadításáról, a Nemzetország megalakításáról a *Pester Zeitung* alapján számolt be a lap.⁶⁷ Glaser a kritikus időben vezércikkeit mindig *Zeitbetrachtungen* cím alatt tette közzé. Április 1-jén óvott attól, hogy az új alkotmányt a régi cseh rendi alapokra helyezték.⁶⁸ Felemelte szavát azért, hogy az új, a polgárságot képviselő népképviselőt csak a nép által választott képviselők alkothassák.⁶⁹ Glaser szociális érzékenységét mu-

⁵⁹ GRÜNBERG, Ignaz, *Bilder aus Ungarn = OUW*, Nr. 66, 19. August 1842, 265; Nr. 68, 26. August 1842, 273–274; Nr. 69, 30. August 1842, 277.

⁶⁰ FILÓ, *Altes und Heuriges aus Pesth und Ofen = OUW*, Nr. 87, 1. November 1842, 349–350.

⁶¹ POKORNYHOZ lásd: H. REITTERER, *Franz Pokorny = Österreichisches Biographisches Lexikon*. <http://www.biographien.ac.at/oebf?frames=yes> (Utoljára megnyitva: 2017. 02. 17.)

⁶² L. K., *Aus Preßburg = OUW*, Nr. 14, 17. Februar 1843, S. 54–55.

⁶³ L. K., *Aus Preßburg = OUW*, Nr. 17, 28. Februar 1843, 67.

⁶⁴ FR. F., *Merkwürdige That einer Frau bei der Belagerung von Szigeth = OUW*, Nr. 22, 21. Februar 1846, 87; Nr. 24, 26. Februar 1846, 95.

⁶⁵ BEDNÁR, Viktor, *Der Ungar. Novelle = OUW*, Nr. 25, 26. Februar 1848, 97–99; Nr. 26, 29. Februar 1848, 101–102; Nr. 27, 2. März 1848, 105–107; Nr. 28, 4. März 1848, 109–111.

⁶⁶ R. G., *Prag 18. März = OUW*, Nr. 34, 18. März 1848, 133.

⁶⁷ *Aus Pesth. = OUW*, Nr. 36, 23. März 1848, 143–144.

⁶⁸ HOMAN 1957, i. m. 89.

⁶⁹ GLASER, Rudolf, *Zeitbetrachtungen = OUW*, Nr. 40, 1. April 1848, 157.

tatja, hogy egyik írásában arra intette a prágaiakat, hogy a népek felkelésével nem csak a középosztály, a polgárság szabadul fel, hanem a társadalom alsóbb rétegei is.⁷⁰ 1848 tavaszán nem voltak cseh részről Magyarországgal rokonszenvező hangok, később, az októberi bécsi forradalom után azonban változott ez a helyzet.⁷¹ Glaser Magyarországról úgy vélekedett, hogy egyetlen ország sem fog akkora átalakulásokon keresztül menni, mint Magyarország. Glasert egy kultúrpolitikai orgánium kiadójaként természetesen foglalkoztatta a sajtószabadság megvalósulásának kérdése, és minden olyan kényszerintézkedést elutasított, amelyek az írók jogait korlátozták.⁷²

A prágai forradalom kitörése után 1848 júniusára összehívták Prágába az ausztrorszláv mozgalom kongresszusát azzal a céllal, hogy a Habsburg Birodalmat föderatív államná alakítsák. A kongresszust a prágai diákok és polgárok felkelése szakította félbe, küzdelmüket Windisch-Graetz néhány nap alatt vérbe fojtotta. Az *Ost und West* azonban ebben az időben már nem jelent meg. A bécsi hatóságok már jó ideje bizalmatlanul szemlélték szerkesztőjének nemzetközi kapcsolatait, és a rendőrség Sedlnitzky rendőrminiszter utasítására Glasert titokban megfigyelte.⁷³ Ez, valamint a gazdasági nehézségek, melyek következtében Glaser gyakran nem tudott honoráriumot fizetni szerzőinek, valamint a cenzúrával való állandó küzdelmei járultak hozzá a lap megszűnéséhez.⁷⁴ Az *Ost und West* utolsó száma 1848. június 10-én jelent meg.

Az *Ost und West* 12 évfolyama a lap munkatársai és tudósítói közös alkotó munkájának eredménye. Rudolf Glaser érdeme szervezői, a német és a szláv kultúrát összekötő tevékenységében rejlik.⁷⁵ A szerkesztő ezen irányvonala mellett a magyar tematika mégis mindvégig jelen volt a folyóiratban. Ki kell emelni a többnyelvű, multikulturális közegből származó Rummy Károly Györgyöt, aki a szláv nyelvek mellett a magyar nyelv és kultúra lelkes népszerűsítője volt az egész európai régió német nyelvű periodikumaiban. Mellette a lap levelező tudósítója volt a szintén a Felvidékről származó Julian Chownitz. 1841–42-ben Szarvady Frigyes recenzióit is közölte az *Ost und West*. Megemlítendő, hogy a pesti és a pozsonyi német nyelvű lapok munkatársai állandóan figyelemmel kísérték, szemlélték az *Ost und West*et. A fentebb nevezetteken kívül volt még sok más, ma már nem azonosítható magyar levelezője is a lapnak, akik tudósítottak a ma-

⁷⁰ HOFMAN 1957, i. m. 90.

⁷¹ Lásd ehhez: PRAŽÁK, Richard, *Az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc cseh- és morvaországi visszhangja* = *Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*. Tom 9, fasc. 1(2004), 75–76.

⁷² HOFMAN 1957, i. m. 100.

⁷³ MESTAN, Antonín, *Die Monatsschrift der Gesellschaft des Vaterländischen Museums in Böhmen und Ost und West = Zeitschriften und Zeitungen des XVIII. und XIX. Jahrhunderts in Mittel- und Osteuropa*, Hrsg. v. István Fried, Hans Lemberg, Edith Rosenstrauch-Königsberg, Berlin, Verlag Ulrich Camen, 1986, 208.

⁷⁴ HOFMAN 1957, i. m. 35.

⁷⁵ HOFMAN 1957, i. m. 41.

gyar irodalmi, kulturális és társadalmi aktualitásokról. Összefoglalólag elmondható, hogy Glasernek lapjával sikerült egy egész Közép-Európa-szerte elismert, és a haladó erőket, legalább virtuálisan összekötő orgánomot létrehoznia, ami a magyarországi német lapoknak ilyen mértékben nem adatott meg.

RÓZSA, MÁRIA

Ungarische Bezüge in der Prager Zeitschrift *Ost und West* 1837–1848

Die deutschsprachige Kulturzeitschrift *Ost und West. Blätter für Kunst, Literatur und geselliges Leben* erschien in Prag vom 1. Juli 1837 bis zum 10. Juni 1848. Die vom Prager Bibliothekar, Rudolf Glaser gegründete und redigierte Zeitschrift bemühte sich um Vermittlung zwischen Ost und West und enthielt viele Beiträge zur Literatur und Kultur vor allem zur tschechischen (böhmischen), russischen und polnischen Kultur, aber auch zu anderen Kulturen und Ländern. Mit Novellen auf Fortsetzung, Dramen, Gedichten, Reiseskizzen, Länder- und Völkergemälden, vermischten Aufsätzen über Literatur, Musik, Theater und Kunst versuchte sie den Zielsetzungen einer auf Interesse des Bildungsbürgertums basierenden Zeitschrift nachzukommen. Die in ganz Europa verbreitete und gelesene Zeitschrift gehörte zum Typ des für den Vormärz charakteristischen deutschsprachigen literarischen Blattes. Die Beiträge in *Ost und West* kamen aus Österreich, Deutschland, Polen, aus den Balkanländern und Rußland. Neben den ständigen Korrespondenten haben deutsche bzw. österreichische Dichter und Schriftsteller mitgewirkt. Es kam zweimal zur Veröffentlichung von ungarischen belletristischen Werken, ein Gedicht von Pál Jámbor erschien in der Übersetzung von Gustav Ignaz Zerffi, eine Novelle von Károly Kisfaludy wurde in Fortsetzungen 1847 abgedruckt. Regelmäßig berichtete im Blatt Karl Georg Rummy, eifriger Korrespondent deutschsprachiger Blätter im mitteleuropäischen Raum. Der junge Friedrich Szarvady schrieb einige Rezensionen für *Ost und West*. Über lokale Angelegenheiten – meist Theateraufführungen – berichtete Julian Chownitz.

Keywords: History of civilisation, 19th Century, Hungary, German cultural periodical in Prague, Mediation between East and West

MÉSZÁROS ZSOLT

Női hálózatok és a 19. századi divatlapok

*A Magyar Bazár és olvasóközönsége**

A szakirodalomban közismert a sajtó térbeli és az ettől elválaszthatatlan szóbeli dimenziója. Az újságot behálózó szóbeli érintkezések – a pletykáktól, a társalgáson át a vitákig – visszavezethetők városi közösségi terekre. Erre utalnak például a korai folyóiratcímek, mint a lipcsei *Das Courieuse Caffee-Haus zu Venedig* (1698), a milánói *Il Caffè* (1764–1766), vagy a korabeli Európában mintaadónak számító angol *Spectator* (1711–1712), amelynek esszéihez a képzeletbeli Spectator Club szolgáltatta a keretet.¹ Később, a piacosodás kibontakozásával a hasonlatokban felbukkan az áruház képe is. Mallarmé 1892-ben úgy beszél a hírlapok tárcarovatairól, mint sugárutak csillogó kirakatú boltjairól.²

Ezek mellett a sajtóhoz, azon belül is a napilapokhoz fűződő legerterjedtebb képzettársítás a politikai nyilvánosságot jelképező parlament. Ez Habermas nyomán vált széles körben bevetté a médiatörténeti kutatásokban.³ Médiafogalma a polgári nyilvánosság univerzális modelljén, a politikai szólásszabadságon, a társadalmi egyenlőségen, a történelmi haladás emancipatorikus eszméjén és a politikailag aktív polgárok, vagyis a „tulajdonosok” közösségén alapul, ezáltal pedig – ahogy bírálói rámutattak – kizárt más társadalmi csoportokat (nők, munkások). A nyilvánosság alatt olyan küzdőteret ért, ahol azonos státuszú emberek között politikai, racionális érveken alapuló kritikai vita zajlik. Ennek kialakulásában kitüntetett szerepet tulajdonít a napilapnak, meglátása szerint a politikai nyilvánosság fejlettségét „a sajtó és az állam közti vita állásán mérik”.⁴ Benedict Anderson, a nacionalizmus-kutatásokra nagy hatást gyakorló „elképzelt közösség”-elméletében arra a megállapításra jut, hogy a nyomtatott-kapitalizmus (saját

* Jelen közlemény a Wohl-nővérek irodalmi, kultúraszervezői és újságírói munkásságát feldolgozó disszertációm egy részletének átdolgozott változata.

¹ BRIGGS, Asa, BURKE, Peter, *A média társadalomtörténete, Gutenbergtől az internetig*, ford. Göbolyös Magdolna, Konok Péter, Gelléri Gábor, N. Kiss Zsuzsa, Bp., Napvilág, 2012 (2. bőv. átdolg. kiadás), 39–40.

² MALLARMÉ, Stéphane, *Étalages (The National Observer, 11 juin 1892)* = Uő, *Œuvres complètes II.*, szerk. Bertrand Marchal, Paris, Gallimard, 2003, 221.

³ HABERMAS, Jürgen, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása, Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*, ford. Endreffy Zoltán, Bp., Gondolat, 1971.

⁴ Uo., 91. – Ugyanakkor figyelmeztet a médiakereskedelem vagy az államhatalom káros befolyására (bulvárosodás, cenzúra), amely háttérbe szorítja a nyílt és értelmes eszmecserét.

nyelv, tömegesedés) teremtette meg a nemzet fogalmi kereteit. Ebben a folyamatban a napilapoknak komoly közvetítő, alakító szerepet szán azáltal, hogy az olvasásukat olyan elsajátítási/tanulási folyamatként írja le, amely során az egyén szimbolikusan a nemzet részévé válik.⁵

Habermas és Anderson nyomán a nyilvánosság, a napisajtó és a nemzet fogalma összekapcsolódott. A médiakutatók a modern nyilvánosság részeként, mint annak helyszíneinek (kávéház, klub, parlament) kiterjesztéseként értelmezik a hírlapot, amelyhez a joggyakorlást és -védelmet, az állampolgári részvételt, a nemzetbe való betagozódást rendelik. A napi sajtóhoz való hozzáférés azonban nem volt mindenki számára szabadon elérhető. Számtalan példát találunk a korabeli forrásokban azokra az aggodalmas erőfeszítésekre, a tiltások és cenzúrák különböző formáira, amelyekkel a nők igyekeztek távol tartani a napilapoktól.⁶

Több feminista kutató hívta fel arra a figyelmet, hogy a „modern” maszkulin norma köré szerveződik a szakirodalomban, azaz olyan cselekvésekkel jellemzik, mint a szabad városi térhasználat, vagy a napilapolvasás. Médiatudományi- és történeti megközelítéseik lebontva a dichotómikus felosztást, a magán- és a közszféra viszonyának összetettségét hangsúlyozzák. Yuval-Davis a nemzeti-politikai diskurzusokba bevonva a habermasi értelemben vett intimszférát, a nők jelentőségére mutat a nemzetépítés folyamatában.⁷ Ő a nacionalizmus három vonulatát különböztette meg: népnemzet, amelyben a nők biológiai reprodukció alanyaiként fontosak; kultúrnemzet, amely a nőkre a nemzetközösség jelképeiként, kulturális értékeinek átadóiként tekint; államnemzet, amely az állampolgári jogok gyakorlásában különböző szerepet szán nőknek és férfiaknak. A szerző mind a „nőiség”-et mind a „nemzet”-et időben és térben változó kategóriaként fogja fel, amely több tényező (pl. életkor, osztály, etnikai hovatartozás, ideológia, intézmény) függvénye. Analitikus szinten megkülönbözteti az államot, a civil társadalmat és a családot, mint három különálló, ugyanakkor egymással kölcsönösen függésben álló társadalmi és politikai területet. Érvelése szerint a nők a közösség biológiai és kulturális értelemben vett hordozói, újratermelői, valamint a kultúra szimbolikus határőrei. Erre a funkcióra, hogy egy korabeli magyar forrást idézzünk, a *Divatsalon* szerkesztői üzenete is utal: „Kegyed már a második, aki azt kérdi: illik-e egy lánynak politikai lapot olvasni, azért, mert a hazáját szereti? A hazáját szeretni persze, hogy »illik«, politikai lapot azonban – éppen ebből az okból – teljesen felesleges olvasni. Olvasson kegyed magyar történelmet, olvassa Jósika és Jókai regényeit, olvassa Tompát, Aranyt, Vörösmartyt, Petőfit

⁵ ANDERSON, Benedict, *Elképzelt közösségek, Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, ford. Sonkoly Gábor, Bp., L'Harmattan–Atelier, 2006, 42.

⁶ Vö. LYONS, Martyn, *A 19. század új olvasói: nők, gyermek, munkások = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo Cavallo, Roger Chartier, ford. Sajó Tamás, Bp., Balassi, 2000, 355.

⁷ YUVAL-DAVIS, Nira, *Nem és nemzet*, ford. Szabó Valéria, Szentmiklósi Tamás, Bp., Új Mandátum, 2005.

azért, mert hazáját szereti. Ki olvassa hát akkor ezeket, ha a nők is vezércikkeket olvasnak?!⁸

Delap, DiCenzo és Ryan szerzőhármasa szintén a nyilvánosság habermasi fogalmának kritikai újragondolása mellett érvel annak érdekében, hogy láthatóvá és tanulmányozhatóvá váljon a nők társadalmi tevékenysége.⁹ Véleményükre támaszkodva a magyarországi helyzetre vonatkozóan is megállapítható, hogy, bár a nők ki voltak zárva a politikai döntéshozatalból, de osztályhelyzetüktől függően részt vettek a 19. század folyamán az oktatásban, a munkaerőpiacon, az egyleti és a szalonéletben, illetve a különböző társadalmi mozgalmakban. Ehhez a sorhoz illeszkedik a női sajtó, amely további színteret biztosított a nők aktivitásának.

Pintér Györgyihez hasonlóan, aki a társadalomtörténeti, médiatörténeti, szociológiai, piaci és gender szempontok bevonásával a reformkori divatlapok újraértékelésére tett kísérletet, abból indulok ki, hogy a divatlapok a női olvasók széles rétegeit megcélozva, nyilvánosságot teremtettek számukra.¹⁰ Jelen tanulmányomban a 19. század utolsó harmadának vezető magyar divatlapjának számító *Magyar Bazárt* veszem szemügyre abból a szempontból, hogy divatlapként egyrészt milyen viszonyt ápolt előfizetőivel, másrészt milyen módon alakította ki, és működtette számukra a nyilvánosság kereteit.¹¹

Az olvasóközönség

Nehezen megragadható egy lap példányszáma, mert a kiadók üzleti titokként kezelve, nem hozták nyilvánosságra a terjesztési mutatókat, a közvetett források adatai pedig töredékesek, és a nem egységes kategóriarendszerekből adódóan különbözők, ezért, ahogy arra számos kutató figyelmeztet, ezeket a számokat kellő kritikával és összehasonlítóssal kell kezelni. Óvatos becslések a postai összesítések, adóhivatali kimutatások, hirdető irodák katalógusai, korabeli sajtóstatisztikák, elszórt levéltári anyagok (pl. kiadóvállalatok, pénzügyintézetek fondjai), visszaemlékezések, levelezések alapján tehetők.¹²

⁸ *A szerkesztő postája, Lélia = Divatsalon*, 1894, 23, szeptember 1., 31.

⁹ DiCENZO, Maria, DELAP, Lucy, RYAN, Leila, *Feminist Media History, Suffrage, Periodicals and the Public Sphere*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011, 22. A könyvről szóló magyar nyelvű recenzió: CZEFERNER Dóra, *Feminizmus és médiatörténet, avagy az angol nőmozgalom megosztottsága = Klió*, 2014, 2, 80–90.

¹⁰ PINTÉR Györgyi, *Sajtókutatás – divatlapkutatás. A reformkori divatlapkutatás-írás esélyei = Médiakutató*, 2013, 4, 42.

¹¹ A *Magyar Bazárt* 1866-ban alapította Szabó Richárd (1820–1873). Halála után a Wohl-nővérek vették át a lap szerkesztését. Vö. NAGYDIÓSI Gézáné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1957*, Bp., 1958, 212–214; MÉSZÁROS Zsolt, *A modernitás és az emancipáció határvidékén, A Magyar Bazár irodalmi vonatkozásai a Wohl-nővérek szerkesztése alatt (1873–1901) = Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, Irodalom a sajtóban*, szerk. Buzinkay Géza, Eger, Liceum, 2012, 27–35.

¹² Vö. BUZINKAY Géza, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában = Magyar Könyvszem-*

Grosz Viktor összesítése alapján 1885-ben a *Magyar Bazárt* 6000 példányban, összehasonlításképpen a saját műfajában a *Hölgyek Lapját* 1700, a *Budapesti Bazárt* 3000 példányban nyomták, a napilapoknál pedig a *Pesti Naplót* 9000, a *Budapesti Hírlapot* 16 000 példányban küldték szét.¹³ Ezek alapján a *Magyar Bazár* középlapnak és vezető divatlapnak számított a magyar sajtópiacra, és úgy tűnik, a 19. század végéig megőrizte támogatottságát.¹⁴ Az *Egyetértés* munkatársa is úgy fogalmazott, a lapot majd harminc éven át sikeresen szerkesztő Wohl Janka (1843–1901) nekrológiájában: „Divatlapja [*Magyar Bazár*] messze túlszárnyalta a többi divatlapokat és az első helyet méltán vívta ki és foglalta el a többiek között”.¹⁵

Az előfizetők száma azonban az előfizetési (negyed-, fél- és egész éves) időszakokkal összefüggésben hullámzott, amit olyan tényezők is befolyásoltak, mint az évszakok. Például a hírlapok szempontjából a nyár holtidénynek számított, mivel az országgyűlés szünetelt, míg az ősz és a tél – eseménydúsága és időjárási körülményei miatt – serkentőleg hatott az újságolvasási kedvre.¹⁶ Ez utóbbi időszakokban más laptípusoknál szintén megugrott a sajtófogyasztás, még, ha ez nem is vont maga után feltétlenül előfizetést. Szép Ernő *Dali dali dal* (1934) című regényében az apa karácsonyi szünidőre a Körből, illetve ismerősöktől visz haza olvasnivalónak *Vasárnapi Újságot*, feleségének *Magyar Bazárt*, a gyerekeknek ifjúsági lapokat. Jól ismert a sajtókutatók körében, hogy az előfizetők száma nem egyezik az olvasókéval, hiszen az egyes számokat be lehetett szerezni könyvkereskedésekből, házalóktól, vagy az illető egyszerűen kölcsönkérte valahonnan. Ez utóbbi elterjedt gyakorlatra világít rá a fenti regényjelenet, illetve *A Hét* egyik közleménye a „Heti posta” rovatban: „hetenkint egész utcasorokon végig egyik családtól a másikhoz vándorol »A Hét«-nek az az egy példánya, melyre az ottani kaszinó előfizetett”.¹⁷ A kaszinók, társas körök, kávéházak sajtókiálata- és fogyasztása azonban – a hiányos dokumentációik-

le, 2003, 3, 386. – A *Magyar Bazárt* is kiadó Athenaeum esetében fennmaradtak az ülések jegyzőkönyvei, amelyekben 1870 nyár végéig külön napirendi pontban rögzítették lapjaik veszteségeit, nyereségeit, aktuális előfizetőik számát. Utána ez megszűnt, és csak annyit jegyeztek meg szükségüként, hogy felolvassák a Hírlapok könyvét.

¹³ Grosz Victor, *Hazánk hírlapjai a budapesti Országos Általános Kiállításon 1885-ben*, Bp., Benjamin Manó, 1885, 13.

¹⁴ A szerkesztői üzenetben arra hivatkozva intették türelemre a grafológiai rovatra váró olvasóikat, hogy hatezer előfizetőnek van joga beküldeni írást. *Magyar Bazár*, 1893, 2, január 16., boríték

¹⁵ *Egyetértés*, 1901, 141, május 24., 5.

¹⁶ Az előfizetések visszaesését a nyári politikai uborkaszezonnal magyarázták az Athenaeum ülésén. *Athenaeum Igazgatósági jegyzőkönyvek*, 31. i. sz., választmányi ülés jegyzőkönyve (1869. aug. 26.), Z 723 Gazdasági Levéltár, MNL; A Magyar Újság vidékieket megszólító hirdetése pedig így kezdődött: „Az őszi és téli szezon beálltával minden magyar család előfizet valamelyik fővárosi napilapra, hogy szabadidejét hasznos és tanulságos szórakozással tölthesse el.” *A szerkesztő postája. Újságolvasóknak = Divatsalon*, 1894, 2, október 15., 31.

¹⁷ *Heti posta, Pancsova, Rajongó = A Hét*, 1891, 49, december 6., 799.

ból adódóan – máig felderítetlen területnek számít, annak dacára, hogy ezek az intézmények jelentős előfizetők voltak.¹⁸

A divatlapok esetében az intézményi megrendelők közül kiemelkednek a nőnevelő intézetek, ahol nem annyira olvasnivalóként, hanem oktatási anyagként használták azokat. Például a pápai állami polgári leányiskola kézimunka óráin a *Magyar Bazár* mintáival dolgoztak.¹⁹ A győri állami tanítónőképző növendékei is a *Magyar Bazár* mintáit használták azon a kézimunka-kiállításon, amit a győrvidéki tanítóegylet nagygyűléséhez kapcsolódóan rendeztek.²⁰ Zalaegerszeg képviselőtestülete az elemi leányiskola igazgatójának megkeresésére elrendelte az intézmény részére a *Magyar Bazár* és a *Budapesti Bazár* meghozatalát.²¹ A *Magyar Bazár* szerkesztősége rendszerint hivatkozott arra, hogy ipari iskolák is használnak tanulmányozhatják a kézimunka mellékleteket, amelyeket tanfolyamokként határoztak meg. A szakszerűséget az előfizetői felhívásokban sem mulasztották el kidomborítani, miszerint a *Magyar Bazár* munkalapjai révén „nemcsak a családi körben, hanem iskolákban is hézagpótló és nélkülözhetetlenné válik”.²²

Az előfizetői bázis szélesítését szolgálták a nőszervezetekkel való együttműködések. A Wohl-nővérek korábbi, önállóan indított lapja, a *Nők Munkaköre* az Országos Nőképző Egyesület, a Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete és az Országos Nőiparegylet közös hivatalos közlönyeként rendszeresen tudósított tevékenységeikről.²³ A *Magyar Bazár*ban külön cikkek és az „Egyleti hírek” rovat közleményei informáltak felhívásokról, programokról, eseményekről, gyűlésekről, valamint arcképekkel kísért portré-sorozatot szenteltek a fővárosi és a vidéki nőegyletek elnöknőinek.²⁴ A *Budapesti Bazár* előfizetési felhívásaiban

¹⁸ LAKATOS Éva, *Sikersajtó a századfordulón*, Bp., Balassi–OSZK, 2004, 138.

¹⁹ *Állami Polgári Leányiskola értesítője*, Pápa, 1893–1900.

²⁰ *Magyar Bazár*, 1878, 21, november 1., 162.

²¹ *Képviseletestületi ülés = Zalamegye*, 1887, 6., február 6., 1.

²² *Felhívás előfizetésre!* = *Magyar Bazár*, 1899, 10, március 16., boríték

²³ Nem kizárólagos sajtóképviselést, hanem szakmai együttműködést jelentett a kor három legfontosabb magyar nőegyletével. A *Nők Munkaköre* nyilvánosságot biztosított számukra, cserébe Wohlék lapja súllyal és referenciával jelenhetett meg a piacon. Az Országos Nőiparegylet híreiről a Kánya Emília által szerkesztett *Családi Kör* is beszámolt. A nőegyletek működéséről és történetéről lásd BORBÍRÓ Fanni, *Budapesti nőegyletek 1862–1904 = A nők világa*, Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok, szerk. Fábri Anna, Várkonyi Gábor, Bp., Argumentum, 2007, 185–207; KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel, Nők a dualizmus kori Magyarországon 1867–1914*, Pécs, Pro Pannonia, 2008, 78–90.

²⁴ HENTALLER Elma, *Magyarország nőegyleteinek elnöknői, A pesti jótékony nőegylet és a magyar gazdasszonyok egyletének elnöknői* [Damjanich Jánosné, Bohusné Szögyény Antónia, Zichy Paulai Ferencné] = *Magyar Bazár*, 1875, 1, január 1., 1–2; HENTALLER Elma, *A magyarországi nőegyletek elnöknői, A kolozsvári és zágoni nőegyletek elnöknői* [Krizsa Jánosné, Teleki Domokosné, Szentkereszty Stephanie, Bánffy Albertné] = *Magyar Bazár*, 1875, 17, szeptember 1., 129–130; H. E. [HENTALLER Elma], *Kühnel Ignácné, az országos nőiparegylet elnöke* = *Magyar Bazár*, 1877, 1, január 1., 1–2; H...R E...A [HENTALLER Elma], *Magyarország nőegyleteinek elnöknői, Az országos nőképző-egylet és a budapesti izraelita nőegylet elnöknői* [Veres Pálné, Teleki Sándorné,

szintén hangoztatta, hogy figyelemmel kíséri a fővárosi és a vidéki nőegyletek munkáját, sőt 1888-tól az 1890-es évek közepéig a következő alcímet vette fel: Magyar gazdasszonyok-, szegedi és veszprémi jótékony nőegylet, a sümegi- és több nőegylet hivatalos lapja.

Az intézményi kapcsolatok mellett, a *Magyar Bazár* más divatlapokhoz hasonlóan a család számára nélkülözhetetlen voltát hangsúlyozta, a tanácsok, az olvasnivaló és a szolgáltatások (pl. megbízások teljesítése) szintjén. A képes hetilapok előfizetési felhívásai általában mellőzték a társadalmi osztályra való utalást, de mégis határvonalat húztak, amikor a „művelt hazai olvasók”-hoz fordultak pártfogásért.²⁵ A *Magyar Bazár* sem tett másként, amikor a művelt magyar nőközönségre hivatkozott, azon belül pedig minden korosztályra: „bő ismeretet meríthet az ifjú leány, a családanya, a háziasszony, a társaságban mozgó és hivatásos foglalkozásnak élő nő egyaránt”.²⁶ A felsorolás azonban új célcsoportot is megnevez, amelyet lapszerkesztőkként a Wohl-nővérek szólítottak meg először, még pedig a dolgozó nőket. Ez beleillett a lap nőemancipációs programjába (munkavállalás, oktatás), amelyre most csak röviden tudok utalni. A dolgozó nő kategóriának szerepeltetése valós és széles körben létező társadalmi jelenségre mutat, és deklarálta a középosztálybeli női egzisztencia- és életpályamodellekben bekövetkezett 19. századi változásokat. Maguk a szerkesztők is beletartoztak, hiszen egzisztenciájukat saját erőből teremtették meg. György Aladár, a Statisztikai Hivatal tisztviselője 1884-ben írott cikkében azt fejtegette, hogy a nők tanulási, illetve munkalehetőségeinek differenciálódása gyakorlati okra vezethető vissza, nevezetesen a megélhetésre, amelynek gondja sokakat érintett. Az 1880-as népszámlálás adatait hozta fel példának, miszerint a 25. életévüket betöltött nők között 188 834 hajadon, 776 014 özvegy és 5894 elvált, „összesen tehát csaknem egy millió olyan nő volt, kiknek bizonyára felénél több azontúl családot már nem alkothat, s ha anyagi viszonyai nem engedik, maga kénytelen önfenntartásáról gondoskodni”.²⁷

Nehéz lemérni azt, hogy a képes hetilapok ténylegesen milyen földrajzi közegben mozogtak, visszatérő reklámszövegük szerint a Kárpátoktól egészen az Adriáig terjedt az olvasótáboruk. Ritka az olyan közlemény a 19. század végén, mint amelyet a *Képes Családi Lapok* tett közzé, amely összeszedte, hogy az új-

Bischitz Dávidné] = *Magyar Bazár*; 1878, 7, április 1., 49–50; H. E. [HENTALLER Elma], *Az Országos Nőképző Egyesület jubileuma* = *Magyar Bazár*; 1893, 7, április 1., 49–50; DESSEWFFY Emma, *Szív-ről-szívhez* [Lorántffy Zsuzsanna Egylet] = *Magyar Bazár*; 1897, 48, december 24., 202.

²⁵ LIPTÁK Dorottya, *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában (Bécs-Budapest-Prága)*, Bp., L'Harmattan, 2002, 125.

²⁶ *Felhívás előfizetésre!* = *Magyar Bazár*; 1896, 39, október 16., boríték.

²⁷ GYÖRGY Aladár, *Nőnevelésünk* = *Magyar Salon*, 1884. 4, 330; Ebben a témában még lásd GYÁNI Gábor, *Női munka és család Magyarországon (1900–1930)* = *Történelmi Szemle*, 1987–1988, 3, 366–378; CSOMA Zsigmond, *Az első női foglalkozási statisztika Magyarországon, A női emancipáció és az első részletes női népszámlálás = Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, szerk. Gyáni Gábor, Nagy Beáta, Debrecen, Csokonai, 2006, 181–205.

ság városonként hány példányban járt.²⁸ Ehhez a szerkesztőségi irattárakra lenne szükség, hogy egy-egy számból hány példányt nyomtattak, és a kiadóhivatal hová mennyit küldött. De a szakértők szerint ilyen archívum az országos lapoknál sem maradt. Lakatos Éva a sajtótermékek településenkénti megoszlásának becsléséhez a lapok szerkesztői postáiban, hírrovataiban, lábjegyzeteiben, vidéki tudósításai-
ban elszórtan fellelhető, helyi statisztikákat hívja segítségül.²⁹ A *Magyar Bazár* esetében, a terjesztési terület körvonalazásához a nyílt tér bizonyult számomra értékes forrásnak. Ugyanis a borítékon található nyílt rovatokba beküldött kérdések, válaszok feladóinak sokszor ott szerepelt a teljes neve és a címe (legtöbbször csak a helység, de Budapest esetében gyakran az utca és a házszám is).

A borítékot csak előfizető használhatta, akinek a leveléhez mellékelnie kellett az előfizetői címszalagot. Terjedelmi korlátok miatt, nem tudott megjeleni valamennyi küldemény, a szerkesztők folyamatosan kérték a türelmet, és tiltakoztak a nekik tulajdonított részrehajlás ellen, mondván, mindenkiet közlik sorrendben. De tudunk arról, hogy rostáltak, ha ugyanarra többen rákérdeztek, vagy magántermészetűnek ítélték az adott témát.

Ötévente gyűjtöttem ki azokat a neveket (jeligés és teljes névalakok), amelyek mellett feltüntették a települést. Az általam vizsgált időszakok: 1878, 1883, 1888–1889, 1893–1894, 1899–1900. Az utolsó háromnál azért néztem együtt két évet, mert egy évfolyamnál nem lett volna elég mennyiség. Míg 1878-ban a listám mintegy 200 tételt tartalmazott, 1888-ban 70-80-at. Ez több okra vezethető vissza: az 1880-as évektől megsokszorozódtak a jeligék, és kevesebben közölték nyíltan a címüket, inkább a szerkesztőségen keresztül bonyolították le az ügyleteiket, nem pedig a lap hasábjain. A rovat terjedelme is szűkült, és a borítékot rövid írások (hírek, kertészeti tanácsok) vagy hirdetések foglalták el. Arra nem vállalkozhatom, hogy messzemenő következtetéseket vonjak le az adatsorokból, ahhoz a körülmények túlságosan esetlegesek, viszont a földrajzi, a település szerinti és az előfizetők társadalmi eloszlására vonatkozóan óvatos feltételezésekbe bocsátkozhatunk.

Az 1870-es évek elejétől az 1890-es évek közepéig a belső arányok nagyjából változatlanok. Erős bázisnak tűnik a mezőváros, a falu, vagy az olyan település, amely nem rendelkezett postával (pl. Bag 1878: 2 különböző családnév). Mind az öt időszakban felbukkanó települések között nem meglepő, hogy ott találjuk Budapestet, de rajta kívül vármegyei központok, illetve két kisebb város, Kiskunfélegyháza és Csongrád is szerepel. Az 1899–1900 évkör adatai azt mutatják, hogy a századfordulóra átbillent az arány, és számszerűleg több a városból, mint a faluból érkező közlemény, és kevesebben írnak posta nélküli községből (1883: 38, 1899–1900: 7), amely az infrastruktúra fejlődésével és az urbanizáció-

²⁸ *Magunkról-lapunkról I–II.* = *Képes Családi Lapok*, 1891, 14–15, április 5. és 12., 223., 239–240. Nem vették fel a statisztikába azokat a helyeket, ahová egy vagy kettő példány ment.

²⁹ Lakatos Éva csaknem negyven évet (1854–1893) vizsgálva, a lapok különböző közleményeiből kinyert számadatokból állított össze táblázatot, amely városenkénti eloszlásban ad hozzávetőleges képet az egyes lapok példányszámairól. LAKATOS 2004, i. m. 122–135.

val magyarázható. A földrajzi eloszlást tekintve a következő látszik kirajzolódni. A *Magyar Bazar* az északi területeken volt a legelterjedtebb (Felvidék és a mai Észak-Magyarország), majd a keleti országrészekben (Erdély és Partium). Ha kisebb földrajzi egységekkel számolunk, akkor előfizetői sűrűségben a Dunántúl áll az első helyen, amelyet az Alföld követ. Elenyésző számban járaták a lapot néhány nem magyar lakta településen a horvát és az osztrák részekben.

Vajda Viktor *Az olvasásról, különös tekintettel postáink járására* című 1875-ben megjelent cikke szerint irodalomra legtöbbet a következő rétegek áldoztak: kisbirtokosok, tanárok, írók, művészek, jobbmódú gazdatisztek, magyar iparosok.³⁰ A *Magyar Bazar* olvasótáborának bázisát – a borítékról gyűjtött, azonosított személyek alapján – szintén a középréteg, és azon belül a vidéki lakosság alkotta: múzeumigazgatók, segédtanítók, jószágigazgatók, helyi birtokosok, ügyvédek, gyógyszerészek, lelkészek, egyetemi tanárok, mérnökök anyái, feleségei, lányai, valamint tanítónők, postai-távirdai alkalmazottak, kisednevelők. De nemcsak birtokosok, hivatalnokok vagy értelmiségiek járaták a lapot, hanem iparosok is, ahogy erre Paczona József budapesti cipész felesége adott példát 1894-ben. Ezen adatok fényében nem látom igazoltnak Pintér Jenő azon megállapítását, amely szerint a *Magyar Bazar* a fővárosi nővilág műveltségét támogatta volna.³¹

A boríték olvasói reakcióiból kiderül, hogy egyesek visszavonultak időnként, bár továbbra is előfizettek, de nem vettek részt a nyílt rovatokban folyó társalgásban, vagy kihagytak valamennyi időt az előfizetésben, és később tértek vissza újból lapjukhoz. Voltak olyanok is, akik évtizedeken át kitartottak a *Magyar Bazar* mellett. A szerkesztői postából, illetve a nyílt levelezésből szemezgethetünk olyan jellegű álneveket, amelyek erre utalnak: „Egy hű előfizető”, „Tíz éves előfizető”, „a Bazar régi barátnője”, „28 év óta a Bazar előfizetője” stb.

Bresztovszky Edéné Gryneus Vilma például állhatatos olvasónak tűnik, pedig többször váltott lakhelyet a kimutatás szerint: 1878 (Rimaszombat), 1888–1889 (Nagyvárad), 1899–1900 (Máramarosziget).³²

Kadić Augustza költözése után szintén megtartotta a *Magyar Bazárt*, vagy visszatért hozzá (Oriovac 1883, Kostanjevac 1888–1889). Édesapja Forkly János ópazovai postamester volt, és egy horvát nemzetiségű, határszéli közigazgatási

³⁰ VAJDA Viktor, *Az olvasásról, különös tekintettel postáink járására* = *Figyelő*, 1875, 47, november 21., 553–554.

³¹ Pintér Jenő *Magyar irodalomtörténete, Tudományos rendszerezés VII, A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1934, 772.

³² Fiai emlékezetében is nyomot hagyott a lap. Ernő (1882–1922) és Ede (1889–1963) később a *Népszava* munkatársai lettek. Kettejük közül feltehetően – a színházi előadásokról és frissen megjelent könyvekről is beszámoló – fiatalabbikhoz köthető az a két kritika, amelyek ironizálva angol társasági regényein és körkérdésein hivatkoznak a *Magyar Bazár*ra. be [BRESZTOVSZKY Ede?], *Ne váljunk el (Pinero 3 fölvonásos vígjátéka. Bemutató előadás a Nemzeti Színházban)* = *Népszava*, 1912, 236, október 5., 8.; ky. [BRESZTOVSZKY Ede?], *Új magyar regények. Az égő Pannónia* = *Népszava*, 1937, 265, november 21., 10.

tiszthez ment feleségül, aki Oriovácon kilenc évig szolgabíróként dolgozott, az ő fiúkként született Kadić Ottokár geológus, paleontológus. A tudós visszaemlékezéséből tudható, hogy édesanyjának fontos volt magyarsága, és ebben a szellemenben nevelte gyermekét. Szintén ő számol be arról, hogy elemi iskolás korában a Forgó bácsi [Agai Adolf] *Kis Lapját*, középiskolás korában pedig az *Iffjúsági Lapot* járatta számára édesanyja.³³ Ez azt sugallja, hogy Kadić Augustza odafigyelt mind a család, mind a saját sajtófogyasztására.

Az 1878-as és az 1879-es évfolyamból három nevet emelek ki a borítékról, csupán jelezve, hogy milyen közegekben fordult elő a *Magyar Bazár*. Azonosításukat a teljes név és a mellette feltüntetett település tette lehetővé. Gerevich Emilné Ilniczky Ilona, Gerevich Tibor művészettörténész édesanyja akkoriban Máramaroson élt férjével, akit 1877-ben a helyi felső leányiskola rendes tanárává neveztek ki. Uray Margit 1879-ben 19 éves volt, és férjével, a Szatmár megyei tiszti főügyész Kaffka Gyulával Nagykárolyban lakott. Egy évvel később, 1880-ban született közös gyermekük, Kaffka Margit. Benedek Zsuzsa Benedek Elek unokatestvére volt, és a háromszéki Karatnán élt családjával. Az író nagybátyja a helyi református lelkész volt. Benedek Elek visszaemlékezéseiben arról írt, hogy a papnak kitűnő könyvtárában találkozott először Schiller és Goethe műveivel, valamint ott forgatta a *Vasárnapi Újság*, a *Magyarország* és a *Nagyvilág* bekötött számaint. Sőt, némi információt kapunk a lányok neveléséről, amit maga az apa és egy lengyelországi német lány, Jozefin vezetett. Benedek Elek művelt lányokként jellemezte unokatestvéreit.³⁴

A *Magyar Bazár* borítékán, a talányok megfejtői és a kérdés-felelet rovatok résztvevői között felbukkannak még testvérek, könyvkereskedések, apácarendek (sátoraljaújhelyi irgalmas nővérek), oktatási intézmények (leányiskolák, szakolcai ipartanoda), vagy más testületek (székesfehérvári Magyar Földműves szerkesztősége). Szerepelnek kis számban férfinevek. Erre példa a tiszafüredi református tanító Milesz Béla agilis szervező, író, szerkesztő, több lap, mint például a *Fővárosi Lapok* vagy a *Képes Családi Lapok* munkatársa. Üzleti célra használta a nyílt rovatokat, könyveket árusított.

A középosztály és a nagyszámú falusi előfizető jelentősége abban is megmutatkozik, hogy a *Magyar Bazár* német és magyar társaihoz képest drága lapnak minősült.³⁵ Tehát kifejezett akarat állt az előfizetés mögött, ami a tartalomnak szólt, vagyis azt érezte az olvasó, hogy megéri számára.

³³ SZÉKELY Kinga, *Kutatás – küzdelem, siker – megaláztatás. Adatok Kadić Ottokár munkásságához és a bükki ősemberkutatás történetéhez, ismeretlen kéziratok alapján = A Suba-lyuk barlang, Neandervölgyi ősember a Bükkben*, szerk. Baráz Csaba, Eger, Bükki Nemzeti Park Igazgatóság, 2008, 138.

³⁴ BENEDEK Elek, *Édes anyaföldem! Egy nép s egy ember története* (1920) (<http://mek.OSZK.hu/05800/05867/05867.htm>)

³⁵ Wajdits Károly pápai könyvkereskedő hirdetésében összehasonlíthatjuk az árakat: *Magyar Bazár* és *Budapesti Bazár* (10 Ft/év), *Bazar* (8 Ft/év), *Modenwelt* (4 Ft/év), *La Saison* (6 Ft/év), *Moniteur de la mode* (13 Ft 80 korona/fél év). *Pápai Lapok*, 1878, 39, szeptember 29., 4.; 1889-ben

Közönségkapcsolat

A szerkesztők érdekelték voltak abban, hogy minél több körön kívüli olvasót kapcsoljanak be az előfizetői rendszerbe. Hiszen, ahogy a Wohl-nővérekkel kötött szerződésből is látszik, bizonyos határ felett jutalékot kaptak minden új fő után, bizonyos határ alatt pedig veszélybe került az állásuk.³⁶ A létszámgyarapodást a különféle kedvezményeken és szolgáltatásokon keresztül igyekeztek elérni. Az előfizetői jegyzékben szereplők kapták a lapszámokhoz tartozó állandó és alkalmi mellékleteket. Ez a *Magyar Bazár* esetében minta- és kézimunkalapokat, kottákat, lámpaernyőt, fénykép keretet, almanachokat jelentett. Továbbá az előfizetési címszalag beküldésével lehetett részt venni a jutalomjátékokon és a pályázatokon, használni a levelező rovatokat (grafológia, orvosi tanácsadás, nyílt tér), véleményt nyilvánítani a lapban felvetett témákban, közlésre szánt szövegeket, megbízásokat és személyes kérdéseket eljuttatni a szerkesztőséghez, illetve az előfizetési címszalag felmutatásával vásárolhattak jutányosan bizonyos üzletekben. Jellemzően a divatlapok az előfizetőket is bevonták a terjesztésbe, bizonyos számú új tag szerzése után a lap tiszteletpéldányát vagy egyéb kisebb nyereményt kaptak (könyv, nyomat).

Az 1890-es évek közepétől megjelentek az olyan könnyed, magánéletet érintő körkérdések, mint „Hosszú, vagy a rövid mátkaság a jobb?” vagy „Milyennek gondolja a férfi ideált?”. A rovat az olvasóközönség mulattatásán és megmozgatóján túl azt a gyakorlati célt szolgálta, hogy fenntartsa az érdeklődést a lap iránt, erősítse a közösségi élményt, és új előfizetőket toborozzon. Az olvasói aktivitás többféleképpen megnyilatkozhatott, nemcsak válaszolhattak, hanem maguk is javasolhattak kérdéseket, emellett a legjobbnak ítélt beküldőkre is lehetett szavazni. Ezenkívül a *Magyar Bazár*-ban olyan a kor sajtójából jól ismert szerzőktől is kértek és adtak közre válaszokat, mint Adorján Sándor, Bartók Lajos, Büttner-nővérek, Desseffy Arisztid, Justh Zsigmond, Kisfaludy Atala, Pekár Gyula, Szalay Fruzina, vagy olyan politikusoktól, mint Apponyi Albert vagy Szilágyi Dezső.³⁷ A körkérdések gyakorlatát külföldi lapoktól vették át a hazaiak, sőt előfordult, hogy magukat a kérdéseket is, a *Budapesti Bazár* egyik alkalommal a londoni *Womant* jelölte meg forrásként.³⁸ Más magyar képes hetilap, így *A Hét*

a *Budapesti Bazár*, 1890-ben a *Magyar Bazár* 8 Ft-ra mérsékelte az éves előfizetés díját. A *Divat-salon* viszont egy évre 6 Ft-ba került 1890-ben.

³⁶ Ha az előfizetők száma 2700-ig fogyna, azon esetben az Athenaeumnak jogában áll, negyedévi határidőre felmondani a szerkesztőknek. Viszont, ha az előfizetők száma 4000 fölé emelkedik, a 4001-ik előfizetőtől kezdve minden további új előfizető után osztalék gyanánt 10 krajcárt kapnak a szerkesztők, havonként utólagosan kiszolgáltatva. A Wohl-nővérek szerkesztői szerződése (1873. aug. 23.). 153. i.sz. 1873–1901., 2. cs., Z 1508 Gazdasági Levéltár, MNL

³⁷ Szilágyi Dezső társaságban megemlítette, hogy Wohl Jankától litografált levelet kapott, amelyben a nők kacérságáról való véleményét kérdezte. Nem ért rá neki válaszolni, de ott, a körülötte állóknak kifejtette ezzel kapcsolatos nézetét. PRÉM József, *Két nap Szilágyival = Fővárosi Lapok*, 1894, 286, október 16., 2454–2455.

³⁸ „Inkább lenne-e neje olyan férfinak, akit szeret, de akinek viszonzszerelméről nem biztos,

is előszeretettel használta ezt a típusú rovatot, megpályáztatta olvasói körében, hogy ki a kedvenc *Hét-szerzőjük* (1892), híres emberektől származó aforizmákat tettek közzé (1892), illetve olyan klasszikus körkérdéseket tettek fel, mint „Illik-e a kártya az asszony kezébe” (1896).

Szintén az olvasóközönség érdeklődésének felkeltését szolgálták a különféle irodalmi pályázatok. A *Magyar Bazár* 1899 nyarán hirdetett tematikailag kötetlen novellaversenyt. A kiírás szerint három jeles, de meg nem nevezett író bírálta el a beérkező pályamunkákat. Az első három helyezett tárgyjutalomban részesült, illetve műveiket publikálták a lapban.³⁹

Mindezek mellett a divatlapok rendszerint lebonyolítottak jótékonyági akciót (felhívásokat tettek közzé, pénzadományokat gyűjtöttek és továbbítottak), valamint különféle mozgalmakat indítottak el, vagy csatlakoztak hozzájuk (a *Magyar Bazár* esetében pl. nemzeti ipar támogatása, nőipar felkarolása, leánygimnázium eszméje, a Magyar Békeegyesület segítése). A divatlapok kulturális téren is mozgósították olvasóikat, erre nyújt példát a *Magyar Bazár* közreműködése az 1893-ban meghirdetett Jókai-év ünnepségsorozatában. Wohl Janka ötlete nyomán a *Magyar Bazár* azt a felhívást intézte olvasóihoz, hogy egy szmirnai szőnyeget adjanak ajándékba az írónak, amelynek minden kockáját más-más nő készít el; kedvcsinálóként felsorolták a kezdeményezéshez csatlakozó illusztris személyek, többek között Arany Lászlóné, Berzeviczy Albertné, Csáky Albiné, Emich Gusztávné, Munkácsy Mihályné, Wohl Janka neveit.⁴⁰ A kivitelezés módja a következő módon zajlott: április 25-ig kellett jelentkezni a szerkesztőségben névvel és pontos laccímmel, majd május végéig az aláírók kezéhez jutott a megkezdett munka. Július közepéig várták vissza az elkészült darabokat Fürth Lajosnéhoz, aki összedolgozta a részeket. Végül több mint nyolcvan nő működött közre a szőnyeg létrehozásában. Az ünnepség kezdetéig a Gizella téri

vagy olyan férfinak, aki önt szereti, de akinek szerelmét nem viszonzhatja teljesen?”. *Budapesti Bazár*; 1892, 14, július 15., boríték. A *Figaro* irodalmi mellékletének körkérdéséről lásd VÉRILHAC, Yoan, „*Les femmes seules savent écrire une lettre*”: sur le „*Questionnaire*” du *Figaro de l'année 1888 = La lettre et la presse : poétique de l'intime et culture médiatique*, szerk. Guillaume Pinson, Médias 19 (<http://www.medias19.org/index.php?id=329>)

³⁹ A pályázat eredményeként az első helyezett Vécseyné Jankovich Lujza (*Noémi levelei*), a második Tutseké Bexheft Lilly (*Nicokris*), a harmadik Westersheimbi Wettstein Jenőné (*Büntetés*). Díjak: korsó alakú, íróasztalra való óra, szecessziós bőrmappa és TEGNER, *A Frithiof-monda* (ford. Győry Vilmos). *Magyar Bazár*; 1899, 47, december 16., 100. Az első két szerző neve ismerős lehetett a korabeli olvasók számára, mert rajzaikkal, tárcáikkal már találkozhattak, például a *Pesti Napló*, *Képes Családi Lapok* vagy a *Fővárosi Lapok* hasábjain. A harmadik nyertes előzetes írásos tevékenységéről nem találtam adatot.

⁴⁰ *Felhívás a magyar nőkhöz!* = *Magyar Bazár*; 1893, 8, április 16., 58; Más lap is indított hasonló mozgalmat előfizetői körében. A Magyar Háziasszony nevében Komócsy József Beniczky-nének nyújtott át 25 éves írói jubileumára aranytollat, amit az előfizetők adtak össze. Andrea, *Az aranytoll átnyújtása = Magyar Háziasszony*, 1886, 51, december 19., 2; Arany Lászlóné és Hampel Károlyné felhívására értelmiségi és arisztokrata feleségek maguk készítette szőnyeggel lepték meg Gyulai Pált írói jubileumán. Az *Évszak* 1895, 6, március 16., 24.

Haas-szönyegkereskedés kirakatában állították ki a munkát. Az átadási ceremóniáról, amely 1894. január 5-én délben történt meg, a magyar sajtó is beszámolt.⁴¹

Tehát az anyagi juttatásokon túlmenően a jól szerkesztett lap azzal az érzéssel ajándékozhatta meg az előfizetőt, hogy egy közösség soraiba lép. A női magazinok amellet, hogy a nemzeti közösség kereteit működtették, olyan virtuális közösséget hoztak létre, amelyet a lap és az olvasók, illetve az olvasók egymás közötti intenzív levelezése idézett elő.⁴² Így a retorikailag létrejövő „mi” magába foglalta az olvasót, a munkatársat, a szerkesztőt. A *Magyar Bazár* is előszeretettel élt különféle valódi és fiktív levelek közzétételével, amelynek fesztelensége és személyessége jól illett a divatlap arculatába, amely bizalmas, meghitt hangulatot sugárzott. Wohl Janka a szűkebb-tágabb ismeretségi köréből kapott levelekből külföldi tudósításokként vagy útirajzokként szokott közreadni részleteket, így Angliáról, Amerikáról vagy Nizzáról olvashattak az előfizetők: „Egy kis barátném (titokban a nevét is megsúgom: Földváry Emma) oly érdekesen írta le a napokba úti élményeinek egy részét, hogy valóságos bűnnek tekinteném, ha egyedül magamnak tartanám a sok, változatos szép dolgot, mit élveznie megadatott néki. Nem is változtatok semmit a lendületes sorokon, hadd beszéljen ő maga”.⁴³ A levél ilyenén szerepeltetése kettős funkcióval ruházta fel a műfajt, közérdekű cikk és magándokumentum egyszerre, amely játékba hozza a személyes és nyilvános tereket.⁴⁴ Másrészt a levelek beemelése közvetetten a szerkesztő rangját emelte, mutatva milyen előkelő és nemzetközi összeköttetésekkel rendelkezik.

A *Magyar Bazár*, miközben professzionális munkatársi gárdával rendelkezett, a fesztelen, baráti közegre helyezte a hangsúlyt, amely révén az újságíró az olvasó önzetlen társalkodójaként tűnt fel. Példa erre Aladin *Kiállítási levelek* című helyszíni szemléje az 1885-ös országos kiállításról: „Szerencsémre a »*Magyar Bazár*« mint női lap, olyan közönséggel bír, mely szívesebben veszi az önként és hódolatteljes készséggel nyújtott keveset, azon soknál, mit talán szakavatottabb, de már a munka kényszerúsége folytán is elkedvetlenített igazi, hivatalosan megerősített reporter nyújthatna”.⁴⁵

Ahogy a fenti idézetből is kiviláglik, a női lapok a bizalmas és családi viszony kialakítására és fenntartására törekedtek az olvasókkal, amely viszony

⁴¹ *A Jókai-ünnep = Magyar Bazár*; 1894, 2, január 16., 14; *A Magyar Bazár Jókai-akciójáról* lásd RÓZSAFALVI Zsuzsanna, „Ötvenéves aranylakodalmom a múzsával”, *A Jókai-jubileum és a díszkiadás története = Budapesti Negyed*, 2007, 4, 335–359.

⁴² A virtuális közösség fogalmáról lásd RHEINGOLD, Howard, *The Virtual Community; Homesteading on the Electronic Frontier*, New York, Addison–Wesley, 1993. A virtuális közösség és a női magazinok összekapcsolásáról lásd SENECA, Tracy, *The History of Women's Magazines, Magazines as Virtual Communities* (http://besser.tsoa.nyu.edu/impact/f93/students/tracy/tracy_hist.html)

⁴³ *Két levél = Magyar Bazár*; 1895, 34, szeptember 8., 135.

⁴⁴ Vö. VAILLANT, Alain, *Le double jeu du journal, entre communication médiatique et correspondance privée = La lettre et la presse : poétique de l'intime et culture médiatique*, szerk. Guillaume Pinson, Médias 19 (<http://www.medias19.org/index.php?id=341>)

⁴⁵ ALADIN, *Kiállítási levelek = Magyar Bazár*, 1885, 10, május 16., 79.

a kölcsönösség és a személyesség érzésén alapult.⁴⁶ Az olvasók tömegével fordultak levélben a szerkesztőséghez kérdéseikkel, kéréseikkel, pályázataikkal, vallomásaikkal, amelyeket fel kellett dolgozni, válaszolni rájuk. A szerkesztőség felé áradó bizalom sokszor zavarba ejtette a munkatársakat, hiszen olyan részleteket fedtek fel előttük, amikről még az illető legközelebbi hozzátartozói sem biztos, hogy tudtak. Ezt az az egyéni meggyőződés alapozta meg, miszerint a lap megérti őt, hozzá szól: „»Mintha csak a saját gondolataimat olvasnám, olyan igaz, amit a t. Szerkesztőség ebben s ebben a cikkében kifejt...« írja időnként egy-egy hű olvasó”.⁴⁷

A szerkesztőségnek címzett levelek, publikálásra szánt szövegek beküldése, a lap különböző felhívásaihoz való csatlakozás mellett, a divatlapok nyílt tér rovatai nyújtottak ösztönző lehetőséget az előfizetői megnyilvánulások számára.

Nyílt tér

Kármán József és szerkesztőtársa, Pajor Gáspár még azzal a szándékkal bocsátotta útjára az *Urániát* (1794–1795), hogy a női olvasó társalkodója legyen. Egy későbbi nőknek szánt almanach címe, a *Gyönyörködtető társ* (1812), szintén személyes párviszonyt fejez ki. Ez a kettőségen alapuló kapcsolat megtöbbszöröződik a 19. század folyamán, és már egy körben találja magát a női olvasó. Az újságolvasás nemcsak a vidék és a főváros, hanem az ország különböző pontjai között is kommunikációt létesített. Martyn Lyons úgy fogalmaz: „Az olvasásnak fontos szerepe volt a nők társasági életében”.⁴⁸

A 19. századi napilap, ahogy erről korábban már volt szó, a kávéház, az áruház és a parlament képeivel fonódott össze. A divatlapok, bár címeik gyakran kereskedelmi helyszínekre utalnak (bazár, divatcsarnok), a szalon retorikáját működtetve teremtették meg hasábjaikon a szövegek referenciális keretét. A divatlapok és a női társaskörök összekapcsolása már a reformkorban jelentkezett. A *Regélő Pesti Divatlap* szerkesztői előszava a „lelkesebb honleányaink, sőt finomabb úrhölgyeink s a pamlagkörök méltánylását” tűzte ki célul.⁴⁹ A női divatlapok virtuális szalonként való önmeghatározása megmutatkozik a lapok beszédstratégiáiban. A *Budapesti Bazár* „Fővárosi szemle” című tárcarovatában

⁴⁶ Vö. BALLASTER, ROS, BEETHAM, Margaret, FRAZER, Elizabeth, HEBRON, Sandra, *Women's Worlds, Ideology, Femininity and Women's Magazines*, London, Palgrave Macmillan, 1991; BEETHAM, Margaret, *Magazine of Her Own? Domesticity and Desire in the Women's Magazine, 1800–1914*, London, Routledge, 1996; *Victorian Women's Magazines, An Anthology*, szerk. Margaret Beetham, Kay Boardman, Manchester, Manchester University Press, 2001.

⁴⁷ *A mi levelezőink = Magyar Bazár*, 1898, 1, január 1., boríték

⁴⁸ LYONS 2000, i. m. 355; A magyar női olvasókról lásd *A zsoltártól a rózsaszín regényig, Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. Papp Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.

⁴⁹ Idézi FERENCZY József, *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*, Bp., Lauffer, 1887, 433.

1884 nyarán szerzőváltás történt, a Komócsy Józsefet követő Király Kálmán első írása a lap imaginárius terébe való szimbolikus belépéssel kezdődik: „Kopogtatok. Semmi hang, semmi felelet. Kopogtatok újra, s egy vontatott »szabad« után belépek nagysádtok kedves salonjába”.⁵⁰ A *Magyar Bazár* 1893-as évfolyamra szóló előfizetési felhívása szintén bensőséges kört érzékeltet: „Midőn lapunk huszonnyolcadik évfolyamára indul, nem bocsáthatjuk útnak anélkül, hogy régi hű olvasóinkat a viszontlátás örömeivel ne üdvözljük és új barátainknak fogadására ne siessünk. (...) Régi kedves társaságot találunk együtt, hazánk előkelő családainak színe-javát...”⁵¹

A 19. század második felében a divatlapok rovataikkal elősegítették az országos női hálózatok kialakulását mégpedig úgy, hogy magukra öltve a *salon* képét, a találkozásnak, a társalgásnak, üzleti és kulturális cserének biztosítottak teret. Mindez a divatlapok borítékán található nyílt rovatokban bontakozott ki a legerősebben, ahol az előfizetők olvasnivalókat, kottákat, szépségápolási, háztartási, öltözködési tanácsokat, nótákat, szerencsehozó rigmusokat (30-szor, 300-szor elmondandó imák, szerelmi hiszekegy stb.) csereberéltek egymás között, árultak, vagy családtagokat, hajdani iskolatársakat, levelezőpartnereket kerestek. Illetve a rovaton belül különböző témákban beszélgető csoportok alakultak ki. Általános az álnév-használat (pl. Havasi gyopár, Kék nefelejts, Erdők csalogánya, Kis hamis...). Jellemzők a résztvevők által használt rituális szófordulatok: belépés a körbe, a bekopogás (átlépni a küszöböt), a bemutatkozás, a meghívás, a gardémkérés, az elbúcsúzás.⁵² Továbbá rendeztek királynőválasztásokat a rovatban, de előfordult az is, hogy az elhunyt társnőikre emlékeztek meg. A résztvevők az adott lap borítékának színe után nevezték el a nyílt teret rózsaszín- vagy éppen zöld szalonnak. Elejtett megjegyzéseik alapján arra lehet következtetni, hogy nemcsak egy „társalgó”-ban fordultak meg. Bár tiltották, de a kipattanó botrányokból kiderül, hogy az álnevek takarásában férfiak is részt vettek a nyílt levelezésekben, vagy tréfából, vagy ismerkedés céljából; a rovatnak többek között ezért volt rossz híre.

A *Budapesti Bazár*ban megjelent cikk elbeszélője egy kedves ismerősének kezében meglátta a *Budapesti Bazár* bekötött számaint. Lapozgatott bennük, és csodálkozva látta, hogy az illető a borítékot is bekötötte. Kérdésére, hogy miért, ezt a feleletet kapta: „Halálos bűn volna azt elvetni, nemcsak azért, mert ezer

⁵⁰ KIRÁLY Kálmán, *Fővárosi szemle = Budapesti Bazár*; 1884, 14, július 15., 111.

⁵¹ A „*Magyar Bazár*” olvasóihoz = *Magyar Bazár*; 1893, 1, január 1., 1.

⁵² Itt érdemes megemlíteni Walter J. Ong az elektronikus technológia (telefon, rádió, tévé) kapcsán kifejtett „másodlagos szóbeliség” elméletét (*Orality and Literacy*, 1982): „Az új szóbeliség feltűnő hasonlóságokat mutat a régivel: részvételi misztikájában, a közösségi érzés fokozásában, a jelen pillanatra történő összpontosításában, még az állandó fordulatok használatában is [...] de lényegét tekintve ez akartabb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik”. Idézi NYÍRI Kristóf, *Bevezetés, Adalékok a szóbeliség-írásbeliség paradigma történetéhez = Szóbeliség és írásbeliség, A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. Nyíri Kristóf, Szécsi Gábor, Bp., Aron, 1998, 15.

hasznos dolgot foglal magában, oktat, tanít, szórakoztat, hanem a sok gyakorlati jó tanácsokon és konyhai főzőcédulákon kívül még kedélyes csevegésein is mulatok, valósággal beleképzelem magamat ebbe az úgynevezett »rózsaszín szalon«-ba, ahol néma tanúja vagyok az ismeretlenek társalgásának”.⁵³

A divatlapok igyekeztek szabályozni kisebb-nagyobb szigorral a rovatot, erkölcsi és az irodalmi színvonalra hivatkozva, illetve megbirkózni az óriási közönségigénnyel. A *Magyar Bazár* a következő témákat engedélyezte a nyílt rovatokban: irodalmi, tudományos, művészeti, háztartási, konyha, toalett, közérdekű vagy közhasznú. Orvosi, személyes vagy családi vonatkozású leveleket, magánlakcímet firtató kérdéseket, illetve olyan költeményeket, dalokat, amik már elavultak, nem közöltek.⁵⁴ Létezett átjárás a boríték és a lap törzsanyaga között, amit átkerült felhívások, témák bizonyítanak.⁵⁵ A *Magyar Bazár*ban Székely Ilona így írt a nyílt térről: „Magam is átfutom hűségesen, mert azt tartom, hogy legbiztosabb hőmérője az olvasóközönség ízlésének, igényeinek, műveltségi fokának – s ez mindenestre megérdemli, hogy figyelemmel kísérjük”. Mindazonáltal Székely hiányolta a felmerülő témák sokféleségét, mondván, míg az angolok, franciák nemcsak a kézfehérítő krém, hanem a legművészbib tapéta vagy zenedarab után sem restek tudakozódni.⁵⁶

A *Magyar Bazár* nyílt rovataiban azért felmerültek komolyabb témák is. Visszatérően érdeklődtek különböző képzések, hivatások, állások iránt, vagy jótékonyági felhívásokat köröztettek. Az egyik előfizető abban kért segítséget, hogy hogyan kell megírni egy egyleti beszédet, ami rávilágít a nők közéleti szereplehetőségeire, és a kevésbé vizsgált női szónoklatokra. Azt ajánlották neki, hogy egy politikai napilap régebbi számaiból keressen ki egy efféle gyűlés megnyitójáról szóló beszámolót, mintának a Vöröskereszt éves közgyűlését említették, majd röviden leírták a beszéd szerkezeti felépítését.⁵⁷ Továbbá folytak diszkussziók a cselédekről vagy a fűzőviselésről. A nóták tömegei között komolyabb olvasmányok is gazdát cseréltek, így például Kadić Augusztia *Az ember tragédiáját* kérte társaitól.⁵⁸

A nyílt terek a korabeli kritika keresztüzében álltak. *Senex Pesti Hírlap*ban megjelenő tárcája kipellengérezte egy meg nem nevezett képes hetilap levelezési rovatát. A szerzőt megdöbbenette az „Előfizetők postája” rovat, szörnyülködött az álneveken és a kérelmeken, például azon, hogy az adott irodalmi művet – megvétel helyett – másolatban és gyakran csak részleteit kérik. *Senex* szerint a szerkesztő üzleti megfontolás miatt hagyja meg a nyílt rovatot, nehogy elveszítsen

⁵³ Margit, *A rózsaszín szalon = Budapesti Bazár*, 1885, 22, november 15., boríték

⁵⁴ *Magyar Bazár*, 1875, 24, december 16., boríték

⁵⁵ Példa erre az Egy anya álnév alatt, a lap fő részében megjelent *Levél egy kedélybeteghez* című írás, amely reflektált a *Magyar Bazár* azt megelőző számának borítékján közölt Zsoica kérdésére, aki gyógymódot kért lelki betegségben szenvedő nő számára. *Magyar Bazár*, 1883, 11, június 1., 86–87.

⁵⁶ SZÉKELY Ilona, *A zöld boríték = Magyar Bazár*, 1894, 7, április 1., 55.

⁵⁷ *Nyílt posta, Egy az újak közül-nek = Magyar Bazár*, 1893, 1, január 1., boríték

⁵⁸ *Magyar Bazár*, 1889, 3, február 1., boríték

előfizetőket: „Hát odajutottunk már, hogy egy magát szépirodalminak hirdető lap szerkesztője, ahelyett, hogy vezetni igyekeznék olvasóit, csak dédelgeti azok gyöngeségeit s alkalmat nyújt nekik, hogy primitív szórakozásaikhoz a közügyeket szolgáló sajtó segítségével keressenek naiv társakat?”⁵⁹

Ahhoz, hogy egy divatlap meg tudja őrizni olvasóközönségét, azt nagyban köszönhette azoknak a rovatoknak, amelyekben megnyilvánulhatott az előfizetők aktivitása. A nyílt terek nagyfokú népszerűsége és forgalma a szórakozás mellett az információszerzés igényére mutat. Ha elfogadjuk McLuhan kijelentését, hogy a napi sajtó alapja az apróhirdetés és a tőzsde, akkor a divatlapnál ez a nyílt tér. A kanadai médiatudós szerint a „könyvember” idegenkedik a hirdetésektől, és szeretné azokat száműzni lapja hasábjairól, valójában az újságolvasó tekintet ugyanolyan elégedetten időz a hirdetéseken, mint a híreken.⁶⁰ Parafrazeálva McLuhan bonmot-ját, miszerint a hirdetések voltaképp hírek, a nyílt tér voltaképp nem más, mint hírfolyam, amelyben személyes, kulturális, gazdasági információk keverednek egymással.

Olvasói attitűdök, preferenciák, fogyasztási szokások és a mentalitás tanulmányozására éppen emiatt kiválóan alkalmasak a nyílt terek, de az olvasáskutatások számára is szolgálhatnak tanulságokkal. A könyvtörténészek a materialitást hangsúlyozva, a könyv kommunikációs modelljét veszik alapul, amelyek következtében az olvasásnak, mint könyv-egyen között zajló belső folyamat kutatásának tulajdonítanak kitüntetett szerepet.⁶¹ A divatlapok nyílt tereinek résztvevői mellett, hogy a hálózat felé nyitják meg az olvasáskutatásokban rögzült pár-modellt, a szöveghasználat más módjaira irányítják a figyelmet: másolás, kivágás, elküldés, hozzáírás, kivarrás, beragasztás.

E rovatoknál jól hasznosítható az az értelmezői eljárás, amely a történeti megközelítést a jelennel nyitja össze. Briggs és Burke jegyezte meg, hogy néhány jelenség régibb, mint ahogy általánosan gondolják, például a tévésorozatok a rádiósorozatokon, azok pedig a 19. századi tárcaregényeken alapulnak.⁶² Michael Pickering az új médiumok felől indított történeti megközelítésre biztat, amely segítségével megérthetjük az új médiumokban azt, hogy mi bennük a régi, a régiekben pedig azt, hogy mi bennük az új.⁶³ A hazai szakirodalomban is találunk erre példát, Dede Franciska *A Hétfő* 1901-es receptpályázatának folyamatát a bloghoz

⁵⁹ SENEX [LASZ Samu?], *Az én zöld lapom = Pesti Hírlap*, 1890, 269, szeptember 30., 3; A cikkben meg nem nevezett lap feltehetően a *Képes Családi Lapok* lehetett, mert zöld volt a borítéka, és ez az újság reagált leghevesebben az írásra.

⁶⁰ McLuhan, Marshall, *Understanding Media, The Extensions of Man*, kritikai kiadás, szerk. W. Terrence Gordon, Corte Madera, Gingko Press, 2003 [1964], 282.

⁶¹ Nerone, John, *The Future of Communication History = Critical Studies in Media Communication*, 2006, 3, 257.

⁶² Briggs, Burke 2012, i. m. 12.

⁶³ Pickering, Michael, *The devaluation of history in media studies = The Routledge Companion to British Media History*, szerk. Martin Conboy, John Steel, London, Routledge, 2015, 12.

hasonlította.⁶⁴ Mindezek fényében a nyílt terek működése és funkciója párhuzamba hozható a mai online közösségi oldalak bizonyos szerveződési sajátosságaival: álneves (nickname) kommentelők, témák szerint szerveződő fórumok. Bár többszörösen közvetett a folyamat – a levelek beérkezése, szortírozása (moderálása), sorrendberakása, közzlése –, amelynek következtében a hozzászólások késnek, esetleg kimaradnak, mindezen esetlegességek dacára a nyílt terek retorikája az egyidejűséget idézi. Kis csoportokban zajlanak különféle beszélgetések, szabadon lehet hozzájuk csatlakozni vagy kilépni belőlük, figyelemmel kísérni a meglévőket vagy újakat kezdeményezni. Tehát a divatlapok nyílt terein a női előfizetők között aktív, folyamatosan alakuló közösségi háló szövődött, amely révén levelezések, személyes találkozók, kapcsolatok, ügyletek bonyolódtak.

MÉSZÁROS, ZSOLT

Réseaux féminins et revues de mode au 19e siècle

Le Bazar Hongrois et son public

Dans mon article, je me propose d'étudier, selon la méthodologie des approches féministes et médiologiques mettant en valeur la complexité des rapports qui existent entre la sphère privée et la sphère publique, la revue de mode la plus illustre du dernier tiers du 19e siècle, le Bazar Hongrois. J'analyserai les rapports que les rédacteurs avaient établis avec les abonnés et aussi la façon dont les journalistes ont exploité les cadres de la publicité. J'examine aussi la composition sociale et la répartition géographique du public du Bazar Hongrois, ainsi que l'activité des lecteurs dans la rubrique qui leur est réservée. En guise de conclusion, je constate que les revues de mode de la seconde moitié du 19e siècle, par leur structure, par leur ton familial, par les rapports étroits avec les lecteurs et enfin par leur coopération avec quelques associations ont largement contribué à la formation de réseaux féminins. Les revues en question se définissaient comme *salons* : forums d'échanges culturels, de rencontres et de discussions de toutes sortes. L'analyse de la rubrique réservée aux lettres provenant des lecteurs permet également d'étudier les mentalités du public, ses habitudes de consommation, ainsi que les contraintes qui pèsent sur les rédacteurs.

Keywords: History of civilisation, 19th Century, Hungary, Press History, Women's Magazine, Fashion Magazine

⁶⁴ DEDE Franciska, *Tartsd jól a bestiát! Emma asszony (Ignotus) receptpályázata és A Hét szakácskönyve, Egy századfordulós „blog” története*, Bp., Kortárs-OSZK, 2010.

BARTHA ÁKOS

A Nemzeti Radikális Párt (1930–1936) és sajtója*

Előzmények – röviden

A Nemzeti Radikális Pártot 1930 végén alapította a Fajvédő Pártból kilépett Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki *Előőrs* című lapjában ekkor már két éve népszerűsítette saját(os) politikai felfogását. Ehhez azonban a parlament nyilvánossága már nem állt rendelkezésére. A Fajvédő Párt színeiben induló politikus 1926 végén sikertelenül próbálta megtartani 1922-ben még kormánypártiként megszerzett derecskei mandátumát, majd 1927 novemberében – anyagi okok miatt – az eredmény ellen indított petícióját is kénytelen volt visszavonni.¹ Ugyanebben az időszakban egykori lapja, a *Szózat* is megszűnt, a kampány során szerzett tudócsúcshurutját hónapokon át kényszerült kezelteni, év végén pedig a Magyar Országos Véderő Egylet éléről is távozott. A személyes életút viszontagságainak háttérében a nagypolitika átrendeződése, a radikális jobboldali csoportok térvészése és a Bethlen István miniszterelnök neve által fémjelzett, a nemzetközi elvárásoknak sokkal inkább megfelelő konzervatív-liberális vonal megerősödése állt. A parlamentből történő – lapnélküliséggel terhelt – kibukás változtatásra sarkallta Bajcsy-Zsilinszkyt. A politikus egyrészt megőrizte régi kapcsolatait, és bizonyos pozícióit is megtartotta az ellenforradalmi egyesületi életben, másrészt új csoportok és új emberek tűntek fel látókörében. Itt kell megemlíteni – a már kolozsvári diákkorából ismert – Pethő Sándor legitimista publicistát és baráti körét, Vass József népjóléti és munkaügyi minisztert, a kurzussal ekkorra már élesen szemben álló Szabó Dezső író és Fenyő Miksát, a GYOSZ igazgatóját. Amilyen vegyesnek tűnik ez a társaság, olyan eklektikusnak fogjuk találni a politikus által 1928. március 15-én indított hetilapot, az *Előőrs*öt, amely később az 1930 vé-

* A tanulmány elkészítését az MTA Posztdoktori Kutatói Programja és az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoportja támogatta. Posztdoktori befogadó intézmény: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

¹ Vö. RUSZOLY József, *Derecske és Tarpa. Bajcsy-Zsilinszky Endre választási küzdelmeinek történetéhez 1.* = *Napjaink*, 1986, 7, 22–25; BARTHA Ákos, *Fajvédelem vidéken, Bajcsy-Zsilinszky Endre derecskei mandátuma (1922–1926) = Vidéktörténet 1, Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*, szerk. Csikós Gábor, Hegedüs István, Horváth Gergely Krisztián, Ö. Kovács József, Bp, MTA BTK, 2017, 189–228.

gén alapított Nemzeti Radikális Párt hivatalos orgánuma lett.² Tanulmányomban ezt a pártot mutatom be, elsősorban sajtótörténeti és levéltári források alapján, de a kiterjedt memoáriródmalmat is bevonva. A párttörténet során nagy hangsúlyt helyezek a sokszínű kortárs percepciót megmutatni képes sajtoreflexiókra, Bajcsy-Zsilinszky pártlapjainak finánciális helyzetére, a meglepően összetett szerző- és szerkesztőgárdára, valamint a pártvezér nyilvánosságban betöltött szerepére (szerepeire).

A nemzeti radikalizmus „előőrsé”

Bár az *Előőrs* lapengedélyét már 1927. október 12-én kézhez kapta Bajcsy-Zsilinszky,³ az első szám csupán 1928. március 15-én jelent meg. A nehézkes indulás okairól sajnos nincsen további információnk, azonban a korabeli viszonyokat illetően beszédes, hogy épp ebben az időszakban – vagyis a húszas évek közepén – négy év alatt 110 lapalapítási kérelmet utasított el a miniszterelnökség sajtóosztálya.⁴ Hogy a folyóirat mégiscsak elindulhatott, aligha függetleníthető Vass József személyétől. Tudjuk, hogy a miniszter bújtatott módon szponzorálta a hetilapot, ami egyrészt egy (itt nem tárgyalandó, ám) jelentős személyes konfliktushoz vezetett,⁵ másrészt a lap ideológiai arculatán is nyomot hagyott. Először azonban érdemes néhány példa alapján szemügyre venni a lap korabeli fogadtatását. Az ekkor Bethlen István holdudvarához tartozó *Budapesti Hírlap* „új nacionalista hetilapként” méltatta az orgánomot, amely „a nemzeti társadalom egységbe szervezését, a magyar nép nehéz szociális helyzetének megvilágítását, az igazi magyar nacionalizmus eszmevilágának kiépítését ígéri”.⁶ A szintén konzervatív-liberális, de a kormánypárttól távolabb álló *Pesti Hírlap* is hasonlóan vélekedett, s mint írták, a „vitész Bajcsy-Zsilinszky Endre szerkesztésében megjelenő *Előőrs* című politikai hetilapot a gazdag és változatos tartalom teszi érdekessé”.⁷ A szociáldemokrata *Népszava* ellenben kételkedett a politikus ellenzékiiségének őszinteségében: „Az egykori fajvédő vezér most szembefordult azzal a »keresztény-nemzeti kurzussal«, amelynek egyik megalapozója és támasza volt. Ennek az új – természetesen ismét csak »hazafias« – fajvédő politikának a szolgálatában

² Vö. BARTHA ÁKOS, *A Fajvédő Párttól a nemzeti radikalizmusig, Bajcsy-Zsilinszky Endre pályaképe 1926 és 1931 között (I–II.) = Századok*, 2017, 2–3, 355–386, 645–676.

³ VIGH Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre. 1886–1944, A küldetéses ember*; Bp., Szépirodalmi, 1992, 90.

⁴ SIPOS Balázs, *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban (Politika- és társadalomtörténeti vázlat)*, Bp., Argumentum, 2011, 122.

⁵ A Bajcsy-Zsilinszky–Szabó Dezső pereskedéshez lásd: BARTHA ÁKOS, *Egy lovagiatlan ügy, Bajcsy-Zsilinszky Endre és Szabó Dezső afférja(i) = Új Nézőpont*, 2017, 3. 51–78.

⁶ *Budapesti Hírlap*, 1928. márc. 4., 15.

⁷ *Pesti Hírlap*, 1929. január 12. 16. A Gömbös-kormány sajtófőnöke „politikailag színtelennek” ítélte meg ezt a lapot. *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása, 1932–1936, Antal István sajtófőnök emlékiratai*, szerk. Gergely Jenő, Bp., Palatinus, 2004, 313.

aztán nemrég egy hetilapot is indított »Előörs« címen⁸ – fogalmaztak igencsak maliciózus cikkükben, s a későbbiek folyamán is meglehetősen felemás módon viszonyultak a nemzeti radikálisokhoz.⁹

Az *Előörs*-ben egyszerre jelentek meg írások kipróbált fajvédőktől (Eckhardt Tibor, Kádár Lehel, Lendvai István, Zsirkay János, Méhely Lajos, Gálócsy Árpád¹⁰), a kezdetben főmunkatársként csatlakozó Szabó Dezsőtől, Bajcsy-Zsilinszky „napkeleti bölcsek” néven elhíresült kávéházi törzsasztalának Pethő Sándor fémjelezte társaságától és újonnan jelentkező fiataloktól is. Az utóbbi csoportban találjuk – többek között –, a jezsuita Balla Boriszt, a Bajcsy-Zsilinszky által felfedezett Féja Gézát, a Féja által az ismeretlenségből kiemelt Szabó Pált, a Babits által méltatott Pintér Ferencet, valamint egy darabig József Attilát is, aki itt közölte például *Klárások* című versét, több más írása mellett. Elsősorban a népi mozgalom körüli bábáskodás miatt őrizte meg a folyóirat nevét az irodalomtörténet, nem is érdemtelenül. Bajcsy-Zsilinszky borsodi barlanglakásokról cikkezett Szabó Zoltán híres szociográfiája¹¹ előtt közel egy évtizeddel, az *Előörs* Lapkiadó Rt. részvényjegyzésre buzdító felhívása pedig szinte a *Magyarország felfedezése* sorozatot előlegezte: „(...) félredobva a megszokott önámító, szép hazugságokat és beidegzett frázisokat, meztelenre vetköztetjük az egész mai magyar életet, lefényképezzük és megmutatjuk minden sebé, betegségét, tökéletlenségét, nyomorúságát, leleplezzük az új tőkés feudalizmust”.¹² Am nem csak előlegezte, hiszen számos író és szociográfus próbálgatta itt, illetve az utódlapban, a *Szabadságban* a szárnyait (Féja mellett például Oláh György, Kovács

⁸ *Népszava*, 1928. júl. 1., 15.

⁹ A *Népszava* betiltása miatt a *Szabadság* tiltakozott, amit a szociáldemokrata lap nem is felejtette el. *Népszava*, 1932. ápr. 19., 8. – A munkáslap figyelemmel követte az NRP újságjának náciellenes cikkeit (vö. pl. *Népszava*, 1934. aug. 4., 4.), és az 1935-ös választási botrányt is. Vö. pl. *Népszava*, 1935. máj. 14., 10. és 1935. szept. 10., 3. – Bár a Szociáldemokrata Párt 1935-ben taktikai okokból együttműködni is hajlandó volt az NRP-vel, az átállt párttagoknak és az NRP-ben feltűnő sztrájktröröknek nem bocsátottak meg. Vö. *Népszava*, 1934. szept. 24., 3. – Gyanakodva figyelték Bajcsy-Zsilinszky Mussolini-szimpátiáját is, főként a politikusnak az olasz *Lavoro Fascista*-nak adott interjút. Szerintük – és az MTI szerint – Bajcsy-Zsilinszky „kijelentette, hogy fasiszta szellemben akarja újjászervezni pártját és a korporációs parlamentért akar harcolni. (...) Bejósolja, hogy (...) rövidesen az egész világ fasiszta lesz. Íme, idejuttott tehát Zsilinszky és pártja: a nemzeti radikális párt.” *Népszava*, 1934. okt. 6., 12; vö. *MTI Bizalmas Értesítések*, 1934. okt. 3., 719. sz. és *MTI lapszemle, Olasz lapszemle*, 1934. okt. 9., 19. – Bajcsy-Zsilinszky – jókora fáziskéséssel – cáfolta idézett szavait (*Népszava*, 1934. okt. 31., 7.) és újságírói félreértésre hivatkozott. (*Magyarország*, 1934. okt. 31., 5.) – Az sem könnyítette a kapcsolatot, hogy az NRP „Nagybuda-pestben” erősen próbálkozott a munkások „nemzeti útra” terelésével.

¹⁰ Gálócsy „a harmincas évek elején a magyar szélsőjobboldali egyesületi élet egyik központi alakja” volt. ABLONCZY Balázs, *Keletre magyar! A magyar turanizmus története*, Bp., Jaffa, 2016, 102.

¹¹ SZABÓ Zoltán, *Cifra nyomorúság, A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe*, Bp., Cserépfalvi, 1937.

¹² *Előörs*, 1928. okt. 14., 17.

Imre, Veres Péter, Szabó Pál vagy Sinka István). Ekképp – Féja kötete¹³ nyomán – gyakran rendszerellenes szabadcsapatként tartják számon a Bethlen István minisztere által fenntartott lapot,¹⁴ noha a patrónus miniszterhez nagyon is hű volt a szerkesztőség. Jelzésértékű, hogy Bajcsy-Zsilinszky a miniszter kétségkívül jelentős, ám a mezőgazdasági szegénységet rendszeren kívül hagyó biztosítási törvényjavaslatát a „sivatagként” értelmezett magyar (szociál)politika „oázisaként” ünnepelte lapjában, ahol más apropóból is méltatták Vasst.¹⁵

A fentiek okán nem meglepő, hogy a miniszter 1930 szeptemberében bekövetkezett halála rendkívül nehéz helyzetbe hozta az *Előőrsöt*. Talpassy Tibor (az NRP titkára) szerint a főszerkesztő – vélemény szabadságát féltve – nem akarta az általa támadott ipari és bankérdekeltségek támogatását igénybe venni,¹⁶ így a lap nyomdáról nyomdára kényszerült vándorolni. Az egyetlen kiútnak a pártosodás tűnt,¹⁷ főképp, mivel a lapvezér a számára nem sok babért termő 1929-es tarpai időszaki választáson megtapasztalhatta, milyen esélyei lehetnek párton kívüli jelöltként. A problémát értelemszerűen két módon lehetett megoldani: csatlakozással egy már létező pártalakulathoz, illetve saját párt alapításával. Bajcsy-Zsilinszky tapasztalatai, illetve ambíciói utóbbi lehetőség felé hajtották, noha tisztában kellett lennie egy párt működtetésének nehézségeivel. Ez az időszak egybeesett az új Kisgazdapárt megalapításának előtörténetével, és részben egybe is fonódott azzal. A kezdeti lelkes együttműködést azonban a Tildy Zoltánnak 1930 végén megüzent politikai háború váltotta. Bajcsy-Zsilinszky „nemzeti pártban” gondolkodott, vagyis nem volt hajlandó osztályszempontoknak alá rendelni immáron könyvként is megjelent koncepcióját.¹⁸ 1930 novemberében *Nyergelni* címmel közölt vezércikke már a Nemzeti Radikális Párt megalakulásáról tudósított, ami eleinte nem jelentett nyílt ellenségeskedést, ám a december közepi pártértekezleten már hosszasan ostorozták a megalkuvó kisgazdákat, akik összeálltak a legitimista nagybirtokos Gaál Gasztonnal.¹⁹

¹³ FÉJA Géza, *Szabadcsapat*, Bp., Szépirodalmi, 1965.

¹⁴ Vigh Károly írásai mellett (hatása miatt) Borbándi Gyula könyvét kell kiemelnünk. Borbándi szerint az *Előőrsöt* „a hajdani fajvédőből a demokratikus ellenzék egyik hangadóijává vált politikus” alapította. BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom, A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 123.

¹⁵ Vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Oázis a sivatagban = Előőrs*, 1928. jún. 10., 1–3. Vö. pl. *A tanyanép szociális helyzete? Vass József szíve is megesett Sebők Vince tragédiáján = Előőrs*, 1929. nov. 9., 5–7. vitéz

¹⁶ TALPASSY Tibor, *A holtak visszajárnak*, Bp., Magvető, 1971, 21.

¹⁷ „Mondtam már sokszor, és csak ismételhetem: a lap is akkor jut levegőhöz, ha párt áll a háta mögött. Másként fogják vásárolni, mint eddig.” Bajcsy-Zsilinszky bizakodó szavait – több évtized távlatából – idézi: TALPASSY Tibor, *Betöltötte hivatását*, Bp., Magvető, 1975, 25.

¹⁸ Vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Nemzeti radikalizmus*, Bp., Stádium, 1930.

¹⁹ Vö. Vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Új Pustaszor felé = Előőrs*, 1930. jún. 28., 1–2; Uő, *Amiről kevés szó esett Derecskén = Előőrs*, 1930. júl. 5., 1–3; Uő, *Nyergelni! = Előőrs*, 1930. nov. 1., 3–4; Uő, *Nemzeti munkásmozgalmat! = Előőrs*, 1930. nov. 8., 1–2; Uő, *A „független” Kisgazdamozgalom vége = Előőrs*, 1931. máj. 31., 1.

A párt és sajtója

Talpassy szerint „a pártalapítás hírére magasra szökkent az előfizetők száma”.²⁰ Annyi bizonyos, hogy 1930 novemberében 50 fillérről 20 fillérré szállították le az immáron bővített formában megjelenő *Előörs* árát, 1931-ben pedig az eleinte tördelési gondokkal küzdő, 1930 nyarán újabb nyomdaváltáson átesett²¹ újság többhasábos címlappal, képekkel és egyre több reklámmal került az olvasók elé. Okkal gondolhatjuk, hogy az árleszállítás, az igényesebb megjelenés és a szélesebb körű terjesztés áldozatait a hosszabb távú célok miatt vállalta a lapvezér, hiszen az *Előörs* a nagy reményekkel megalapított Nemzeti Radikális Párt hivatalos lapja lett,²² a szerkesztőség pedig „új, minden igényt kielégítő” otthonra lelt a Semmelweis utcában, ami egyben a pártközpontnak is otthont adott.²³

Érdemes röviden megvizsgálni, milyen célokért küzdött a két pártlap, az *Előörs* és utódja, a *Szabadság*. Bajcsy-Zsilinszky a jobboldali kiadványokra szakosodott, öccse (Zsilinszky Gábor) által vezetett Stádium Kiadónál jelentette meg 170 oldalas kötetét, melyben egyszerre vetette el az egyaránt meghaladottnak vélt kapitalizmust és szocializmust, hogy helyettük a középosztályra, a parasztságra és a munkásságra épített, de a megreformált középosztály által vezetett új nemzeti rendet ajánlja. Az eltérő érdekek áthidalását fasiszta mintára elképzelt „osztályszövetségek” lettek volna hivatottak szolgálni. A különböző érdekképviseletek alkották volna az országgyűlés egyik, míg a népképviseleti kamara a másik házáat. Ez a rendszer, valamint az általános és titkos választójog lett volna hivatott biztosítani a demokratikus alapú törvényhozást. Az ország államformája gyanánt az alkotmányos nemzeti királyságot jelölte meg a szerző, aki radikális nacionalizmusként határozta meg ideológiáját. A gazdasági elképzelések tengelyébe egy radikális földreform nagyszabású telepítéssel kiegészült terve került. A program ostorozta az ún. „bankokráciát”, támogatta a kisipart, valamint a kereskedelem magyarosítását. Ugyanezek a szempontok domináltak a kultúrpolitikánál. A külpolitikában a cél a megreformált Szent István-i birodalom és a „dunavölgyi” országok együttműködése volt. Ehhez fő szövetségesül Olaszországot, míg a legveszélyesebb hatalomként Németországot nevezte meg Bajcsy-Zsilinszky, aki igen nehézkes pártstruktúrát dolgozott ki és sejtyszerűen tagolódo, „családokra” és „nemzetségekre” épülő, katonai célokra is bevethető szervezetek kiépítését írta elő.²⁴

²⁰ TALPASSY Tibor, *A reggel még várat magára*, Bp., Gondolat, 1981. 20.

²¹ Lásd Bajcsy-Zsilinszky levelét Csizmadia Lajoshoz (1930. június 6.). Közli: VIDA István, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a Bihar megyei Független Kisgazdapárt megalakulása (1930). Dokumentumok = Békési Élet*, 1986, 3, 303.

²² *Előörs*, 1930. nov. 1., 1. – Kiss József szerint Eckhardt Tibor cikkei mellett anyagilag is támogatta az *Előörs* megjelenését. Kiss József, *Fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig, Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország megújulására (1918–1932)*, doktori (PhD) értekezés, DE BTK, 2007, 141.

²³ TALPASSY 1981, i. m. 26.

²⁴ BAJCSY-ZSILINSZKY 1930, i. m.

A hajdani huszártiszt pártja egyedüli képviselőjeként jutott be a törvényhozáshoz az 1931-es választásokon, a beregszászi (közkeletű nevén: „tarpai”) körzet jelöltjeként.²⁵ Katonás stílusa nem csak megjelenésén, programján, megnyilvánulásain és állandó párbajain érződött. Bajcsy-Zsilinszky, aki a húszas években Bethlen és Gömbös „közkatonaiként” identifikálta magát,²⁶ immáron saját maga is vezérként – lap- és pártvezérként – ténykedett. Alighanem ez a (persze korántsem egyedülálló) többfrontos munka volt az oka annak a nem mindennapi jelenetsornak, ami az országgyűlés 1932. április 22-i ülésén játszódott le.²⁷ Bajcsy-Zsilinszky kért szót a Házban, ám beszédét nem tudta megtartani, néhány bevezető mondat után „hirtelen megállt beszédében, elsápadt és összeesett”. A *Pesti Hírlap* beszámolója szerint „az ülésteremben nagy izgalom támadt”, az elnök „felfüggesztette az ülést”, majd a Ház orvos tagjai (Hodossy Gedeon és Szalóky Navratil Dezső) elsősegélyben részesítették az elalélt szónokot. „Megállapították, hogy csak múló rosszulétről van szó. A képviselő, aki napok óta megfeszített erővel dolgozott, idegkimerültség következtében vesztette eszméletét. Később annyira jobban lett, hogy folytatni akarta beszédét, képviselőtársai azonban lebeszéltek erről.”²⁸ Az el nem mondott beszédből – pontosabban a pártvezető esetéből – a pártvezetés igyekezett politikai tőkét kovácsolni, nyilvános levélben kérve nagyobb áldozatvállalást a tagságtól. Mint figyelmeztettek, a „vezér” „végső erejét is kockára tette” a célokért. Levelükből a történelmi analógiák sem maradtak ki: „Elterjedt volna-e a kereszténység, ha az első keresztények fel nem tudták volna cserélni a fényt, a pompát a katakombák félelmetes üregeivel? (...) Testvérek! Adjátok vissza a vezér hitét, munkakedvét és életerejét!” – fogalmaztak.²⁹ Itt érdemes megemlíteni Sántha György költő Bajcsy-Zsilinszkynek dedikált, népi stílusjegyeket expresszionista képekkel (és némi adys manírral) ötvöző versét, ami *A vezérhez* címmel jelent meg 1935-ben.³⁰ A fentiekből okkal következtethetünk Bajcsy-Zsilinszky „kultikus jellegű reprezentációjára”.³¹ Ennél tovább azonban ő maga nem ment; legalábbis egykori barátja, Gömbös Gyula ilyen irányú próbálkozásainak idején már a vezérkultusz magyarországi gyökértelenségét hangoztatta.³²

Pártnak és újságnak szinte mindig ingatag anyagi biztonságát a Magyarorszá-

²⁵ HUBAI László, *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000*, Bp., Napvilág, 2001, I. kötet, 51.

²⁶ Vö. második idézés. 192–193. Vö. 1. lj.

²⁷ Vigh Károly – tévesen – április 6-ról tudósít. VIGH 1992, i. m. 133; vö. *Képviselőházi Napló*, 1931. VI. köt. 147. (1932. ápr. 22.),

²⁸ *Pesti Hírlap*, 1932. április 23., 3.

²⁹ *Szabadság*, 1932. máj. 8., 1–2. („Országos harc a szabadságért”)

³⁰ SÁNTHA György, *A vezérhez. Bajcsy-Zsilinszky Endrének* = Uő, *Arany homokon nomád felhők alatt*, Kecskemét, Első Kecskeméti Hírlapkiadó- és Nyomda Rt., 1935, 166–167. (A kötet előszavát Féja Géza írta.)

³¹ Vö. TURBUZ Dávid, *Vezérképek, vezérkultuszok a Horthy-korszakban = Médiatörténeti tanulmányok*, szerk. Klestenitz Tibor, Sz. Nagy Gábor, Bp., 2015, 235–260, különösen: 236.

³² Vö pl. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Hiányok az ellenzéken* = *Szabadság*, 1935. jún. 9., 1.

got is elérő gazdasági világválság alapjaiban rendítette meg. A helyzetet nehezítette, hogy Bajcsy-Zsilinszky – a memoárok tanúsága szerint – továbbra sem akarta a GYOSZ és a TÉBE támogatását igénybe venni,³³ noha adóssága 1931 őszére 13 000 pengőre rúgott, ráadásul az egyik kisebb nyomda pert is indított az *Előrs* kiadója ellen. Minthogy az ügy jogi útra terelése képviselői jövedelmét veszélyeztette, a pártvezér a régi barát, Kozma Miklós MTI-elnök közbenjárását kérte, aki egy jogi kiskapu segítségével akadályozta meg képviselői fizetésének inkasszóját.³⁴ Az *Előrs* Lapkiadó Rt-nek azonban 1931 végén még mindig 6637 pengő adóssága volt.³⁵ A lap hamarosan meg is szűnt, pontosabban 1932 márciusának közepén átalakult *Szabadsággá*. Ám a régi-új lap továbbra is csak vitte a pénzt, a szerkesztőség pedig örökös költözködésre kényszerült. A heti nyomdászamlák kiegyenlítését Bajcsy-Zsilinszky saját képviselői fizetéséből és baráti hozzájárulásokból (Rékey Ödön, Biernaczký Szilárd, Borbás Gáspár pénzéből) tudta ideig-óráig megoldani.³⁶ Talpassy szerint Vass József halála (1930. szept. 8.) után mindenekelőtt Varga Albert Párizsból hazatért festőművész támogatásából tartották fenn magukat, de 1932 októberére a művész is „kimerült”, a főszerkesztő által szerződtetett gazdasági szakemberek pedig nem sokáig tudták elviselni az öntörvényű politikust.³⁷ Ő maga is „reménytelennek” ítélte helyzetét gazdasági vezető pozícióban lévő öccsének írt (szemrehányó) levelében: „A panaszkodás ugyan nem kenyerem, de elég talán, ha ennyit mondok: még ma is – 46 éves koromra – pincéradósságokkal küszködöm – hónapról hónapra, mint

³³ A GYOSZ (Gyáriparosok Országos Szövetsége) és a TÉBE (Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete) sajtóalaplístájához: BUZINKAY Géza, *Kis magyar sajtótörténet*. Online verzió: <http://vmek.oszk.hu/03100/03157/03157.htm#23> (Letöltve: 2016. 01. 12.), illetve újabban: Uő, *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig* = *Wolters Kluwer*, 2016, 343–344.

³⁴ Kozmának írt levelét (1931. okt. 7.) idézi: SEBESTÉNY Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja 1933–1936*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 75. – Kozma beleegyező válassza még aznap kelt. Közli: *Bajcsy-Zsilinszky levelezése*, Vigh Károly összeállítása Lackó Mihály segítségével (gévelt másolatok), MTA BTK TTI Könyvtár. – A nyilvánvaló nehézségek ellenére egy képviselőházi megjegyzés szerint Bajcsy-Zsilinszky napilap indításán is gondolkodott, sőt erre vonatkozóan be is adta a kérelmet. Lázár Miklós felszólalása: „(...) a t. kormány azon az állásponton áll, hogy politikai pártoknak, mint például éppen itt van Zsilinszky t. barátom pártjának, nem engedélyezi napi közérdekű sajtóorgánum megjelenését. (...) (vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre: Ugyanakkor nekem félév után sem adják meg az engedélyt!)”. *Képviselőházi Napló* [a továbbiakban: KN] 1931. VIII. kötet. 136. (1932. máj. 20.) – Bö két évvel később pedig a „szorult helyzetben lévő” *Kis Újság* megszerzésével próbált napilaphoz jutni a politikus. *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kodolányi Jánosnak*, 1934. aug. 8. Közli: VIGH Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre levelei Kodolányi Jánoshoz* = *Tiszatáj*, 1986, 6, 44–45. (A próbálkozás sikertelen maradt.)

³⁵ *Gazdasági, Pénzügyi és Tőzsdei Kompas, 1932–1933. évre*, szerk. Kallós János, Bp., Budapesti ipari és kereskedelmi részvénytársaságok, 1932, 204.

³⁶ TALPASSY Tibor, VIGH Károly, *Bajcsy-Zsilinszky Endre a pálkövei törpebérlő, A pálkövei Bajcsy Zsilinszky-bérlet története* = *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 1970, 9, 229.

³⁷ TALPASSY 1971, i. m. 20.

kis diákkoromban s még ma sem tudok könyvet vásárolni s máig nem tudtam eljutni Párizsba.”³⁸

Az igen szerény 1931-es választási eredmény arra sarkallta Bajcsy-Zsilinszkyt, hogy pártját és lapját is felfrissítse, magát pedig tehermentesítse.³⁹ Így került a jó tollú és remek szervező hírében álló fiatalember, Hubay Kálmán a miskolci *Magyar Jövőtől* a budapesti *Előörshöz* 1931 októberében (tehát nem 1932-ben és nem a *Szabadsághoz*⁴⁰). Hubay nemcsak lapszerkesztő lett, de azonnal az NRP központi főtítkárává avanszált. Neve a lap fejlécén közvetlenül Bajcsy-Zsilinszkyé alatt szerepelt egészen az utolsó számmal bezárólag (1932. márc. 20.). A *Szabadságon* azonban már hiába keressük a nevét. Talpassy emlékei szerint már Gömbös miniszterelnöki kinevezését megelőzően (1929–1932 közt) beszédtema volt újságíróberkekben egy körvonalazódó új lap, amihez sikerült megnyerni Hubayt.⁴¹ Az bizonyos, hogy 1933-ban már valóban Gömbös mellett találjuk az ambiciózus fiatalembert, aki alighanem megunta az ellenzéki keserű kenyerét. Ehelyett a miniszterelnök politikáját támogató, nagy példányszámban utcára dobott új „dömpinglap”, a *Függetlenség* főszerkesztői pozícióját választotta (hogy aztán a harmincas évek végén a Nyilaskeresztes Párt sikeres szervezőjeként tűnjön fel).⁴² Bár a hungarizmus útjára nem lépett, némileg hasonló karriert futott be a Hubay országos pályára állításában komoly érdemeket szerző Antal István. Antal 1919-ben Szegeden Eckhardt Tibor beosztottjaként szolgált, Zsilinszkyhez hasonlóan, akinek 1926/27-es derecskei petícióját gondozta. Talpassy szerint

³⁸ *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Zsilinszky Gáborhoz*, 1932. okt. 31. Bajcsy-Zsilinszky levelezése, MTA BTK TTI Könyvtár. – Egy évvel korábban ugyanakkor 1927 után ismét járt Olaszországban (Fiume, Abbázia), ahogyan 1932 novemberében kelt, Bende Máriának címzett levelei bizonyítják. Ui.

³⁹ *Vö. Előörs*, 1932. okt. 18., 2.

⁴⁰ *Vö. TALPASSY 1981, i. m. 50–68. és VIGH 1992, i. m. 135.* – Bár mind Talpassy, mind (az ő nyomán) Vigh igekezik bagatellizálni Hubay szerepét, a későbbi nyilasvezér egy írása már 1929-ben feltűnt az *Előörs*-ben (aug. 24.), 1931. júl. 12-én pedig nyílt levélben vallott hűséget Bajcsy-Zsilinszkynek (miután Tarpán kiutasításáig korteskedett mellette). Az *Előörs* 1931. okt. 18-i számában közölt kinevezése után gyakran tűnnek fel Hubay vezércikkei a lapban. Sebestény ismertette Hubay levélben történő felkínálkozását Bajcsy-Zsilinszkynek, ám mindezt ő is 1932 márciusa utánra datálta. SEBESTÉNY Sándor, *Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártja 1933–1936*, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 81–82. – Hubay pályájához: PAKSA Rudolf, *Magyar nemzetiszocialisták, Az 1930-as évek új szélsőjobbaldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*, Bp., Osiris Kiadó, 2013, 128–132. – Az *Előörs*-nél és az NRP-nél eltöltött időszakáról itt nem olvashatunk, ahogyan Antal Istvánnál sem (a későbbi nyilasvezérről papírra vetett miniportréjában). GERGELY Jenő, *Adatok az Antal-Gömbös-féle „dömpingsajtó” megteremtéséhez – Részletek Antal István emlékirataiból = Múltunk*, 2004, 2, 261–262.

⁴¹ Eszerint a szakítást szinte kiprovokáló Hubay Bajcsy-Zsilinszky lapjában a megbeszéltek ellenére „antiszemitaságra ragadtatta magát”. TALPASSY 1981, i. m. 56.

⁴² Antal szerint Hubay „Miskolcra jött fel” a *Függetlenség* főszerkesztői székébe, és azt sem említi a néhai sajtófőnök, hogy korábról ismerték volna egymást (pedig, mint láttuk, egy pártban ténykedtek). GERGELY 2004, i. m. 61.

a Kállay- és a Sztójay-kormányok későbbi minisztere a *Szabadság* 1932. októberi válságértekezletén százpengős felajánlással vétette észre magát, noha ekkor már nyomdában volt a másnapi *Budapesti Közlöny*, benne miniszteri tanácsosi kinevezésével, valamint megbízásával a miniszterelnökség sajtóosztályának vezetésére.⁴³ Bár Antal átállása valószínűleg nem ilyen drámai forgatókönyv szerint zajlott, Bajcsy-Zsilinszky többször is utalt később a kormányparti politikus NRP-s korszakára.⁴⁴ Sőt, az is lehetséges, hogy a „tékozló fiú” mégsem felejtette el teljesen, honnan került ilyen magas státuszba. Egy – Bajcsy-Zsilinszky iránt kifejezetten ellenséges környezetből származó – információtöredék szerint ugyanis Antal negyedévenként 4000 pengővel támogatta egykori pártjának lapját új minőségében.⁴⁵ Az viszont egészen biztos, hogy a *Szabadságot* a Gömbös-kormány kinevezésekor, 1932 őszén már Féja Géza szerkesztette. Saját írásai mellett Erdélyi József, Tamási Áron és Sértő Kálmán írásaival is gyakorta találkozhattak az olvasók a lap hasábjain.⁴⁶ 1934-től aztán Féját nem csupán a redakcióban, de Bajcsy-Zsilinszky bizalmában is Kodolányi váltotta, akinek előlete és szélsőbaloldali szimpátiái nem lehetett titok a politikus számára – ahogyan az egykekérdést napirenden tartó munkássága sem.⁴⁷ Ezek az impulzusok mind hozzájárultak ahhoz, hogy Bajcsy-Zsilinszky politikai és ideológiai tájékozódása egyre szerteágazóbbá vált.

Az 1934-es év egyébként is fontos változást hozott a népi szellemű sajtó életében. 1934 tavaszára *Az Est*-konzern Zilahy Lajost tette meg a *Magyaror-*

⁴³ TALPASSY 1971, i. m. 17–22. Antal emlékei szerint Gömbös 1932. szeptember közepén tett neki először célzást leendő sajtófőnöki kinevezésére, amit szeptember 30-án konkretizált. Politikai jellegű találkozásaik ugyanakkor már április közepe óta folytak. GERGELY 2004, i. m. 65, 115, 119.

⁴⁴ Antal kinevezést 1932. október 14-én címlapon hozta a *Budapesti Közlöny*. Sem Antal Gömbösré fókuszáló sajtó visszaemlékezése, sem a kötet Gergely Jenő tollából származó bevezető tanulmánya nem tudósít Antal NRP-s korszakáról. Ugyanakkor Bajcsy-Zsilinszky egyik cikkében a sajtófőnök stílusát kritizálva megjegyezte, hogy az NRP-ben egyszerűbben fogalmazott. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Mozduljon meg az ellenzék!* = *Szabadság*, 1935. aug. 25., 1–2. – Antal pártbeli szerepvállalását egy másik cikkében is megerősíti, kormányparti stílusát „német mintára berendezkedő újmagyar talmudizmusnak” minősítve. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Jobboldal, baloldal* = *Szabadság*, 1935. szept. 22., 1–2.

⁴⁵ „Antal István említette Medvegynek [Medvegy Elemérnek valószínűleg – B. Á.], hogy amikor ő – Antal – min. eln. sajtófőnök volt, utasításra – talán Gömbös utasítására – negyedévenként 4000 pengőt utalt ki B. ZS. E. részére.” Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, VI. Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, 698. fond. Domokos József. 169. ő. e. (Domokos József töredékes feljegyzései Bajcsy-Zsilinszky Endréről) Antal szerkesztett visszaemlékezésében nem találni nyomát a támogatásnak, ami nem is meglepő, mivel a sajtótörténeti szempontból érdekes részek rendre kimaradtak a kiadványból. GERGELY 2004, i. m. – Ugyanez mondható el a fenti hiányosságot pótolni hivatott, a Gömbös-féle „dömpingsajtóról” szóló forrásközlésről is (itt Bajcsy-Zsilinszkynek a neve elő sem kerül). GERGELY 2004, i. m.

⁴⁶ Sértő nem mindennapi pályájához: BARTHA Ákos, *Egy mélytengeri hal szárazon, Sértő Kálmán – az „urbánus”, a népi, a hungarista* = *METSZETEK*, 2015, 2, 28–50.

⁴⁷ Vö. pl. KODOLÁNYI János, *Sötétség (Dél-baranyai tanulmány)* = *Nyugat*, 1922, 17–18; Uő, *A hazugság öl, Memorandum Huszár Károlyhoz, a képviselőház alelnökéhez* [1927] = KODOLÁNYI János, ifj. KODOLÁNYI János, *Baranyai utazás*. Bp., Magvető, 1963.

szág főszerkesztőjévé, aki teret engedett a népi íróknak és az általuk felvállalt olyan kényes kérdéseknek, mint a földreform, a „pángermán izgatás”, az egyre nyomasztóbb szociális gondok, a hiányos szabadságjogok vagy a dunai népek együttműködése. Így került a laphoz Féja Géza, aki vidéki riportok megírására kapott megbízást, Kodolányi János, aki „ülő szerkesztő” lett (vagyis kéziratokat javított), de Talpassy Tibor és Bajcsy-Zsilinszky is dolgozott a *Magyarországnak* – utóbbi nem is keveset. Az NRP vezérének a tárgyalt időszakban – tehát 1936 végéig – 121 cikke jelent meg itt.⁴⁸

Egy időre úgy tűnt – Simándy Pál emlékei szerint legalábbis, a *Szabadság* ügyei is rendeződnek, mivel sikerült elérni a lap felvételét a TÉBE listájára. Eképp az 1933 őszétől ismét új tipográfiával, valamint kibővült munkatársi gárdával és színes tartalommal jelentkező pártorgánum szerkesztősége a következő év elején az impozáns New York palotába tehetette át székhelyét. Am a fordulatot kiharcoló gazdasági szakember – Simándy Pál emlékei szerint – hamarosan „személyes juttatást” fogadott el a fent említett nagyhatalmú szervezettől, amit a lapvezér nem tolerált és megvált munkatársától.⁴⁹ Vigh Károly szerint 1934-ben egy németellenes, legitimista képviselőcsoport (Griger Miklós, Pallavicini György, Sigray Antal) is támogatta a *Szabadságot*,⁵⁰ ám a nehézségek ennek ellenére újrakezdődtek,⁵¹ és odáig fokozódtak, hogy 1934 végén, 1935 elején másfél hónapon keresztül szünetelt a lap. A szerkesztőség ennek következtében „a Szentkirályi utca 6. szám alatti bérház egyik második emeleti, kétszobás udvari lakásába” kényszerült költözni 1935 februárjában.⁵² A lelkes munkatársaknak a képviselői

⁴⁸ A jobboldali sajtóval ellentétben – és a szociáldemokrata *Népszavához* hasonlóan – a liberális lapoknál Zsilinszkynek erősen hendikepes startpozíciója volt, ami az 1911-es Áchim-ügyig vezethető vissza. Zsilinszky 1921-ben ráadásul kétrészes cikket közölt a *Szózarban*, melyben hazaárulással vádolta Miklós Andort, *Az Est*-lapok tulajdonos-főszerkesztőjét. A kölcsönös averzió a harmincas évektől változott meg. 1931-től *Az Est*, a *Pesti Napló* és a *Magyarország* is előszeretettel foglalkozott a nemzeti radikális képviselő náciellenes interpellációival, a „feudális nagybirtokot” ostromozó beszédeivel, 1935 végén pedig ezek a periodikák magától értetődően álltak az egységes ellenzék mellé a tarpai mandátumharcban. A liberális sajtóhoz fűződő kapcsolat nem szorítkozott *Az Est*-konzern lapjaira. A politikus 1933-ban és 1934-ben három írást közölt az *Ujságban*, köztük két vezércikket. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre bibliográfiája*, szerk. Bartha Ákos. (Kézirat)

⁴⁹ SIMÁNDY Pál, *A küldetéses ember = Kortársak Bajcsy-Zsilinszky Endréről*, szerk. Vigh Károly, Bp., Magvető, 1984, 158–159.

⁵⁰ VIGH 1992, i. m. 149.

⁵¹ A politikus helyzetét érzékelteti az alábbi, elkeseredett magánlevél: „Pár nappal ezelőtt egy jogtalanul kivetett és már törölt illeték miatt kicsi híja, hogy elvitték bútoraimat; tegnap a gázt akarták lakásomon kikapcsolni, viszont Csekő elvitt 100 pengőt úgy, hogy ma is ki van kapcsolva a telefonunk; Nyitrai nem küldte a párizsi nyomdaköltséget; a mai napon egy újabb 1100 pengős pert kaptam a nyakamba meg egy 200 pengőn felüli végrehajtást, mivel egy 1700 pengős nyomdatartozásom ma még ki nem bonyolított [sic!] gaz manipuláció folytán 4500 pengőre emelkedett (...)”. *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kodolányi Jánosnak*, 1934. okt. 25. Közli: VIGH 1986, i. m. 47.

⁵² ANTALFFY Gyula, *A Szabadság főszerkesztője = Kortársak...* 1984, i. m. 181–182. Vö. Kodolányihoz írt levelével, melyben a politikus „letörtségére” és „idegkimerültségére” hivatkozva

mandátummal rendelkező pártvezérnél is sanyarúbb lehetett a helyzete. Ahogyan Bajcsy-Zsilinszky maga fogalmazott a mélyponton: „hét éve nem tudok emberi megélhetést nyújtani legtehetségesebb, leghívebb munkatársaimnak (...). Éhbéren vagy ingyen dolgoztatom őket, ami nagy megaláztatás számomra”.⁵³

Ebben a nehéz helyzetben a politikus tőkeerős barátai igyekeztek megmenteni a fontosnak érzett hetilapot. Kodolányi emlékei szerint Fenyő Miksa – Zilahy Lajoson keresztül – 35 000 pengős segítséget ajánlott fel, amit az önértetes pártvezér nem fogadott el.⁵⁴ Féja – Kodolányit élesen kritizálva – többfordulós tárgyalásorozatról és „jóval komolyabb összegről” ír, mellyel „egy napilap és egy országos párt költségeinek a fedezése” lett volna megoldható. A *Viharsarok* szerzője szerint az ügylet kerékkötője éppen Kodolányi volt, akihez Bajcsy-Zsilinszky ragaszkodott, míg a „tőkések” új szerkesztőségben gondolkodtak. Ehhez rögtön fel is állítottak egy bizottságot, ám az ügylet végül kútba esett, mivel a főszerkesztőből „kitört a fajvédő” és kijelentette, hogy „ilyen tőkével» nem szövetkeznek” – emlékezett Féja. „Zilahy ekkor felajánlott a sajátjából tízezer pengőt, két részletben, és felháborodva távozott.”⁵⁵ A felajánlásról szerencsére fennmaradt egy 1934. december 9-én jegyzőkönyv, amit nemcsak Zilahy, de Illyés Gyula, Németh Imre, Szabó Lőrinc és Tamási Áron is aláírt (vagyis a pénz pontos forrása nem tisztázott). A Szabó Lőrinc hagyatékában található irat tanúsága szerint a tízezer pengős segítség feltételeként azt szabták meg, hogy a *Szabadság* nem lehet többé az NRP hivatalos kiadványa, noha „célkitűzései teljesen megfelelnek az említett párt programjának”. Ennél is fájóbb lehetett az alapító-főszerkesztő számára, hogy csupán főmunkatárs, esetleg „állandó szerződésben lévő fizetett vezércikkíró” lehetett volna. Bajcsy-Zsilinszky kapcsolatrendszerére jellemző, hogy az esetet Sztranyavszky Sándornak – ekkor épp a kormánypárt elnöke – kommentálta részletesen egy 1935. január végén kelt levélben. Mint írta, a terv – mely „nem lett volna természetesen szívem szerinti” – „nem tudott megvalósulni, mert csak olyan megoldás jelentkezett anyagi szempontból, amelyet sem én, sem ők el nem fogadhattak. Erre nem maradt más választás, mint egy utolsó kísérletet tennem: felvettem egy barátom segítségével újabb 1000 pengő kölcsönt, s ezzel megindítottuk szerényebb keretek között a lapot, s egyben felhívást intéztem híveimhez és olvasóimhoz, hogy vásárolják fel az Előrs Rt. birtokomban lévő többségi részvényeit, melynek ellenértékét én utolsó áldozatomként a lap szanálására odaadtam.”⁵⁶

már kivándorlását tervezte „a csángók közé, vagy Amerikába (...) vagy Párisba, csak innen el.” *Bajcsy-Zsilinszky levele Kodolányi Jánosnak*. 1934. nov. 20. Közli: VIGH 1986, i. m. 48. – Bajcsy-Zsilinszky élete egy korábbi mélypontján, 1914-ben hasonló tervet szőtt. Vö. BARTHA Ákos, „...gyakorlati közigazgatási ember akarok lenni...” *Bajcsy-Zsilinszky Endre szüleinek címzett levelei Alsókubinból (1912–1914) = Fórum*, 2016, 2, 59–72.

⁵³ Vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Letegyük a fegyvert?* = *Szabadság*, 1935. jan. 27., 1–3.

⁵⁴ KODOLÁNYI János, *Visszapillantó tükrök; A Süllyedő világ befejező része*, Bp., Magvető, 1968, 376.

⁵⁵ FÉJA Géza, *Lapszélre*, Bp., Szépirodalmi, 1982, 109–112.

⁵⁶ Horányi Károly a jegyzőkönyv mellett a levelet is közli. HORÁNYI Károly, *Szabó Lőrinc mint*

Bajcsy-Zsilinszky irracionálisnak tűnő döntése mögött alighanem a Gömbös-féle „nagyvétényi ajánlat” húzódik meg. 1934. december 8-án – vagyis közvetlenül az elemzett összejövétel előtt – a miniszterelnök nagyvétényi villájában látta vendégül egykori harcostársát, akivel olyannyira belemerültek a politikai esélylatolgatásba, hogy az ellenzéki politikus ott is aludt a kormányfőnél. A megbeszélések eredményeképp Gömbös 11 NRP-s mandátumot biztosítására tett ígéretet.⁵⁷ Bár sajnos a szakirodalom hallgat arról, hogy mi is volt a „nagyvétényi ajánlat” ára, ám bármi is lett volna ez, a 11 mandátum valóban azonnal rendezte volna a *Szabadság* ügyét, valamint a pártvezér zilált pénzügyi viszonyait. Utóbira jellemző, hogy Bajcsy-Zsilinszky 1934-ben horribilisan aligha mondható, 164 pengős adóhátraléka miatt már hatósági körözés alatt állt.⁵⁸ Az is lehet azonban, hogy Féjának van igaza, aki szerint a viharos – és sikertelen – megbeszélés után Zilahy csak elküldte a tízezer pengőt (két részletben).⁵⁹ A kínos szituáció – a lap néhány ezres olvasottságával⁶⁰ egyetemben – mindenesetre a pártvezér szolid lehetőségeit és a korabeli nyilvánosságban elfoglalt szerény pozícióját jelzik,⁶¹ ami egyáltalán nem zárja ki Bajcsy-Zsilinszkynek az értelmiség bizonyos csoportjaira és a korabeli közbeszédre gyakorolt komoly hatását. A *Szabadságot* ekkor már az Athenaeum nyomdája ingyen állította elő, alighanem a politikus *Magyarországgal* történő megállapodása részeként.⁶² Ennek ellenére „1935 nyár vége tájára” – ahogy Kodolányi írja – „odáig jutott a lap, hogy szerkesztőség villanyát kikapcsolták, mindenféle közszolgáltatást megszüntettek, a nem okvetlenül szükséges bútorokat is elhordták”, a munkatársak pedig saját maguk által vett gyertya mellett voltak kénytelenek dolgozni.⁶³

a Magyarország segédszerkesztője és az Új Szellemi Front: (első közlemény) = Irodalomtörténeti Közlemények, 2009, 3, 304–305.

⁵⁷ VIGH 1992, i. m. 154–155; SEBESTÉNY 1988, i. m. 145. – Sebestény a visszaemlékezések alapján két okra vezette vissza Gömbös tervét: a miniszterelnök egyrészt számított volna Bajcsy-Zsilinszkyre Bethlen elleni küzdelmében, másrészt „reformokra sarkalló” erőként tartotta volna kívánatosnak az NRP-t a parlamentben.

⁵⁸ *Fővárosi Közlöny*, 1934/40, melléklet, 70. (Kimutatás a 164.500/VII. a. 1933. számú m. kir. pénzügyminiszeri körrendelet értelmében körözött 500 pengőig terjedő köztartozás hátrahagyásával ismeretlen helyre távozott hátralékosokról)

⁵⁹ FÉJA 1982, i. m. 111.

⁶⁰ Talpassy ötezer előfizetőről tud a *Szabadságnál*, Budapesten pedig „néhány száz lap fogyott el az árusok állványáról.” TALPASSY 1975, i. m. 40, 91. (Idézet: utóbbi.)

⁶¹ Különösen kontrasztos mindez, ha összevetjük a Központi Sajtóvállalat helyzetével. A *Nemzeti Újság* 21–24 000, az *Új Nemzedék* 77–85 000 példányban jelent meg 1934-ben, a vállalat tartozása pedig „összesen 448 ezer pengőre rúgott.” KLESTENITZ Tibor, *A Központi Sajtóvállalat Gömbös Gyula miniszterelnöksége (1932–1936) idején = Médiatörténeti tanulmányok*, szerk. Klestenitz Tibor, Sz. Nagy Gábor, Bp., 2015, 204.

⁶² „A lapot ugyan az Athenaeum nyomdája ingyen állította elő, de cserébe Zsilinszkynek cikkeket kellett írnia. Igaz, ezért a tiszteletdíjat Zilahy Lajostól megkapta.” SEBESTÉNY 1988, i. m. 135–136.

⁶³ KODOLÁNYI 1968, i. m. 374, 407–408.

A nyilvánvaló nehézségek ellenére a *Szabadság* – az NRP külpolitikai orientációjának megfelelően – franciaországi melléklapot is indított *Párizsi Magyar Figyelő* címmel, egy ambiciózus párizsi magyar ügyvéd, Nyitrai Elek szerkesztésében. A lap azonban tiszavirág életűnek bizonyult, mindösszesen hét számot ért meg és 1935-ben már nem tudunk megjelenéséről.⁶⁴ Szintén „külföldön élő véreink számára” készült a francia fővárosban működő „Magyar Ház” megbízásából az 1935-ös *Párizsi Magyar Évkönyv*, melynek összeállítója az NRP egyik fő mecénása, Varga Albert festőművész volt.⁶⁵ A népi Magyarországot – Kodály és Bartók munkásságának ismertetésével is – propagáló naptár többek között Reményik Sándor, Erdélyi József, Zilahy Lajos, Szabó Lőrinc, Féja Géza, Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, József Attila, Tamási Áron, Simándy Pál, Szabó Pál, Sértő Kálmán, Kodolányi János, Sinka István, Nagy Lajos, Talpassy Tibor és Kertész Dániel írásaival, valamint Buday György metszeteivel jelent meg, a kiadvány elején olvasható köszöntőt pedig Bajcsy-Zsilinszky Endre jegyezte.⁶⁶ Nem mellékes körülmény, hogy a *Szabadság* mellett párizsi tudósító is dolgozott az igen lelkes Szilágyi József személyében, aki megkísérelte a francia Népfront felé irányítania a pártvezér figyelmét – nem túl sok sikerrel.⁶⁷

A „Kenyeres-Kaufmann-ügy”

Az 1935 tavaszára kiírt választások előtt Bajcsy-Zsilinszky először néhai pártvezérével, az aktuális miniszterelnökkel egyezkedett, ám Gömbös 1934 végén tett nagyvonalú ajánlatát 1935 márciusában újrafogalmazta, s immáron a pártfeladást nevezte meg a biztosított – immáron csupán 3–4 mandátumban maximalizált – képviselőség áráként. Az ajánlatot Szabó Lőrinc közvetítette, Talpassy szerint az alábbi módon: „Ha ellenállsz, Bandi, ki fognak irtani a parlamentből.”⁶⁸ Bajcsy-Zsilinszky azonban ellenállt,⁶⁹ pontosabban a kormánypártba történő beol-

⁶⁴ Vö. SZILÁGYI József, *Bajcsy-Zsilinszky Endre emlékezetére = Kortársak...* 1984, i. m. 309–311. – Nyitraival alighanem anyagi természetű problémák okozták a szakítást. Vö. *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kodolányi Jánosnak*. Időpont nélkül. Közli: VIGH 1986, i. m. 45.

⁶⁵ *Magyarország*, 1935. jan. 1., 6.

⁶⁶ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Köszöntés = Párizsi Magyar Évkönyv. Almanach Officiel de L'association Hongroise de France Paris, 1935*, Paris. Oldalszám nélkül. (A kiadvány üdvözlő sorait Dobai Székely Andor, a Franciaországi Magyar Egyesületek Szövetségének elnöke írta.)

⁶⁷ *Szilágyi József levele Simándy Pálnak*, Párizs, 1936. ápr. 27. = *Bajcsy-Zsilinszky levelezése*, MTA BTK TTI Könyvtár; *Szilágyi József levelei Bajcsy-Zsilinszky Endrének*, Párizs, 1936. szept. 18. és 1936. szept. 21. = *Uo.*

⁶⁸ TALPASSY 1971, i. m. 27.

⁶⁹ Gömbös „közvetett úton még az utolsó percben felajánlotta” Bajcsy-Zsilinszkynek „a *Budapesti Hírlap* főszerkesztői állását, vagy a varsói követi kinevezést, ha behódolna.” SEBESTÉNY 1988, i. m. 152. – Sőt, Bajcsy-Zsilinszky maga úgy emlékezett, „Mindenki tudta, hogy nekem felajánlották a *Budapesti Hírlap* főszerkesztőségét és egy kis alkudozással nem lett volna nehéz miniszteri tárcát szerezni, Antal Pista széltében beszélte, hogy még Eckhardt Tibor és én kellenék

adás helyett meglepő választási szövetséget kötött. Új szövetségesei az általa sokáig élesen szapult „oktobristák” lettek, jelesül Nagy Vince Függetlenségi 48-as és Kossuth Pártja, valamint a polgári radikálisok Zsolt Béla körüli csoportja.⁷⁰ A kormánypárt Tarpán egy ismeretlen „reformnemzedéket”,⁷¹ Kenyeres Miklóst jelölte ellene, akiről a *Szabadság* már a választás előtt elkezdett kompromittáló anyagokat publikálni, jóllehet Bajcsy-Zsilinszky szerint ezeket még „hetekkel a választás előtt” bizalmasan tudtára adta a miniszterelnöknek és a belügyminiszternek (többek között).⁷² Az ellenzéki politikusnak bizonyára nem lett volna ellenére egy csöndes, botránymentes és mindenekelőtt ellenjelölt nélküli szavazás, ehelyett azonban az ügy kiszivárogtatása következett be – későbbi újságközlések szerint már márciustól keringtek hírek Kenyeres „pettyes” múltjáról. Nem lehetett tovább várni, így egy héttel a választás előtt⁷³ a *Szabadságban* satirikus rigmusaival feltűnő Vér Andor vezetésével – és a születési anyakönyve-kért Máramarosszigetre is elutazó Patkós György közreműködésével – a nemzeti radikálisok megindították a sajtóhadjáratot. Hamarosan szalagcímek tudatták, hogy a kormánypárti jelölt egy zsidó rabbi fia, a valódi neve Kaufmann, mérnöki diplomája nincsen és a szénkormánybiztosságon is visszaélések fűződtek nevéhez.⁷⁴ A másik oldalon napirenden volt Bajcsy-Zsilinszky főkorteseinek (Tamási Áron, Féja Géza, Buza Barna, Nagy Ernő) kiutasítása és megfélemlítése, aminek következtében a pártvezér Kozmánál és Gömbösnél tiltakozott táviratilag. Nem sok eredménnyel tehetette mindezt, mert hamarosan egy református istentiszteletet is megzavartak a túlbuzgó csendőrök.⁷⁵ Végül Kenyeres Miklós 1919, míg Bajcsy-Zsilinszky 1510 érvényes szavazatot kapott, vagyis a kormánypárti jelölt került be a törvényhozásba.⁷⁶ Ráadásul hiába kampányolt a Biharban igen népszerű Juhász Nagy Sándor is mellette,⁷⁷ Bajcsy-Zsilinszky másik körzetében, De-

a rendszerbe, hogy egész más »hadihelyzetet« lehessen csinálni”. *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Németh Imréhez*, 1937. febr. 8. Idézi: LACKÓ Miklós, *Az Új Szellemi Front történetéhez = Századok*, 1972, 4–5, 958.

⁷⁰ *8 Órai Ujság*, 1935. márc. 13. 2.

⁷¹ A Gömböst támogató fiatalokat tömörítő csoportról egyébként is igen negatív véleménnyel volt. Vö. vitéz BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Hát ez a „reformnemzedék”? = Magyarország*, 1935. márc. 1., 3.

⁷² *Magyarország*, 1935. máj. 14. o. n. – A *Szabadság* közölte is Bajcsy-Zsilinszky Gömbösnek 11 nappal a választások előtt keltezett levelét. *Szabadság*, 1935. máj. 19., 1–2.

⁷³ A közlések megindításának időzítésében Bajcsy-Zsilinszky kávéházi törzsasztalának („napkeleti bölcsek”) egyik prominense, Ajtay József segédkezett, aki közigazgatási bíró volt. TALPASSY 1975, i. m. 112–113.

⁷⁴ *Szabadság*, 1935. márc. 24. 7. – A születési bizonyítványt faksimilében közli: *Szabadság*, 1935. máj. 26., 1.

⁷⁵ *8 Órai Ujság*, 1935. márc. 24. 6; vö. SIPOS Lajos, *Tamási Áron. Élet- és pályarajz*, Bp., Elektra, 2006, 97.

⁷⁶ SEBESTÉNY 1988, i. m. 154.

⁷⁷ FÉJA 1965, i. m. 352.

recskén is elbukott (Miskolczy István NEP-jelölt ellenében).⁷⁸ A többi kerületben sem jártak nagyobb szerencsével a nemzeti radikálisok, sőt a választási szövetség is összesen egy mandátumot eredményezett: Budapest északi kerületében jutott képviselőséghez a Kossuth Párt vezére, Ruppert Rezső.⁷⁹

Szabó Lőrinc üzenete tehát valósággá lett. Amikor Gömbös számára „nyilvánvalóvá vált, hogy Bajcsy-Zsilinszky nem hajlandó elveit és pártja függetlenségét feladni, büntetett: hatósági erőszakkal és választási csalással akadályozta meg, hogy Zsilinszky ismét választást nyerjen a tarpai kerületben.”⁸⁰ Még a *Manchester Guardian* is foglalkozott a politikussal, megállapítva, hogy Magyarországon „a külpolitikai irányzat valószínűleg nyíltabban németbarát lesz, mivel ennek fő ellenzője, Zsilinszky, a választások alkalmával kibukott.”⁸¹ A mérkőzésnek azonban még nem volt vége, mivel Kenyeres-Kaufmann ellen folytatódott a „hajszá”.⁸² Közlötték Tabéry Gézának eredetileg a nagyváradi *Szabadságban* megjelent riportját, melyben a kormánypárti politikus határon túli rokonai tagadták meg antiszemitává „fajzott” véréket.⁸³ Kenyeres továbbra is tagadott,⁸⁴ ám május közepén kilépett az ellene belső nyomozást folytató NEP-ből.⁸⁵ S bár a karaktergyilkosság a két világháború közti politikában bevett módszer volt (maga Bajcsy-Zsilinszky sem ódzkodott tőle⁸⁶), az 1935-ös ügy valóságos sajtóháborút és több lovagias eljárást eredményezett, valamint a parlamentben is téma lett. Bajcsy-Zsilinszky Péchy László volt főispánnak pisztollyal, míg Horváth Dezső

⁷⁸ Miskolczy meggyőző fölényrel győzött (6150 vs. 2763). Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Bihar Vármegye T. H. Bizottsága Központi Választmányának iratai, Szavazási jegyzőkönyvek: 1935. A–ZS. IV. B. 403. 13; Szavazási jegyzőkönyvek: 1935. A–ZS. IV. B. 403. 13. – A hivatalos dokumentum nem tudósít komolyabb visszaélésekről. A kampány során azonban itt is napirenden voltak a kiutasítások. Bajcsy-Zsilinszky egy vértesi inzultus után Kozmánál interveniált, mivel „a csendőrök fellépése velem szemben nagymértékben tiszteletlen, a néppel szemben durva volt” – fogalmazott. *8 Órai Ujság*, 1935. márc. 28., 12.

⁷⁹ SEBESTÉNY 1988, i. m. 147–156.

⁸⁰ VONYÓ József, *Gömbös Gyula és a hatalom, Egy politikussá lett katonatiszt*, Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2015, 365.

⁸¹ Szemlézi: *MTI Bizalmas Értesítések*, 1935. ápr. 7., 273. sz.

⁸² Vö. pl. *Szabadság*, 1935. ápr. 28., 1–2. (Kenyeres Miklós néven választották Tarpa képviselőjévé Kaufmann Mózes), BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Büntető feljelentés Kenyeres-Kaufmann Miklós-Mózes reformképviselő ellen, Hamis névhasználat, címbitorlás, többrendbeli család és okirathamisítás miatt = Szabadság*, 1935. máj. 12., 1–2. – A cikk előzménye, hogy Kenyeres „szemenszedett rágalmaknak” nevezte a *Szabadság* vádjait, és ő maga is elégtétellel fenyegetőzött. *Budapesti Hírlap*, 1935. ápr. 28., 4. – Végül azonban Bajcsy-Zsilinszky tett újabb feljelentést ellene (hamis eskü miatt). *Az Est*, 1935. máj. 19., 2.

⁸³ *Szabadság*, 1935. máj. 5., 5.

⁸⁴ Nyilatkozatát közli: *Budapesti Hírlap*, 1935. máj. 5., 16.

⁸⁵ *Pesti Hírlap*, 1935. máj. 18., 3.

⁸⁶ Az 1931-es választások idején Bíró Imre Boldizsár kisgazdapárti képviselőjelöltről közölt cikket az *Előrs*, „kiderítve”, hogy az illető zsidó és Berger Jékevnek hívják valójában. A Kenyeres-Kaufmann-ügyhöz hasonlóan a delikvens születési anyakönyvi kivonatát is közlötték. *Előrs*, 1931. jún. 7., 3.

főszolgabírónak karddal szolgáltatott elégtételt, volt világháborús katonatársával, Mecsér Andrással pedig békésen intézték el az ügyet.⁸⁷ A kisgazdapárti Dinnyés Lajos Kozma Miklós belügyminiszternél interpellált az országgyűlésben,⁸⁸ ahol még az a furcsaság is megesett, hogy Peyer Károly szociáldemokrata vezér titulálta „galíciainak” a kompromittálódott NEP képviselőt.⁸⁹

A Kenyeres-Kaufmann-ügynek jelentős sajtóvisszhangja volt. A Bethlen-párti *8 Órai Ujság* a nemzeti radikálisokat támogatta az újabb és újabb gazdasági visszaélésekkel gyanúsított „reformpróféta” ellenében,⁹⁰ *Az Est*-lapok először kivártak, majd a „származási mítoszt” szolgáló bürokráciát ostromolták, a szabadságjogokat hangsúlyozták és a parlament tekintélye miatt követeltek „sürgős intézést”,⁹¹ egyúttal fájlalták Bajcsy-Zsilinszky bukását.⁹² A liberális *Ujság* nem tulajdonított különösebb jelentőséget az ügynek, mivel – kissé cinikus – véleményük szerint, ha mást állított volna jelöltként a kormánypárt, az is bekerült volna a törvényhozásba.⁹³ A kormánypárti sajtó, ha egyáltalán írt az ügyről, meglehetősen visszafogottan tette, és a bíróság kompetenciáját hangoztatta a politikum ellenében.⁹⁴ 1935-ben már a fiatal Zsilinszky publicisztikai pályáján egykoron fontos szerepet játszó,⁹⁵ immáron „átállított”⁹⁶ *Budapesti Hírlap* is határozottan Bajcsy-Zsilinszky ellen foglalt állást.⁹⁷ Természetesen a vicclapok is reflektáltak

⁸⁷ A fenti sorrendben: *Magyarország*, 1935. jún. 9., 13; *Magyarország*, 1935. jún. 20., 4; *Az Est*, 1935. máj. 23., 12. – A Péchy-ügyből kifolyólag Bajcsy-Zsilinszky 14 nap fogházat kapott, ami még külföldön is feltűnést keltett. (*Wiener*) *Sporttagblatt*, 1936. jún. 18., 8. – A politikus azzal védekezett, hogy „társadalmi kényszer hatása alatt állott”. *8 Órai Ujság*, 1936. jún. 18., 6.

⁸⁸ *KN*, 1935, I, 359–263. (1935. máj. 25.)

⁸⁹ *KN*, 1935, I, 240. (1935. máj. 20.) – „A közvéleményt megosztó”, „különös választási csaláshoz” dióhéjban: SÍPOS Péter, *Őrsékváltás szavazócédulákkal – 1935 = Parlamenti választások dióhéjban, 1920–2010*, szerk. Földes György, Hubai László, Bp., Napvilág, 2010, 176.

⁹⁰ *8 Órai Ujság*, 1935. máj. 14., 8; máj. 18., 3; máj. 19., 3 (Idézet innen.); máj. 28., 5.

⁹¹ *Pesti Napló*, 1935. máj. 14., 8; máj. 19., 1–2 (A búsuló Kenyeres); *Magyarország*, 1935. máj. 17., 1; *Az Est*, 1935. máj. 18., 2–3.

⁹² „Hiányzik az új parlamentből Zsilinszky Endre érdekes, fiatalos ősz feje, amelyben szinte vasércként izzanak mindig az új magyar reformeszmék, a különvélemény egyik legnyakasabb, leghajthatatlanabb és legönzettelenebb képviselője volt a régi Házban.” *Pesti Napló*, 1935. ápr. 2., 1.

⁹³ Vagyis „közéleti jelenségnek ez az eset nem válik be, legfeljebb kaszinóinak.” *Ujság*, 1935. máj. 17., 1.

⁹⁴ *Pesti Hírlap*, 1935. máj. 18., 3; máj. 19., 2.

⁹⁵ Rákosi Jenő szinte közvetlenül az 1911-es Áchim-ügy után nyúlt a fiatalember hóna alá, megnyitva előtte nagy presztízsű lapja hasábjait. Vö. BARTHA Ákos, *Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja = Történelmi Szemle*, 2016, 2, 233.

⁹⁶ A politikai fajvédelmet ellenző néhai mesterével már a húszas évek elején megromlott Zsilinszky viszonya. A port Bethlennek is összerúgó Rákosi 1925-ben otthagya a *Budapesti Hírlapot* és helyette a *Pesti Hírlap* főmunkatársa lett. SÍPOS Balázs, *Az (ellen)propaganda, Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”, 1919–1942 = Múltunk*, 2005, 3, 30. – A *Budapesti Hírlap* Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején kikerült Bethlen kezéből és a kormányfő szócsöve lett, jöllehet az új „dömpinglapokhoz” (*Uj Magyarország, Esti Újság, Függetlenség*) mérten ebbéli szerepe igen szerény volt.

⁹⁷ *Budapesti Hírlap*, 1935 szept. 10., 7.

a szenzációra a maguk módján, ahogyan a *Borszem Jankó*ban közölt „dühös duettből” (vagyis Bajcsy-Zsilinszky fiktív monológjából) és más élcelődésekből érzékelhetjük.⁹⁸

Bajcsy-Zsilinszky *Magyarországhoz* fűződő munkakapcsolata ekkor már semmiképp sem nevezhető kiegyensúlyozottnak. Leveleinek tanúsága szerint az 1935-ös választások után itt „megjelent cikkei csak részlegesen fedték álláspontját”, mivel közléseinél markánsabb németellenes kiállást és Gömbössel szemben határozottabb állásfoglalást szeretett volna. Mint Szabó Lőrincnek címzett 1935. május 8-i levelében – aligha félreérthető célzásokkal – fogalmazott, „nekem sem az új szellemi front iránt, sem a minőség-szocializmus, sem a kert-szocializmus, sem a németlászói egyéb »kiáramlások«, sem a reformkorszak egész rejtélyes terminológiája és filozopterségei iránt a világon semmi érzékem.”⁹⁹ Mégis maradt a lapnál, mely döntésében – képviselői fizetés híján – nyilvánvalóan anyagi szempontok is közrejátszottak. 1935. szept. 27-én kelt levelében őszintén fel is fedte helyzetét a költőnek: „ha nem volnék ilyen éhenkórász egzisztencia, bizony már régen megköszöntem volna a Magyarországnak irántam való mérsékelt vendégszeretetét.”¹⁰⁰

A nemzeti radikálisok a tarpai választási eredmény ellen petíciót indítottak, melyhez okkal fűztek nagy reményeket, ráadásul ezúttal sikerült jól felépített stratégiát választaniuk céljaikhoz. Elkerülendő ugyanis, hogy az elhúzó eljárás ismét tetemes költségeket halmozzon fel, és ekképp megismétlődjön az 1926-os és 1929-es helyzet (vagyis a petíció kényszerű visszavonása), csupán Kenyeres-Kaufmann személyére koncentráltak a választási visszaélések helyett. Jól kalkuláltak: a beadvány bombaerős volt, főképp miután a belügyminisztérium megállapította, hogy a megválasztott kormánypárti képviselő nem is magyar állampolgár. A közigazgatási bíróság Bothos-tanácsa végül Kenyeres-Kaufmann Miklós (vagy inkább: Kahan Mózes Jakab) mandátumát 1935. november 11-én megsemmisítette. A peticionálok azon próbálkozása viszont, hogy automatikusan Bajcsy-Zsilinszkyt „jelentsék ki” képviselőként, zátonyra futott, vagyis a tarpai kerület készülhetett a pótválasztásra.¹⁰¹

Kenyeres-Kaufmann „villámkarrierje” azonban nem ért itt véget. Az igazi nevéét soha fel nem fedő néhai kormánypárti képviselőnek a Bothos-tanács után egy másik bíróság előtt is jelenése volt 1937 elején „12 rendbeli közokirathamisítás vétsége és kétféle csalás büntette” miatt,¹⁰² ahol első fokon félévnyi fegyház-

⁹⁸ HESZ Ferenc, *Dühös duett a Kenyeres-Kaufmann ügyben = Borszem Jankó*, 1935. jún. 1., 3; PALÁSTI László, *Zsilinszky sóhaja = Uo.*, 8; *Kenyeres Kaufmann új papája = Borszem Jankó*, 1935. júl. 1., 6 (név nélkül).

⁹⁹ LENGYEL András, *Bajcsy-Zsilinszky Endre és a „Magyarország” kapcsolatához (1935–1936) = Magyar Könyvszemle*, 1980, 4, 371.

¹⁰⁰ *Uo.*, 373. Bajcsy-Zsilinszky cikkein érezhető az a – memoárirók által is említett – kettősség, miszerint bátrabban fogalmazott a *Szabadságban*, mint a *Magyarországban*.

¹⁰¹ SEBESTÉNY 1988, i. m. 159–161.

¹⁰² *Az Est*, 1937. jan. 2., 3–4; *Friss Újság*, 1937. jan. 12., 4. (Mindkét bírósági beszámoló rész-

büntetést kapott.¹⁰³ A nem mindennapi pályafutás nem csupán Bajcsy-Zsilinszkyt,¹⁰⁴ de Márai Sándort is írásra készítette¹⁰⁵ – mindketten kortünetként értékelték az esetet. Pedig a történetnek még mindig nem volt vége. Jóllehet Kenyeres büntetését több mint egyéves procedúra után megerősítették,¹⁰⁶ a politikai kalandor ahogyan jött, úgy távozott: 1939 januárjában „nyomtalanul eltűnt hathónapos büntetésének kitöltése előtt.”¹⁰⁷

A pótválasztás

Az országos szenzációvá duzzadó, sőt – mint láthattuk – Romániában is hírré lett ügy az 1935-ös választások után egyre kínosabbá kezdett válni Gömbösnek, aki – Féja visszaemlékezése szerint – ismét Szabó Lőrincen keresztül kereste fel volt barátját. Ha hihetünk a *Viharsarok* írójának, a miniszterelnök a „hajsza” megszüntetése esetén hajlandó lett volna Bajcsy-Zsilinszky mandátumát biztosítani, aki azonban ezt az ajánlatot is elutasította,¹⁰⁸ és helyette a választásokon szintén csalódott Eckhardt Tibor kisgazdavezér felé közeledett, az összefogás fontosságát hangsúlyozva.¹⁰⁹ Ellenjelöltül a kormánypárt egy „régis ismerőst”, Konkoly-Thege

letes és fotóval ellátott.) – *A Magyarország a tárgyalást címlapon hozta: Magyarország*, 1937. jan. 12., 1–2. és 15 („Kenyeres-Kaufmann nagy okirathamisítási bűnpere a bíróság előtt”); vö. *Pesti Hírlap*, 1937. jan. 12., 5.

¹⁰³ *Friss Újság*, 1937. jan. 28., 3; *Pesti Hírlap*, 1937. jan. 28., 5.

¹⁰⁴ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Kenyeres-Kaufmann és kora = Szabadság*, 1937. jan. 31., 1–2. – A politikus kifejtette, hogy „minden korszaknak olyan zsidósága van, amelyet megérdemel” és a tökéletes asszimilánsként dicsért Falk Miksától induló, Vázsonyi Vilmoson (akiben „már külön zsidó dolgok is megmozdultak”) át Kenyeres-Kaufmannig tartó lejtmenetről értekezett. Kenyeres szerinte „éber és kifinomult gettó-ösztöniségével” megérezte, hogy immáron elég a nacionalista-fajvédő máz és póz. Ez azonban már nem az ő szégyene (vagy a zsidóságé), hanem a „Rendszere”, a „Korszaké” – moralizált Bajcsy-Zsilinszky.

¹⁰⁵ Az író némileg szelídebben, de kritikusan fogalmazott: „A szelekcio nagy ügye az, amely joggal foglalkoztatja ez eset ürügyén azt a társadalmat, amely megrettenve látja, hogy átváltozó bűvészek törvénytervezetekkel a finom aktatáskában járkálhattak fel a miniszterelnökségre, egy korszakban, amely öntelten és harsányan hirdette magáról, hogy megreformálja a korhadt magyar közéletet. Korhadtabbat, mint ez a Kenyeres, gyanúsabb reformot, mint amelyet ez a Kaufmann rejtegetett az aktatáskában, elképzelni is nehéz; s ez volt a szellem, a bűvész aktatáskájának szelleme, amelyből az ország egyetlen polgára sem kér többé; a Kenyeresek éppen olyan kevéssé, mint a Kaufmannok.” MÁRAI Sándor, *A bűvész = Pesti Hírlap*, 1937. jan. 31., 5–6.

¹⁰⁶ „CSONGOR”, *Szegény Náthán = 8 Órai Újság*, 1938. jan. 12., 3; vö. *Az Est*, 1938. jan. 12., 3.

¹⁰⁷ *Az Est*, 1939. jan. 6., 6; *Friss Újság*, 1939. jan. 6., 6.

¹⁰⁸ FÉJA 1982, i. m. 121–124.

¹⁰⁹ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Hiányok az ellenzéken = Szabadság*, 1935. jún. 9., 1; Uő, *Összefogást az új politikai barbárság ellen! = Szabadság*, 1935. júl. 7., 1–2; Uő, *Mozduljon meg az ellenzék! = Szabadság*, 1935. aug. 25., 1–2; Uő, *Miért történelmi parancs az ellenzék összefogása? = Szabadság*, 1935. nov. 10.

Kálmán nyugalmazott ezredes, a *Felsőházi Napló* szerkesztőjét jelölte.¹¹⁰ A választási kampány még Bajcsy-Zsilinszky későbbi nyilatkozata szerint is „egészen a választás előtti napig nyugodtan és békésen bonyolódott le”,¹¹¹ noha a pártvezér most sem mulasztotta el leveleivel bombázni a hivatalosságokat, köztük régi barátját, Kozma Miklós belügyminisztert, megállítandó a „kortéziát”. Az ajánlási ívek mindenestre nem sok jót ígértek, mivel ezúttal feleannyi támogatót sem sikerült szerezni, mint a NEP-nek.¹¹² A nemzeti radikálisok azonban minden követ megmozgattak, és igen illusztris politikuskárdát sikerült felvonultatniuk a körzetben. Bajcsy-Zsilinszkyt – saját hívein kívül – a helyszínen támogatta Eckhardt Tibor, Tildy Zoltán, Nagy Ferenc, Dinnyés Lajos, Ruppert Rezső, gróf Apponyi György, Griger Miklós, Berki Gyula, Matolcsy Mátyás és Nagy Ernő is,¹¹³ többük a *Szabadságban* is közölt cikket ekkor.¹¹⁴ Vagyis a nemzeti radikális vezér mellett kiszagdapártiak, liberálisok, legitimisták és Bethlen-pártiak is kiálltak.

Bajcsy-Zsilinszky Beregsurányban – nem meglepő módon – az összefogás szükségességét hirdetve kritizálta a kormány németbarát külpolitikáját. De nem csak azt. Mint fogalmazott, „a Gömbös-rendszer megbuktatása azért fontos, mert egyre inkább csúszunk a diktatúra felé, márpedig a nemzet ősi alkotmányát és szabadságát nemcsak fenntartani kell, hanem továbbfejleszteni.”¹¹⁵ A *Népszava* már november 19-én arról tudósított Bajcsy-Zsilinszky népszerűségét hangsúlyozó cikkében, hogy „Kenyeres-Kaufmann volt kerületében már dühöng a választási harc”, valamint nemzeti radikálisokat sújtó letartóztatásokról és zaklatásokról is értekeztek.¹¹⁶ A kormánypárt és a hozzá lojális közigazgatás valóban magasabb fokozatba kapcsolt az utolsó napokban. Fő módszerük ezúttal is a „hideg terror” volt, vagyis a megvesztegetések, megfélemlítések és a különböző kellemetlenkedések,¹¹⁷ noha az egyik kormánylap szerint a nemzeti radikális kortések fejtették ki a „legféltelenebb izgatást és terrort” a körzetben.¹¹⁸

A három választásról (1931, 1935a, 1935b) Ruszoly József által készített adattár jól tükrözi, hogy a nemzeti radikális vezér bázisa főképp a körzet központjára, Tarpára szorítkozott. A kisebb, még beregi viszonylatban is elhagyatottabb községeken jóval kevésbé tudták megszólítani a lakosokat, akik a nyílt választás miatt is ódzkodhattak

¹¹⁰ SEBESTÉNY 1988, i. m. 164–168. (Konkoly-Thege nyert 1929-ben Bajcsy-Zsilinszky ellenében Tarpán.)

¹¹¹ Közli: *Ujság*, 1935. dec. 3., 4.

¹¹² SEBESTÉNY 1988, i. m. 164–166.

¹¹³ *8 Órai Ujság*, 1935. nov. 23., 4; *Pesti Napló*, 1935. nov. 26., 6.

¹¹⁴ Vö. *Szabadság*, 1935. nov. 17.

¹¹⁵ *8 Órai Ujság*, 1935. nov. 23., 6. – Bajcsy-Zsilinszky tarpai beszédéhez: *Ujság*, 1935. nov. 26., 2.

¹¹⁶ *Népszava*, 1935. nov. 19., 8.

¹¹⁷ Vö. BERKI Gyula, *Mi történt Tarpán?* = *8 Órai Ujság*, 1935. dec. 5., 3. Továbbá: *Az Est*, 1935. dec. 3., 1. és 13; *Friss Újság*, 1936. okt. 20., 2. és okt. 21., 2; *Magyarország*, 1936. okt. 21., 3–4; *Népszava*, 1936. okt. 20., 6.

¹¹⁸ *Budapesti Hírlap*, 1935. nov. 26., 4.

a vállalt ellenzékiiségtől.¹¹⁹ Valószínűleg Féja Géza visszaemlékezése sem nélkülöz minden alapot az 1935-ös pótválasztáson az ellenzéki érzelmű helybélieknél tapasztalt fásultságról és kiábrándultságból,¹²⁰ hiszen a körzetben hat év alatt négy választást rendeztek, melyből hármat Bajcsy-Zsilinszky megpeticionált. A részvételi arányok azonban egyáltalán nem támasztják alá, hogy az apátia általános lett volna. 1931-ben 94%, 1935-ben pedig először 98%, majd 97% fölötti részvételt hozott a voksolás.¹²¹

Ami a végeredményt illeti, Bajcsy-Zsilinszky Endre a november 25-én megrendezett pótválasztáson szoros küzdelemben, 69 „szótöbbséggel” alulmaradt a kormánypárti jelölttel szemben.¹²² Az eseménnyel vezető helyeken foglalkoztak a napilapok. *Az Est* címlapján hirdette, hogy „soha többé nyílt választás”¹²³ és hasonló szellemben írt nemcsak a két testvérlap (*Magyarország*,¹²⁴ *Pesti Napló*¹²⁵ – utóbbi helyen Friedrich István), de *A Reggel*,¹²⁶ a *Pesti Hírlap*¹²⁷ és a maga élcelődő módján az *Ujság* is.¹²⁸ A *8 Órai Ujság* a legtöbb értékeléshez hasonlóan Bajcsy-Zsilinszky puritánságát és becsületességét hangsúlyozta, valamint a kormánypárt kisstílűségét kritizálta, ám már arról is tudósított, hogy a „tarpai választókerület ellenzéki érzelmű választói természetesen petícióval támadják meg a mandátumot”.¹²⁹ Velük szemben a *Budapesti Hírlap* először arról adott számot, hogy a „közigazgatási hatóságok a legteljesebb pártatlansággal biztosították a választás sima előkészítését és lefolyását”,¹³⁰ címlapon

¹¹⁹ RUSZOLY József, *Derecske és Tarpa: Bajcsy Zsilinszky Endre választási küzdelmeinek történetéhez* 3. = *Napjaink*, 1986, 9, 20–21.

¹²⁰ FÉJA 1982, i. m. 124–126. Ugyanakkor korabeli lelkes hangvételű riportjában még „zsúfolt tarpai gyűlésről” értekezett Féja. FÉJA Géza, *Tarpa népe Zsilinszky Endre mellett*, Magyarország, 1935. nov. 26. 5.

¹²¹ RUSZOLY 1986, i. m. 20.

¹²² SEBESTÉNY 1988, i. m. 166–168.

¹²³ *Az Est*, 1935, dec. 3., 1.

¹²⁴ *Magyarország*, 1935. dec. 3., 1.

¹²⁵ FRIEDRICH István, *Tarpa után = Pesti Napló*, 1935. dec. 4., 1.

¹²⁶ Sőt, a lap szerint „itt volna az ideje, hogy az ellenzék nyílt kerületekben ne állítson jelöltet, mert úgysis hiábavaló”. Szemlézi: *MTI Magyar lapszemle*, 1935. dec. 2., 13.

¹²⁷ *Pesti Hírlap*, 1935. dec. 3., 1.

¹²⁸ *Ujság*, 1935. dec. 3., 1. – A lap az első bukás után is címlapon vállalt szolidaritást a politikussal, leszögezve, hogy bár „nagyon is nem egy táborban” vannak vele, sajnálják, hogy „Zsilinszky Endre nem került a képviselőháza és kilépett abból a rendből, melybe magyar erények nyitottak neki ajtót.” *Ujság*, 1935. ápr. 6., 1. – Bajcsy-Zsilinszky ugyanis demonstratív módon kilépett a Vitézi Rendből. Vö. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, „*Leteszem vitézi rangomat*”, *Bajcsy-Zsilinszky Endre levele vitéz Igmándy Hegyessy Géza testőrezredeshez, a Vitézi Rend ügyvezető törzskapitányához = Szabadság*, 1935. ápr. 7., 1–2. – Ungváry Krisztián szerint mindegyre Kenyeres-Kaufmann zsidó származása miatt került sor. UNGVÁRY Krisztián, *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérése, Diszkrimináció és társadalompolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944*, Bp., Jelenkor, 2016, 196. – Bajcsy-Zsilinszkyt azonban valójában az sértette, hogy a többszörös csalással mandátumhoz jutó, zsidó származású ellenjelöltje „régifajvédőnek” adta ki magát. A lemondás fő oka pedig nem ez, hanem a vitézek kortes-szolgálatra történő befogása volt.

¹²⁹ *8 Órai Ujság*, 1935. dec. 3., 1.

¹³⁰ *Budapesti Hírlap*, 1935. dec. 3., 3.

pedig a rossz társaságba keveredett, egykori jobboldali „reménységet” kapacitálták a visszatérésre arra „a tiszta, nyílegyenes útra, amelyen másfél évtizeddel ezelőtt olyan szép reménységre jogosító körülmények között elindult.”¹³¹

Bajcsy-Zsilinszky már másnap reagált a *Magyarország* hasábjain. Beszédes című cikke egyértelművé tette, hogy immáron nem tartja magát a jobboldal táborába tartozónak. Ám az újabb választási vereséget követően is megerősítette nézetét, miszerint „a magyar politikai feladatoknak (...) jobboldaliságra és baloldaliságra való kezdetleges és politikai múltunkhoz, kultúránkhoz méltatlanul szimplista leegyszerűsítése” német import, „lári-fári”. S bár a Bajcsy-Zsilinszkyre vonatkozó szakirodalom egyik megingathatatlan tünő tézise szerint az 1935-ös bukás „határozott balra át”-ot¹³² eredményezett pályáján, saját maga ezt másképp gondolta: „Én az ő jobboldaliságukkal szemben sohasem baloldalt hirdettem, mert az ilyen üres és nehezen megfogható szavakban nem hiszek, ilyen silány politikai fogalmazás ellen egész valóm mindig tiltakozott.”¹³³

Tény ellenben, hogy náciellenes és mély szociális érzékenységről tanúbizonyságot tevő parlamenti felszólalásaira már 1931 és 1935 között is főként a baloldali padsorok felől érkeztek tetszésnyilvánítások.¹³⁴ E tekintetben elgondolkodtató a *Pesti Napló* 1935 elején született cikke, abból a korszakból, amikor a Kisgazdapárt és az NRP még kifejezetten rossz viszonyban volt egymással. A névtelen szerző a magát reformernek nevező Eckhardt és a nemzeti radikális vezér aktuális hírlapi csörtéje kapcsán így elmélkedett: „Ami másutt komótos tempójú reform, nálunk radikalizmusnak hat és Zsilinszky Endre is, ha az angol alsóházban vagy a francia kamarában ülne, programjával nagyon szépen elférne a jobboldalon. Például azon az angol jobboldalon, amelynek élén – MacDonald van. Ha tehát Zsilinszky Endre a maga reformtörekvéseit radikalizmusnak mondja, nem fogalomzavarban szenved, hanem egyszerűen hozzáigazodik a mi kis glóbuszunk külön akusztikájához és külön optikájához.”¹³⁵

Pártfűző

Bajcsy-Zsilinszky az újabb bukás után továbbra is az összefogás szükségessége mellett érvelt saját lapjában.¹³⁶ Ez az „összefogás” immáron egzisztenciális

¹³¹ *Budapesti Hírlap*, 1935. dec. 3., 1. (Ki bukott meg Tarpán?)

¹³² VIGH 1992, i. m. 160. és 174.; vö. SEBESTÉNY 1988, i. m. 186.

¹³³ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Üzenetem a „jobboldalnak” = Magyarország*, 1935. dec. 4., 5. – Bajcsy-Zsilinszky csúsztat, hiszen még 1930 őszén is „bal-” és „jobboldali” alapon kategorizálta politikai ellenfeleit Kozma Miklóssal folytatott magánlevelezésében. Vö. BARTHA Ákos, *Bal vagy jobb? Németh László minőségyszocializmusa és Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusa = Forrás*, 2017, 2, 40–58.

¹³⁴ VIGH 1992, i. m. 133. – Ezt az állítást a képviselőházi napló megerősíti.

¹³⁵ *Pesti Napló*, 1935. jan. 5., 11.

¹³⁶ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Közös ellenzéki programot = Szabadság*, 1935, dec. 15., 1–2.

és pártszempontból is egyre halaszthatatlanabbnak mutatkozott és a *Szabadság* eladási listái sem tanúskodtak másról. A memoárok szerint a lap akkor futott igazán, amikor a politikus valamilyen okból kifolyólag reflektorfénybe került, vagyis a hozzá kapcsolódó országos szenzációk alkalmával. Ilyenből azonban jó, ha évente egy akadt. 1933-ban a Bleyer-affér,¹³⁷ 1935-ben a tárgyalt Kenyeres-Kaufmann-botrány, 1936-ban pedig a Rajniss-ügy dobhatta meg a lap eladási adatait.¹³⁸ Utóbbi eset ráadásul már a parlamenti nyilvánosság fájó hiányáról is tanúskodott, amellet, hogy Bajcsy-Zsilinszky kormánykapcsolatainak továbbélését és politikai ambícióival szorosan összefüggő, sajátos újságírói gyakorlatát is bizonyítja. A Rajniss-ügy háttere Peyer Károly parlamenti beszéde 1936 májusában, melyben a szociáldemokrata honatya azzal vádolta meg a kormánypárti Rajniss Ferencet, hogy német pénzből finanszírozza politikai működését. Peyer állítását nem ismételte meg a parlamenten kívül, így rágalmazás miatt harminc napra kitiltották a képviselőházból. Beszéde után három nappal (1936. május 8-án) állt elő szociáldemokrata képviselőtársa, Györki Imre egy kalandos utat bejárt, fenti témában kelt levéllel, rajta az *Uj Magyarországnak* két belső munkatársának, Barasits Tivadarnak és Rajniss Ferencnek az aláírásával. Mint utóbb kiderült, a dokumentumot egy Nagy István nevű személy juttatta el (Simándy Pál közbenjárása nyomán) Bajcsy-Zsilinszkyhoz a Modern kávéházban. Noha az NRP vezére az *Esti Kurír* cikkéből¹³⁹ ekkor már tudta, hogy forrása egy betörésekre szakosodott néhai banktisztviselő, ám bízott benne, hogy Nagy új „munkája” közben „találta” a levelet az *Uj Magyarországnak* szerkesztőségében. Az írást mindenesetre átadta Kozma Miklós belügyminiszternek, sőt később Kánya Kálmán külügyminiszterrel is konzultált. Ám mivel a miniszterek újból és újból óvatosságra intettek, a nemzeti radikális politikus visszakérte vélt bizonyítékát, majd átadta azt a szociáldemokrata pártnak, akik az országgyűlésben nyilvánosságra hozták a dokumentumot.¹⁴⁰ Az ügyből rögvest országos botrány kerekedett szalagcímekekkel, újabb „fotókó-

¹³⁷ 1933. május 9-én a kisebbségi jogok elsinkófálása miatt elkeseredett és igazát immáron a német nemzetiszocializmustól remélő Bleyer Jakab kisebbségi politikus (egyetemi professzor) emelkedett szólásra a parlamentben. Bleyer beszédében a divatosnak mondott „magyar faji gondolatot” szembeállította a honi németiség identitásával és a magyarosítás miatt kétségesnek nevezte a honi németiség államhűségét, sőt a magyar revízió ügyének sikerességét is ehhez a problémához kötötte. Bajcsy-Zsilinszky folyamatos közbeszólásaival élesen támadta a szónokot, aki lovagias elégtételt kért (majd kapott) ellenfelétől. Az affér komoly visszhangot váltott ki, sőt kisebb diplomáciai konfliktus is kerekedett az ügyből. TILKOVSKY Loránt, *Német nemzetiség – magyar hazafiság*, Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből, Pécs, JPTE TK, 1997, 69–71.

¹³⁸ TALPASSY 1975, i. m. 156.

¹³⁹ *Esti Kurír*, 1936. ápr. 10., 4.

¹⁴⁰ Vö. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *A Rajniss-levél hiteles története = Szabadság*, 1936, máj. 17., 1–2.

piával”, írásszakértők bevonásával¹⁴¹ és parlamenti interpellációval.¹⁴² Az eset végkifejleteként Nagy Istvánt két évre ítélték „üzletszerű lopásért”, Nagy a hamisítást is elismerte, az ügyészség pedig „megállapította, hogy a nyomozás során egyetlen adat sem merült fel arra, hogy Rajniss Ferenc az ügynevezett memorandum készítésében az erre vonatkozó tárgyalásokon részt vett, vagy arra, hogy az ügynevezett memorandumot vagy leveleket aláírta volna.”¹⁴³ Bajcsy-Zsilinszky 1937 februárjában nyilvánosan is bocsánatot kért Rajnissától.¹⁴⁴

Mint a fentiekből is érzékelhető, a mandátumnélküliség lehetetlen helyzetbe hozta az NRP-t és vezérét, aki cikkeiben elég visszhangtalanul szidta a gazdavédelmi programot, a hitbizományi reformot és a telepítési javaslatot,¹⁴⁵ többek között. A külpolitikai események sem látszottak alátámasztani régóta hangoztatott, a kortársak többsége számára alighanem már-már monomániákus rögeszmének tűnő nézeteit. Különösen kellemetlen volt számára az „olasz–német barátkozás”,¹⁴⁶ vagyis a „Róma–Berlin tengely”,¹⁴⁷ de valószínűleg a francia „kibontakozást” sem a Blum-féle népfrentkormányval képzelte el a Xavier Vallat iránt rajongó politikus.¹⁴⁸ Ami a belpolitikát illeti, Bajcsy-Zsilinszky jó véleményvel volt Gömbös betegsége idején Darányi Kálmán helyettes miniszterelnök „józan és hűvös, minden irányban rokonszenves, szolid egyéniségéről” és a kormánypárti „centrumra” építve remélte a Mecsér–Marton-féle „turbulens kisebbség” visszaszorítását a NEP-ben.¹⁴⁹ A hamarosan miniszterelnökké előlépett Darányit melegen üdvözölte új hivatalában is, nem kevés reményt táplálva az újdonsült kormányfő iránt.¹⁵⁰ Elvárásait hamarosan külön cikkben részletezte, elsősorban

¹⁴¹ *Pesti Hírlap*, 1936. máj. 17., 2. és máj. 19., 4; *Népszava*, 1936. máj. 13., 1; máj. 17., 1. és 1936. máj. 23., 5; vö. *Szabadság*, 1936. máj. 24., 14; *Friss Újság*, 1936. máj. 24., 6; *Az Est*, 1936. máj. 19., 3; *Ujság*, 1936. máj. 19., 5.

¹⁴² NN 1935, VIII, 105–108. (1936. máj. 20.)

¹⁴³ *Ujság*, 1936. máj. 30., 6.

¹⁴⁴ *Magyar Országos Tudósító*, 1937. febr. 10., 4. törvényszéki kiadás. Vö. BARTHA ÁKOS, *Náci-vadászat „kasszafűrőkkel” és „léleklátókkal”, Az 1936-os Rajniss-ügy (I–II.) = Kommentár*, 2017, 2–3, 29–41. 32–44.

¹⁴⁵ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Még mindig nagybirtokvédelem?* = *Magyarország*, 1935. okt. 24., 5; Uő, *Az a bizonyos „új világ” a gazdavédelemben* = *Magyarország*, 1935. nov. 9., 5.

¹⁴⁶ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Az olasz–német barátkozás mérlege magyar és nemzetközi szempontból* = *Magyarország*, 1936. okt. 30., 5.

¹⁴⁷ Bajcsy-Zsilinszky Ulain Ferenc egyik 1919 végi vagy 1920 eleji előadásától származtatja a Mussolini által népszerűvé tett kifejezést. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Utazás a „tengely” körül* = *Magyarország*, 1936. dec. 15., 7; vö. Uő, „Róma–Berlin tengely?” = *Szabadság*, 1936. júl. 19., 1–2.

¹⁴⁸ Ehhez részletesen: BARTHA ÁKOS, *Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai ideológiája a harmincas évek első felében* = *Aetas*, (megjelenés alatt)

¹⁴⁹ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *A belpolitikai kibontakozás a kormánypárt centrumának kezében* = *Magyarország*, 1936. szept. 22., 7.

¹⁵⁰ „Megmarad a titkos választói jog oly régi (...) ígérete is, de egy percig sem kétséges, hogy Darányi ezt az ígéretet be is fogja váltani.” BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Marad az irány, de...* = *Magyarország*, 1936. okt. 23., 7; vö. Uő, *Darányi programja* = *Szabadság*, 1936. okt. 18., 1–2. – Év

az alkotmány tekintélyének helyreállítására, a csinovnyikszellem megszüntetésére és „a közigazgatás pártpolitikai fölszabadítására” helyezve a hangsúlyt.¹⁵¹ Bizakodása ellenére azonban ekkor már nem a kormánypárt jelentett számára alternatívát.

A fenti tézis elég hamar nyilvánvalóvá vált. Rassay Károly lapja, az *Esti Kurír* már 1935 júliusában helyet adhatott a beszédes, *Egységes ellenzéki frontot sürget a felsőházi ellenzékől a szociáldemokratákig Bajcsy-Zsilinszky Endre* című interjújának. Ebben a politikus leszögezte, hogy „száz százalékig szemben áll” Gömbössel, mert „politikáját alapján elhibázottnak” tartja. A kibontakozást illetően megemlítette, hogy „hosszú idő múltán” találkozott Eckhardt Tiborral,¹⁵² akinek üdvözölte egész ellenzékre vonatkozó „meg nem támadási” tervét. Sőt, „arról is beszélgettünk Eckhardttal – folytatta –, hogy nem lehetne-e szorosabb együttműködést létrehozni az ellenzék sorai között”. Bajcsy-Zsilinszky közös nevezőnek az alkotmányvédelmet és a „titkos választói jogot” tekintette, aminek alapján „egészen a szociáldemokratákig meg lehetne és kellene teremteni az együttműködés arcvonalát.”¹⁵³ Mint láthattuk, az együttműködés a tarpai pótválasztáson a személyes támogatásra is kiterjedt. Bajcsy-Zsilinszky 1936-ban adta vissza a kölcsönt Eckhardtnak, előbb a lengyeltóti (itt Gaál Gaszton fiát, Gaál Olivért támogatta),¹⁵⁴ majd a szigetvári választókerületben, ahol a kiszegzdavezérrel kampányolt a közös ellenzéki jelölt mellett.¹⁵⁵

Egy csendőrségi jelentés szerint a mandátum nélküli politikus Matolcsy Mátyás felé is tájékozódott,¹⁵⁶ de megtalálta az összhangot a kormánypártból kilépett Bethlen Istvánnal is. 1936 októberében az NRP aktuális pártvacsoráján megjelentek a Deák Ferenc Társaság fiataljai, akik rögvést aláírást – Bethlen által is vállalt – „választójogi kiáltványukat” a zsilinszkyánus ifjakkal.¹⁵⁷ A pártvezér ekkorra már ismét egy platformra került „István gazdával”¹⁵⁸ és igen megértő volt a „hatalmas tömegekkel” rendelkező Független Kiszegzdapárt vezetőjének,

végén is úgy vélte, Darányi a „leghatározottabb formában foglalt állást a tiszta népképviselési gondolat mellett”. Uő, *Választójog és stréberség = Szabadság*, 1936. dec. 13., 1.

¹⁵¹ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Mit várunk Darányitól?* = *Magyarország*, 1936. okt. 25., 5.

¹⁵² A két politikus kapcsolata az 1935-ös választás előtt kimondottan rossz volt. Megegett, hogy a kiszegzdák lapjában „Erzsébet körúti Dózsának” titulálták Bajcsy-Zsilinszkyt, utalva a politikusnak *Az Est*-korszernhez fűződő kapcsolataira. Vő. PÁCNER Jenő, *Az Erzsébet körúti Dózsa = Független Kiszegzda*, 1934. szept. 16., 2.

¹⁵³ *Esti Kurír*, 1935. júl. 9., 7.

¹⁵⁴ *8 Órai Ujság*, 1936. febr. 8., 12.

¹⁵⁵ *8 Órai Ujság*, 1936. ápr. 9., 5.

¹⁵⁶ Csendőrségi jobboldali összesítő, 1936. márc. 20. (Kézzel írt másolatok.) Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár. VI. 698. Domokos József 168. ö. e. (Az ugyanitt található 1936. október 2-i jelentés szerint Eckhardt minisztersége esetén párizsi követséget ajánlott fel Bajcsy-Zsilinszkynek.)

¹⁵⁷ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Bethlen István gróf és az alkotmányhű magyar ifjúság az általános titkos választójogért* = *Magyarország*, 1936. okt. 20., 5.

¹⁵⁸ Vő. pl. BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *A döntő kérdés, Ausztria függetlensége, Mozduljunk el a külpolitikai holtpontról* = *Magyarország*, 1936. jún. 7., 5; Uő, *Kikre célzott Bethlen István?* =

Eckhardt Tibornak korábban következetesen szapult „becsületes titkos” (tehát nem „általános, titkos”) választójogi tervezete iránt is.¹⁵⁹ Sőt, immáron Eckhardt külpolitikai elgondolásait („autonóm dunavölgyi konstrukció”) is egyetértőleg hivatkozta egyik cikkében.¹⁶⁰ A háttérben természetesen folytatódtak az egyeztetések és a lehetőségek felmérése.¹⁶¹ Utóbbiból nem sok adódott,¹⁶² főképp miután a tarpai pótválasztás eredménye ellen benyújtott keresetet a közigazgatási bíróság Bothos-tanácsa 1936 októberének végén elutasította,¹⁶³ és a peticionálókat 2800 pengő költségtérítésre ítélte.¹⁶⁴ Ezzel egy időben Bajcsy-Zsilinszky saját lapjánál is jelentős változások történtek. Mint *Az Est* 1936. október 11-én tudósított róla, „a *Szabadság* politikai hetilap felelős szerkesztését Serényi Gusztáv, az ismert gazdaságpolitikai publicista vette át. Vele együtt a *Szabadság* irányításában változatlanul részt vesz és feltűnést keltő bel- és külpolitikai vezércikkeit itt írja Bajcsy-Zsilinszky Endre, mint főszerkesztő.”¹⁶⁵ Serényi nemcsak a gazdasági ügyeket intézte, de saját cikkeivel is egyre sűrűbben örvendeztette meg a *Szabadság* olvasótáborát. Bajcsy-Zsilinszky írásai ekkoriban kis túlzással naponta követték egymást a *Magyarországban* – ugyanez természetesen saját hetilapjában nem valósulhatott meg. Ennek ellenére a *Szabadságban* továbbra is ő jegyezte szinte az összes vezércikket.

Bajcsy-Zsilinszky közeledése Eckhardthoz nem maradt titokban.¹⁶⁶ A *Pesti Napló* már több mint egy héttel az NRP fúziót tárgyaló pártértekezlete előtt hírül adta, hogy „Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikális pártja beolvad a független kiscgazdapártba”.¹⁶⁷ Értesülésükkel nem is lőttek bakot, mivel december elején

Magyarország, 1936. júl. 26., 5; Uő, *Kié hát a Dunavölgye? Német célok, orosz tervek, magyar köteleességek = Magyarország*, 1936. aug. 23., 5.

¹⁵⁹ BAJCSY-ZSILINSZKY 1936, *Bethlen István gróf ...* i. m. 5. – Bajcsy-Zsilinszky ugyanakkor határozottan elvetette azt a választójogi tervezetet, melyben a középosztálybeli voksok négyszeres szorzóval számítottak volna. Uő, *Lázítani kell a többes szavazat ellen! = Szabadság*, 1936. nov. 22., 1–2.

¹⁶⁰ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *A magyar külpolitika útja = Szabadság*, 1936. nov. 8., 1–2.

¹⁶¹ Ezeket részletezi: SEBESTÉNY 1988, i. m. 178–181.

¹⁶² Bár a *Népszava* immáron arról írt, hogy Bajcsy-Zsilinszky „az utóbbi években teljesen a demokratikus politika irányába tolódott”, az MSZDP-vel nem történtek tárgyalások. *Népszava*, 1935. júl. 9., 5.

¹⁶³ *Az Est*, 1936. okt. 28., 1. és *Ujság*, 1936. okt. 28., 4.

¹⁶⁴ *Budapesti Hírlap*, 1936. okt. 28., 4.

¹⁶⁵ *Az Est*, 1936. okt. 11., 8.

¹⁶⁶ Ami a korabeli politikai hírszerzést illeti, nagy vihart kavart a NEP „defenzív osztályának” dolgozó magántisztviselő ügye, aki kifizetetlen számlái miatt beperelte a kormánypárt központját. *8 Órai Ujság*, 1936. jún. 9., 1. – A megfigyelték listáján Bajcsy-Zsilinszky is szerepelt, aki meglehetősen apatikusan nyilatkozott az üggyel kapcsolatban: „Én már nem is tudok nagyon felháborodni ezeken a dolgokon, annyira megszoktam, hogy például a telefonomat évek óta figyelik. Meg voltam győződve eddig arról, hogy figyelnek, most legfeljebb csak bizonyítékot kapok erről” – fogalmazott. *Magyarország*, 1936. máj. 28., 2.

¹⁶⁷ *Pesti Napló*, 1936. nov. 22., 10.

már a megtörtént fúzióról tudósíthattak. A Rékey Ödön elnökletével tanácskozó NRP-s pártválasztmány „titkos szavazással, egyhangúlag elfogadta” a csatlakozási javaslatot,¹⁶⁸ amit Eckhardt „pártja nevében örömmel vett tudomásul”. A formálódó „népi frontot” méltatva a kisgazdavezér immáron úgy vélte, tudta, „hogy előbb vagy utóbb együtt fogunk harcolni. A radikális pártban mindig csak a testvérpártot láttam, jellemes emberekkel találkoztam, ami nagyon fontos a mai politikai harcokban.”¹⁶⁹ Ezt követően a volt NRP tizenkét tagú küldöttsége tiszteletét tette a Független Kisgazdapárt helyiségében, bejelentendő a csatlakozást,¹⁷⁰ majd Bajcsy-Zsilinszky és Eckhardt közös nyilatkozattal pecsételte meg a fúziót,¹⁷¹ amihez „másfél esztendeje meghitt és kipróbált pártszövetség jól előkészítette a talajt”. Megállapították, hogy „a két párt egyformán szigorú alkotmányos és őszinte népi, agrárdemokrata elveket vall, s egyaránt a nemzeti önkormányzat becsületes kiépítésében látja a magyar nép jobb boldogulásának útját.” Leszögezték azt is, hogy a politikai magyar nemzet egyenrangú tagjának” tekintik „fajra, nemzetiségre, felekezetre való tekintet nélkül minden magyar állampolgárt, egyetlen föltételül szabván a feltétlen államhűséget. (...) Nincs különbség közöttünk abban a felfogásban sem – olvashatjuk a deklarációban –, hogy ugyanazokat a jogokat kell biztosítanunk a csonkahazai nemzeti kisebbségeknek, amelyeket mi az elszakított magyar kisebbségek számára követelünk.” Külpolitikai vonatkozásban a két pártvezér egyaránt tiltakozott bármiféle „külső, idegen befolyás, hatalmi, uralmi törekvés” ellen, ami megpróbálná „elszakítani bármelyik nemzeti kisebbségünket”. Célul tűzték ki „Dunavölgyének igazságos és ésszerű újjárendezését” is, „s annak kereteiben a trianoni békeszerződés békés revízióját, valamint a nemzet új elhelyezkedését az ősi állameszme, a magyar dunai elsőszülöttség és a dunai népek teljes egyenjogúsága alapján”.¹⁷²

1936 decemberére tehát – 1919 nyara után¹⁷³ – ismét Eckhardt Tibor vezérlete alá került Bajcsy-Zsilinszky Endre, aki év végi cikkében elhatárolódott úgy a „műmilitarizmustól”, mint a „pacifizmustól”, és a háborús hangulat ellenében a közelebről meg nem magyarázott „igazi béke” mellett tett hitet.¹⁷⁴ Nem tudta – nem tudhatta –, hogy igazi béke helyett minden korábbi szörnyűséget felülmúló háború fog következni hamarosan, melyben ő maga fogja beváltani 1933-as jóslatát, miszerint a „német világ” ellenében, ha szükséges, el kell menni „a golyóig és az akasztófaig!”¹⁷⁵ A parlament díszes üléstermében aligha sejthette, pontosan ez lesz saját sorsa bő tíz év múlva.

¹⁶⁸ *Pesti Napló*, 1936. dec. 1., 8.

¹⁶⁹ Mindkét idézet innen: *Pesti Hírlap*, 1936. dec. 2., 2.

¹⁷⁰ *Magyarország*, 1936. dec. 2., 7.

¹⁷¹ A fúzióról lásd: VIGH 1992, i. m. 171–174.

¹⁷² Közli: *Pesti Napló*, 1936. dec. 11., 6. és *Szabadság*, 1936. dec. 13., 9.

¹⁷³ Szegeden a külügyminisztérium Eckhardt vezetése alatt működő sajtóosztályán kapott beosztást. VIGH 1992, i. m. 56–57.

¹⁷⁴ BAJCSY-ZSILINSZKY Endre, *Örök béke vagy igaz béke = Magyarország*, 1936. dec. 25., 7.

¹⁷⁵ *KN*, 1931, XVII. 357. (1933. jún. 20.), vö. *Friss Újság*, 1933. jún. 21., 3.

BARTHA, ÁKOS

Le Parti Radical National et sa presse (1930–1936)

Le Parti Radical National fut fondée fin 1930 par Endre Bajcsy-Zsilinszky, qui venait de quitter le Parti Raciste. L'homme politique sans mandat de député, tout en conservant ses relations avec l'élite politique traditionnelle, a cherché des contacts au sein des nouvelles groupuscules anti-establishment. Cette dualité imprègne l'idéologie et la rhétorique des organes du PRN (*Előörs* [*L'Avant-garde*], *Szabadság* [*La Liberté*]). Dans mon étude, je suivrai des près la carrière personnelle de Bajcsy-Zsilinszky et l'histoire du parti jusqu'à l'adhésion de ce dernier au Parti des Petits Propriétaires. Dans mon analyse j'exploiterai les publications des partis politiques en question, les mémoires et les commentaires parus en divers organes de presse. J'insisterai aussi sur l'état financier des organes des partis politiques, de l'équipe (très composite) de collaborateurs et du rôle (ou plutôt des rôles) que le chef de parti a occupés dans la vie publique.

Keywords: History of civilisation, 20th Century, Hungary, Political Press (Journals: *Szabadság*, *Előörs*), Nemzeti Radikális Párt (National Radical Party)

KÖZLEMÉNYEK

Francysk Skaryna and his legacy in literature and publishing: to the 500th anniversary of Belarusian book-printing. The year of 2017 in the Republic of Belarus marks the 500th anniversary of Belarusian and East Slavic book-printing. This event is of national and international significance, which is proved by the decision of UNESCO to include it into the organization's calendar of memorable dates.

We owe the first printed book in Belarusian to the activity of the outstanding Belarusian enlightener – Francysk Skaryna. Being the publisher, editor and translator of the first biblical books, author of original forewords and commentaries to the Holy Scripture and other books, he contributed greatly to many spheres of creative work – from the reformation of language-literary traditions of the written language and typography to the history of civilization and society of Antiquity and Christianity, as well as the philosophy, aesthetics and law of his time.

Francysk Skaryna was one of the first East Slavic scientists who earned the highest academic titles – Doctor of Medical Sciences and Doctor of Liberal Arts (philosophy). He was one of the first among his compatriots to enter the international scene, adding Belarus to the most developed countries of Europe.

Contemporary researchers [8] draw comparison between the first Belarusian printer and such outstanding 16th century humanists as François Rabelais, Leonardo da Vinci, Erasmus of Rotterdam and others. Francysk Skaryna, similarly to the majority of European enlighteners of that time, stood out with a developed sense of dignity and high appreciation of his own activity. He positioned himself as a “chosen man” or a “learned scholar”, “doctor of medical sciences”, “professor of sciences and medicine” [9, p.23, 25, 72–73]. He was of the view that a person who has written a book could be immortal [4]. The foreword to the Book of Job contains the following lines, “So, I, Francysk son of Skaryna from Polotsk, (...) knowing that thinking of death, self-development and recollection of what should happen composes the highest wisdom, ordered to publish this book (...)” [9, p.20]. In his edition of the Bible he printed his own portrait three times, which the official Christian Church considered the sacrilege [8].

Self-esteem, so typical for a Belarusian enlightener, emphasizes his individuality in the traditional society he represented. Regardless of the fact that the cultural-historic process of the mid-16th century was characterized by significant changes in the lives of the people in public, political and spiritual sense, the typical features of medieval culture remained dominant.

There are few reliable sources related to the life and activity of Francysk Skaryna. It is known that he was born in one of the most ancient Belarusian cities with rich cultural traditions – Polotsk. In his books he always indicates the place of his birth, “Francysk son of Skaryna from Polotsk” [9, p.20, 23, 37]. The date of the birth is still under discussion among researchers. Usually 1490 or a period close to this date is indicated as his birth year [2; 3]. The father of the future typographer was merchant Luka Skaryna [1].

Supposedly, Francysk Skaryna received primary education at the Polotsk Bernardine Monas-

tery and then continued his studies in Vilno – the capital of the Grand Duchy of Lithuania. In 1504 he was enrolled in the Kraków University on the Faculty of Liberal Arts from which he graduated in December 1506 as Bachelor of Philosophy. There isn't any information about the activity or location of Francysk Skaryna between 1507 and 1512. According to one theory, at that time he served as secretary of the King of Denmark but only few researchers agree with that. Although it is reliably ascertained that in this period Skaryna received the Doctor of Philosophy¹ degree, researchers still argue about which university conferred it to him.

On 5 November 1512, Francysk Skaryna received the Doctor of Medicine degree from the Padua University (Italy). Up to the present moment, the question where he had studied medicine hasn't been answered. What we know is that from 1509 to 1516 the university was closed due to military actions. Consequently, Francysk Skaryna received medical education in other educational institution and went to Padua to take an examination, which judging by the preserved records he passed brilliantly [3]. One of the documents in the Padua University book of acts contains the following record, "There is a learned but poor young man who has a degree of Doctor of Arts and who arrived from a very far-away country situated, probably, four thousand Roman miles away (...)" [quot. 1, p. 44].

Researchers don't have any information of the next four years of Francysk Skaryna's life. Around 1516, Skaryna arrived at Prague, where he opened his typography. On 6 August 1517, the first book – the *Psalter* – was released. That is the starting date of the history of Belarusian and East Slavic book-printing. Between 1517 and 1519, Francysk Skaryna published 22 more books of the Old Testament under the common title "The Ruthenian Bible published by Doctor Francysk Skaryna from the glorious city of Polotsk for honour of God and for learning of common people".

The typography functioned only for three years [6]. According to the researchers, the general volume of the prints published in that period adds up to 2400 pages [7], proving the herculean working capacity of the first Belarusian printer who was translator, editor and the manager of the typography in one. The reason why the typography stopped functioning remains unknown, but the difficult financial situation of Francysk Skaryna is one of the existing hypotheses [6].

The Belarusian enlightener retook the publishing activity several years later but this time in the capital of the Grand Duchy of Lithuania. It was supposedly between 1519 and 1520 when he went to Vilno, and around 1522 when with the support of local mayor Yakub Babich published the *Little Travel Book*. The *Little Travel Book* includes the *Psalter*, the *Horologion*, 17 akathist hymns and canons, the *Hexameron*, a Short Church Calendar and the *Computus*. These parts were printed separately, with their own foliation and each of the books had its own title sheet. Researchers at present agree that the *Little Travel Book* consists of 21 separate editions [6], though the complete structure and sequence of the edition parts is still not determined.

The Vilno period in Francysk Skaryna's publishing career was very short; it ended in 1525 with the release of the "Apostle" book, that consists of four separate parts.

Supposedly, the volume of the two Vilno editions exceeds 1600 pages [7] but their format was less than that of the Prague editions: while *Apostle* was published in the octavo format, the *Little Travel Book* was in twelvemo [6].

Researchers still have not reached a common view regarding the reasons of Francysk Skaryna's abandoning the publishing business and leaving Vilno. One of the most widespread versions is financial difficulties in connection to property lawsuits [1; 2]. It is known that Skaryna made attempts to resume his publishing activity in Moscow and Königsberg but they were unsuccessful [3;7].

In the mid-1530s Francysk Skaryna returns to Prague. In that time Ferdinand I, the King of Bo-

¹ The fact that Francysk Skaryna had the Doctor of Liberal Arts degree is mentioned in the documents of the Padua University [1]

hemia and Hungary, decided to employ him in the Royal Garden as a learned gardener. In 1539 he left this job and engaged himself in medical practice. The exact date of his death is unknown. According to a theory, Skaryna died in 1540 or 1541, but other sources say it was in 1551 [1].

Although the activity of the first Belarusian printer covers only a brief chronological period, the significance of his heritage could hardly be overvalued. It attracted the attention of historians and writers since the 16th–17th centuries. Presently there are over two thousand scientific and popular-scientific works dedicated to Francysk Skaryna [3].

According to the researchers, the Prague Bible of the first Belarusian printer doesn't suit to any well-known confessional schemes of the Holy Scripture [3; 8]. Moreover, it remains unknown to which confession Francysk Skaryna belonged. Some researchers consider him Orthodox, others Catholic or Protestant. However, none of these viewpoints has been confirmed by documents. In religious issues Francysk Skaryna was rather tolerant; his forewords don't include the glorification or the detraction of any religion [8].

Francysk Skaryna's Bible is not in line with the Church canons in terms of composition and content, or general orientation, secular live spirit, humanistic and educational tendencies [3].

First of all, it was the first Bible printed, according to Francysk Skaryna, in the "Ruthenian" language². Consequently, his books could be understood "not only by doctors and learned scholars (...) but also common people" [quot. 8, p.168]. Under "common people" he meant wide societal strata of citizens and the poor noble class as the urban underclasses and the peasantry generally were illiterate. To make his books understandable for broad layers of society, he added explanations in "Ruthenian words" to the margins next to the Church Slavonic ones, which he considered "incomprehensible for common people"³ [2].

At that time, publications in the vernacular language were not supported by the Catholic or the Orthodox Church, the first insisting in the use of the dead Latin, and the second in the Church Slavonic language. To overcome the existing traditions, the publisher had to have courage and insistence [8].

Francysk Skaryna translated and narrated the biblical texts rather freely. For example, he could change the order of chapters or delete them, rephrase commandments with his own words and even give his judgments of certain facts from the Bible. For instance, in the Book of Leviticus he suggests that it is impermissible to give absolution for reward, "it is impossible that the blood of bulls and goats could take away sins" [quot. 8, p.170]. This phrase contradicted the existing church practice of giving absolution for reward.

Each edition of the biblical books was accompanied by the author's commentary and afterword. These texts, on the one hand, emphasize the supernatural and divine character of the Holy Scripture ("Oh, the depth of the riches of the wisdom and knowledge of God! How unsearchable his judgments, and his paths beyond tracing out"⁴) [9, p.46]) and on the other hand, regard the Bible as the universal source of all the secular sciences. Francysk Skaryna considered the "seven liberal arts" (grammar, rhetoric, logic, arithmetic, geometry, astronomy and music) to be the most important knowledge for a person [8]. In the foreword to the complete Bible he explains the benefit of reading it and learning these arts. "If you want to acquire knowledge of grammar, which learns to read and talk, in the complete Bible you will find the Book of Psalms – read it (...) If you want to learn music

² Modern linguists define the language of Prague and Vilno editions of Francysk Skaryna as Church Slavonic with the insertion of Belarusian words.

³ Francysk Skaryna published three of his books that were most famous among readers of that time – the Psalter, the Apostle and the Little Travel Book – without translation, in Church Slavonic language.

⁴ Romans 11: 33 (NIV)

or to be more precise – singing, in this book you will find a lot of verses and holy songs. If you agree with arithmetic, which learns to count quickly and accurately, read the fourth book of Moses more often. If you lean to the study of geometry, in Ruthenian meaning “ground measurement”, read the book of Joshua” [9, p.46].

In his forewords, Francysk Skaryna also touched upon some aspects of cultural and social-political life, expressed his own opinion regarding issues of ethics, law, theory and practice of public life [6; 8].

The character of the afterwords Francysk Skaryna added to each book, were rather stereotyped: they included the name of the translator-publisher and the place and time data of publishing [7].

The separate Old Testament editions by Francysk Skaryna had title sheets with thematic pictorial engravings, vignettes and headpieces above the text and each new section or paragraph started with initials [7]. Francysk Skaryna’s Prague editions differed from other contemporaneous West European books in terms of artistic-graphic layout and the more convenient quarto format [6].

The Vilno editions stand out with their even higher graphic level, the richness of vignettes and the wider usage of red paint compared to the Prague editions. At the same time, except for the *Psalter* (1522) and *Apostle*, Francysk Skaryna didn’t write forewords to other editions, but added so-called tales that were actually short annotations to a certain work [7].

The promotion of new scientific knowledge is typical of both the Prague and Vilno editions. They provide numerous calendar data; a more progressive – Christian – chronology is used. Many books contain astronomy data. Francysk Skaryna introduced new, more precise and detailed information on the duration of day and night at the beginning and the end of the month, equilibrium and solstice days, and he forecast eclipses, firstly in Cyrillic book-printing. As a matter of fact, the information he added to the religious publications shook the faith in the unpredictability of natural phenomena and the religious dogma of the unapprehensiveness of the world [3].

The editions of Francysk Skaryna contributed greatly to the further development of book-printing in European countries. As a matter of fact, his books served as a model for artistic decoration of prints. Many publishers imitated the typestyle of Skaryna’s editions. The idea of the ‘passportization’ of the use of quotations in a book belongs to the first Belarusian printer. The genre of forewords introduced by Francysk Skaryna is used in publishing still today. Small format, which made the books convenient for usage, also got widespread in the publishing business [1; 2; 6].

The vicissitudes of history, wars, uprisings and invasions led to the situation that Belarus – the native country of the first Belarusian printer – now has only some copies of his editions. Until recently only 10 copies published by Skaryna in Prague between 1517 and 1519 have been kept in the country (in the collection of the National Library of Belarus). In general, there are about 520 copies of the editions published by the Belarusian enlightener, stocked in museums and archives of the United Kingdom, Germany, Denmark, Lithuania, Poland, Slovenia, Russia, the USA and Ukraine.

For many years, the National Library of Belarus (NLB) has been engaged in activities of the scientific study and the return of Francysk Skaryna’s literary heritage to his native country. The development of information technologies allowed the NLB to take the solution of this problem to a new level. Thus, in 2011–2015, within the framework of the State Program “The Culture of Belarus” the project of the creation of the digital library “Francysk Skaryna – Belarusian and East Slavic First Printer” was implemented. The digital library is intended to integrate the digital versions of all the existing copies and handwritten texts of Francysk Skaryna’s editions referring to the 16th–19th centuries.

Presently, the electronic collection of the NLB counts over 100 digital copies of Francysk Skaryna’s books, received by the means of acquisition, change or granting from Germany, Lithuania, Russia and Ukraine.

The presentation of Francysk Skaryna’s heritage in electronic form allows showing to the wide

audience all the variety of his creative activity, and facilitates taking a look at the digital copies of Skaryna's original works regardless of their actual location.

Between 2013 and 2017, and funded by a Belarusian bank, the National Library of Belarus implemented a grand-scale project of the first Belarusian printer's legacy in literature and publishing. In the course of the 22-volume facsimile edition release, the NLB has been presenting and lending it to the libraries, scientific and educational institutions of all Belarusian regions, as well as the largest library-information institutions of foreign countries.

With regard to the exceptional significance of Francysk Skaryna's heritage for the national, Slavic and European culture, a complex program of events for the 500th anniversary of Belarusian book-printing was elaborated in the Republic of Belarus. It includes a number of academic, artistic and educational events to be held both in Belarus and abroad. After the anniversary year, the NLB will continue with its scientific research to explore facts and narrative sources dating back to the 16th-17th centuries in the archives and libraries of different countries, and to list the unknown documents of the activity of the first Belarusian printer.

LITERATURE

1. ALEKSUTOVICH, M. A., *Skaryna, his activity and worldview*, Minsk, The Publishing house of the Academy of sciences of the Belarusian SSR, 1958. – 145 p.
2. VLADIMIROV, P. V., *Doctor Francysk Skaryna: his translations, publications and language*, St. Petersburg, Typography of the Imperial Academy of Sciences, 1888. – Pag. var.
3. GALENCHENKO, G. J., *Francysk Skaryna – Belarusian and East Slavic first printer*, Minsk, Science and Technique, 1993. – 278 p.
4. GRUSHA, A. I., *Francysk Skaryna: dignity of author*, Conference Berkovskije chtenija, Book culture in the context of international contacts, 2015, Materials of the International scientific conference, Minsk, May 26–27, 2015, dedicated to the 90th anniversaries of famous bibliologist E.L. Nemirovsky and Central Scientific Library of the National Academy of Sciences of Belarus, Central Scientific Library of the National Academy of Sciences of Belarus [and others]; comp.: L. A. Avgul, D. N. Bakun; editorial board: L.A. Avgul [and others], Minsk; M., 2015. – p. 130 – 135.
5. ZHURAVSKY, A. I., Language of Skaryna's editions, The history of Belarusian literary language, in 2 volumes – Minsk, 1967. – p. 113 – 157.
6. KORSHUNOV, A. F., *Literary-publicistic heritage of Francysk Skaryna*, Forewords and afterwords, collection F. Skaryna; edit. V.V. Borysenko, Minsk, 1969. – p. 182 – 197.
7. KORSHUNOV, A. F., *Artistic heritage of Francysk Skaryna*, Works: forewords, tales, afterwords, akathist hymns, computes, F. Skaryna, introductory article, preparation of texts, commentaries, dictionary of A. F. Korshunov, index A. F. Korshunov, V. A. Chamyarytsky, Minsk, 1990. – p. 5 – 14.
8. PRASHKOVICH, M. I., *Francysk Skaryna*, Forewords and afterwords, collection, Francysk Skaryna, edit. V. V. Borisenko, Minsk, 1969. – p. 167 – 182.
9. SKARYNA, F., *Works: forewords, tales, afterwords, akathist hymns, computes*, F. Skaryna, introductory article, preparation of texts, commentaries, dictionary of A. F. Korshunov, index A. F. Korshunov, V. A. Chamyarytsky, Minsk, Science and Technique, 1990. – 207 p.

Szent Márton magyar lovasként való ábrázolása a tours-i Szent Márton-bazilika káptalanjának 1635-ös breviáriumában. Szent Márton püspök példamutató jelentőségét a tours-i egyházmegye számára nem kell külön kiemelni. Leggyakrabban a császári őrseg lovas katonájaként ábrázolják, amint Amiens kapuja előtt megosztja a didergő koldussal a köpenye egy részét. A hagyomány alapján nem lehet megállapítani, hogy lovasként vagy gyalogosként szolgált a híres szent. Sulpicius Severus *Vita Martini*-jában erre vonatkozólag nem találunk értékelhető információt: „Így történt meg egy szokottnál jóval keményebb tél közepén, midőn a hidegtől sokan megfagytak és Mártonnak már semmije sem volt a fegyverén és egyszerű katonai köpenyén kívül, hogy Ambianum (Amiens) város kapujánál egy ruhátlan koldussal találkozott. A szerencsétlen ember könyörgött az arra járókhoz, hogy szánják meg, de mindnyájan elmentek mellette. Ekkor az Istennel eltelt férfiú megértette, hogy az Úr neki hagyta meg azt, akin senki sem könyörült. De mit tegyen? A rajta lévő köpenyen kívül nem volt egyebe, mert már hasonló célra mindenét elajándékozta. Fogta tehát az oldalán hordott kardját, és középen elvágta vele köpenyét, az egyik részét odaadta a koldusnak, a maradékot pedig magára terítette.”¹

Egy 1635-ben Tours-ban megjelent breviáriumban,² amelynek egy példánya az ottani egyházmegyei levéltár bazilikából származó gyűjteményében található két metszet is ábrázolja híres jelenetet. Az egyik ábrázolás a kötet címlapján található (1. kép), a másik a mű 375. és 596. oldalán (is) szerepel.³ (2. kép) A két Szent Márton-kép különlegessége abban rejlik, hogy mindkettőn jellegzetesen magyaros öltözékben láthatjuk a köpenyegosztó szentet, amely eltér a római ruházatban és fegyverzetben való ábrázolásoktól. Felmerülhet itt a kérdés, hogy vajon miért hangsúlyozta ki a művész a híres tours-i szent pannóniai származására utaló jeleket?

Mielőtt tovább folytatnánk a magyaros ruházatú szent ábrázolásaival kapcsolatos gondolatainkat, érdemes felidézni az azokat készítő művész emlékét. A metszeteket a rajtuk található aláírás szerint bizonyos Jacques Honervogt (1583 k.–1665 után) kölni születésű művész készítette. Róla annyit tudunk, hogy 1604-ben a holland származású Thomas de Leu (Leeuw) szolgálatába lépett Párizsban. 1624. május 24-én elnyerte a francia természetes állampolgárságot (*naturalisation*), és Párizsban kiadóként és nyomtatványárusként is tevékenykedett. Jacques Honervogt számos népszerű és vallásos metszetet készített, amelynek köszönhetően tekintélyes vagyonra tett szert. 1633-ban sikerült 5000 livre értékben még egy házat is vennie a híres párizsi rue Saint Jacques-on, amelyet a szülővárosára büszke művész még az „à la ville de Cologne” felirattal is ellátott. Rubens képeiről engedély nélkül készített metszetei miatt a híres művész 1634-ben beperelte a párizsi Parlamentnél, ahol Honervogt a pert elveszítette és jogtalanul készített másolatait megsemmisítették. A sikeres alkotóművész nagy valószínűséggel nem sokkal 1655. május 13. után hunyt el Párizsban.⁴

Honervogt metszeteinek jelentősége elsősorban abban rejlik, hogy érdekes adalékot nyújthatnak egy szombathelyi festmény előzményeinek feltárásában. A szombathelyi Szent Márton-templom

¹ SEVERUS, Sulpicius, *Szent Márton élete*, ford. Borián Elréd, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2010, 13–14.

² *Breviarium insignis Ecclesiae S. Martini Turonensis ad Romanam Ecclesiam nullo medio pertinentis auctoritate Capituli ejusdem Ecclesiae recognitum. Pars aestivalis*, Turonis, ex officina Jacques Poinot et Claude Bricet. A mű a tours-i Szent Márton Bazilika az ottani egyházmegyei levéltárban elhelyezett fondjaiban található. A 642 oldalas kötethez még egy 117 oldalas *Commune sanctorum* rész járul. A kötet végén hat oldalas korabeli kéziratos mutató található, amely a himnuszok helyét jelzi.

³ Mindkét oldalon ugyanaz a két kép található.

⁴ Jacques Honervogt életéhez l.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker*, Leipzig, 1924, 17. Band, 445–446; *De Gruyter Allgemeines Künstler-Lexikon*, Berlin-Boston, de Gruyter, 2012, 74. Band, 397–398.

egyik legérdekesebb 17. századból fennmaradt műtárgya a köpenymegosztást ábrázoló festmény, amely Szent Mártont a koldussal magyar urak társaságában ábrázolja, és amely a szentet magyaros ruházatban, szintén korabeli „huszárként” mutatja.⁵ (3. kép) A kissé rejtélyes festménnyel kapcsolatban már számos elképzelés született, amelyek igyekeztek megmagyarázni annak keletkezésének és szimbolikájának jelentőségét. A fentiekben bemutatott tours-i zsolozsmáskönyvben található második ábrázolás már első pillantásra olyan hasonlóságokat mutat a Szent Márton-templomban található festménnyel, hogy akár a képi forrás eredetére is érdekes magyarázatot adhat. Nemrég Buzási Enikő egyik tanulmányában az antwerpeni Adriaen Collaert (1560 k.–1618) rézmetszetével rokonította a festményt, amely nagy valószínűleg a Honervogt-féle rézmetszet számára is előképkül szolgált.⁶ A festmény központi részét képező négy figura – a lovas, a ló, a koldus és a kutya – egyaránt megtalálható mindkét képen. A lovas és a koldus tartása, arcvonásai és ruházatuk elemei szintén megegyeznek az ábrázolásokon. Hasonlóan azonos a ló és a kutya kompozícióban elfoglalt helye, valamint testtartása. A lovas magyaros csizmát, a köpenye alatt szintén magyaros felöltőt – franciául *hongroline*-t! – és a fején színes tollforgót visel. Márton magyaros öltözékben való ábrázolása nem egyedi jelenség ebben a korban. Ez részben köszönhető egy hosszú török-mintás ruha, az *hongroline* korabeli nyugat-európai divatjának. A sújtásokkal és keleti mintákkal ellátott hosszú prémmel bélelt és szegélyezett kabátszerű ruhadarab valószínűleg a harmincéves háború során Európán keresztülvonuló magyar és horvát lovass csapatok közvetítéssel került Franciaországba, és innen kapta a magyar eredetre utaló nevét. A ruha széleskörű, nemcsak katonai, hanem a polgári környezetben való elterjedésére, mondhatni „divatjára” számos korabeli adatunk maradt fenn. Egyrészt a 17. századi németalföldi festők katonai témájú képein találkozhatunk ilyen magyaros felöltöbe öltöztetett harcosokkal. A kényelmes és meleg ruhadarabot kedvelhették a hölgyek is, amint erről számos Vermeer, de Metsu

1. kép: A Breviarium (1635) címlapja

⁵ Lásd a festmény leírását: ZSÁMBÉKY Monika, *Szent Márton és a koldus, 17. század közepe* = Uő, *Szent Márton kultuszának közép-európai emlékei*, Szombathely, Szombathelyi Képtár, 2008, 57–58.

⁶ BUZÁSI Enikő, *A magyar nemzeti Galéria egykori és mai késő reneszánsz kiállításának néhány művéről* = *Művészettörténeti Értesítő*, 60(2011), 2, 320–321.

2. kép: *A Breviarium*
375. és 596. oldalán lévő metszet

vagy Pieter de Hooch által készített enteriőr ábrázolás tanúskodik. Az elhalálozások alkalmával felvett leltárjegyzékek is jól mutatják az *hongroline* divatját. Michèle Baulant meaux-i levéltárban végzett kutatásai során 1621 és 1630 között 5 hagyatéki leltárban is találkozott *hongroline*-okkal. Nagy valószínűséggel az 1640-es években megjelent testhez szabott kabát (*justaucorps*) megjelenése vetett véget az *hongroline* franciaországi divatjának.⁷

Szent Márton köpenyének *hongroline*-ként való ábrázolása nem volt teljesen egyedülálló jelenség a kora újkori Európában. A közelmúltban Szilárdfy Zoltán emlékezett meg egy az augsburgi Klauber testvérek műhelyéből származó 1760-as Szent Márton halálát ábrázoló rézmetszetről. A metszet az egyházi év minden napjára készült máriás sorozat része, azon belül is Szent Márton ünnepéhez kapcsolódik. A rézmetszeten a felhőkön ülő Szűz Mária mellett keresztet tartó Krisztus egy hosszú keleties mintás ruhát, vagyis a korábbiakban leírt *hongroline*-t nyújtja Szent Márton felé. Szilárdfy szerint a ruha egyértelműen Márton pannóniai származását jelzi.⁸

A tours-i Szent Márton-apátság e 17. századi breviáriuma tartalma nem sokban különbözik az

ottani egyházmegyében elfogadott hasonló művektől. Az első rész az 1635 és 1668 közötti mozgóünnepeket valamint a januártól decemberig tartó liturgikus kalendáriumot tartalmazza. Ehhez kapcsolódóan találunk még benne egy a Szent Márton káptalan imaóráinak rendjéhez kapcsolódó mutatót is. Ezután következnek a vasárnapi és az egyházi év különböző ünnepeire is kapcsolódó olvasmányok a szentek saját és közös szövegeivel. Megkülönböztetett helyet foglal el a munkában Szent Márton és utódai – Szent Bereck és Szent Gergely ünnepeinek vesperásai, valamint az éjszakai és hajnali imádságai. Hasonlóan fontos szerepet kapnak e breviáriumban a templomok védőszentjeihez, a Szűz Máriához és a holtak lelki üdvéért szóló imádságok is.

A Szent Márton-káptalan saját breviáriumának egy egyházmegyei központban való kiadása meglepőnek tűnhet. Ugyanakkor az apátsági káptalanok alapításuk kezdetétől fogva – a „gallikán egyház szabadságjogaira” hivatkozva – igyekeztek biztosítani jogi függetlenségüket az egyházmegye élén álló püspökkel szemben. E kiadvány megjelenése is – hasonlóan a különféle ceremóniák és liturgikus rítusok bevezetéséhez hasonlóan – e folyamat részének tekinthető. Egy 1713-ban Párizsban megjelent ötvenhárom oldalas névtelen *Dissertation historique sur les rits et anciens usages de la noble et insigne église de Saint-Martin de Tours* című munkában a szerző védelmébe veszi ezt

⁷ RENAUDEAU, Olivier, *Les influences de l'Europe centrale sur le costume de guerre et le costume civil occidental, XIe-XVIIIe siècles = Cahiers d'études et de recherches du musée de l'Armée n°6 (Année 2005–2006) – Armes et cultures de guerre en Europe centrale XVIIe siècle – XVIIIe siècle*, 109–110.

⁸ SZILÁRDFY Zoltán, *Egy eddig ismeretlen ábrázolás Szent Márton ikonográfiájában = Vasi Szemle*, LXIII(2014), 2, (<http://www.vasiszemle.hu/2014/02/szilardfy.htm>); vö. Uő, *A magyarruhás Szent Márton* = Zsámbéky Monika (szerk.), *A Szent Márton-kutatás legújabb eredményei*, Szombathely, 2009, 137.

az autonóm jogot, amely hosszú előzményekre vezethető vissza.⁹ Kihangsúlyozza azt is, hogy Szent V. Piusz pápa 1568-ban közzé tett *Római Breviáriumában* sem feledkezett meg elismerni azon egyházak és szerzetesrendi kongregációk breviáriumait és sajátos szokásjogait, amelyekkel több, mint kétszáz év óta rendelkeznek.¹⁰

Természetesen el lehet képzelni, hogy ebből milyen viták és konfliktusok fakadtak. Az 1655-ös franciaországi általános egyházi zsinaton kimondták, hogy a breviáriumok összeállítását csak a püspökök engedélyével lehet elvégezni.¹¹ A párizsi Parlament több ilyen esetben is eljárta. Az 1669. december 30-i döntése alapján jóváhagyta a pikárdiai Roye apátsági káptalanja által ki-

3. kép: A szombathelyi Szent Márton-templom festménye

adott breviáriumot, noha az különbözött az amiens-i egyházmegyében hivatalos zsolozsmáskönyvtől. A tours-i Szent Márton-káptalan saját breviáriuma összeállításának jogát 1709. április 13-án hagyta jóvá a Parlament, amely egyébiránt nem vonta kétségbe a tours-i érsekség káptalan feletti jogi fennhatóságát¹². Egyébként már egy évszázaddal korábban – 1603. február 27-én – is hasonló ítélet született az angers-i Szentháromság apátság ügyében. 1635. augusztus 23-án és 1703. augusztus 8-án is ugyanígy döntöttek a párizsi bírák a noyoni püspök és a Mont Saint-Quentin-i bencés apátság perében. Gyakorlatilag ezt az elvet összegezi Séguier párizsi parlamenti ügyvéd 1777-es jogi feljegyzése, amelyet a lyoni érsek ellen írt: „Mivel nincs olyan egyház, amelynek joga lenne más egyházak liturgiáját megváltoztatni, hasonlóan nincsen olyan egyház sem, amely a breviáriumát saját tulajdonának tekintheti és őrizheti. Ezért mivel egy breviárium nem az egyházhhoz tartozik, ezért azt nem lehet kisajátítani, de mivel használja, így a régi idők óta való birtoklására való tekin-

⁹ Ugyanezekkel az érvekkel találkozhatunk egy másik, a tours-i Szent Márton Bazilika ottani egyházmegyei levéltárban elhelyezett fondjaiban található kéziratban is: VINCENT, *Liber rituum officiorum et consuetudinum Ecclesia Beatissimi Martini Turonensis*, 329.

¹⁰ JARRY, Eugène, *Le chapitre de Saint-Martin au XVIIe et XVIIIe siècles = Mémoires de l'année martinienne 1960-1961*, Paris, J. Vrin, 1962, 117–147; MAILLARD, Christophe, *Le chapitre des chanoines de la noble et insigne Église de Saint-Martin de Tours au XVIIIe siècle 1709–1790*, doktori disszertáció, Bordeaux, 2007 (3 kötet).

¹¹ FEVRET, Charles, *Traité de l'abus et du vrai sujet des appellations qualifiées du nom d'abus*, Dijon, 1654.

¹² A rendelkezés elismerte az érsek „igazságszolgáltatási és látogatási jogát a tours-i Szent Márton templomában és kolostorában pápai jogkörrel, fenntartva az ott minden idők óta feljegyzett szokásokat és szertartásokat”.

tettel kedvezményt érdemel.¹³ A tours-i Szent Márton káptalan egyedi kiváltságainak ismeretében értékelhető igazán az amiens-i jelenet ezen érdekes ábrázolása, amely eltér a hagyományos római katonaábrázolásoktól és a neves tours-i püspök pannóniai származását emeli ki.

Ennek hangsúlyozása azért fontos, mivel a tours-i Szent Márton-bazilika és -káptalan különleges státusza és város püspöki székhelyének elhelyezkedése magyarázatot adhat a szent magyaros külsőségeire. A tours-i püspökség alapítása Gallia ókeresztény időszakára vezethető vissza. Az akkori római város, Caesarodunum területén 371 körül létrejött püspökség – később érsekség – volt az első keresztény közösségeket összefogó központ. Az első ismert püspök Szent Gatianus volt, akinek az emléké ma a régi római város területén található gótikus katedrális őrzi. Márton kb. 371-ben választották ugyanitt püspökké, és itt vált népszerűvé, mint egyházmegyéje élén álló főpásztor és mint a közeli Marmoutiers-ban kialakított szerzetesi közösség vezetője. Halála után viszont a sírhelye körül alakult ki kultuszának központja, vagyis az egykor Caesarodunumtól a Loire mentén nyugatra elhelyezkedő településen, amelyet sokáig Martinopolisnak – franciául Martinopole-nak – neveztek. A két egykor különálló település a középkor folyamán összeolvadt, és így alakult ki a mai Tours történelmi városközpontja. Egy kicsit hasonló folyamat zajlott le, mint Szombathely város és a szent szülőhelyének tartott Szentmárton falu esetében. A híres pannóniai származású szent sírja népszerű zarándokhelyé vált, amely elősegítette Tours városa dinamikus fejlődését. A városi fejlődés ütemétől függetlenül viszont a különböző egyházi intézmények különállása, egyedi szerzetesi szokásai kisebb-nagyobb változásokkal tovább éltek és tovább gyakorolták jogaikat, hagyományaikat. Elképzelhető, hogy az egykori római városban található érseki hatalomtól való függetlenség megnyilvánulásai lehettek a Szent Márton-káptalan zsolozsmáskönyvében található magyaros ruházat és fegyverzet.

Felmerülhet a kérdés, hogy a szent magyaros ruhában való ábrázolását milyen egyéb okokkal lehet magyarázni? Az 1630-as évek hadügyi eseményei szintén érdekes adalékokkal szolgálhatnak a magyar ruházat nyugat-európai divatjának elterjedése szempontjából. A harmincéves háború az ún. hadügyi forradalomnak nevezett folyamat kiemelkedő korszaka, amely a nyugat-európai haditechnika, valamint a hadvezetési és szervezési rendszer gyökeres átalakulásához vezetett. Noha a folyamat legfontosabb következménye a hagyományos lovasság visszaszorulása és a kézi tűzfegyverekkel ellátott gyalogság előretörése volt, mégis ebben a korszakban értékelődött fel a kelet- és közép-európai könnyű- és félnehéz lovasság szerepe. Ez főleg annak volt köszönhető, hogy a nehezen mozgó, egyre nagyobb létszámú hadseregek utánpótlási vonalainak elvágásával, mozgásának állandó zavarásával ezek a gyorsan mozgó lovascsapatok óriási károkat tudtak okozni. Ekkoriban figyeltek fel Európa számos hadseregében a horvát és magyar lovasság jelentőségére. A török háborúkban edződött magyar huszárok kiválóan megállták a helyüket a nyugat-európai hadszíntéren is. A Rajnán túli területeken először éppen 1635-ban jelentek meg az első magyar huszáregységek, amely valóságos szenzációnak számított akkori közvéleményben, amint erről a több korabeli forrás is beszámol.¹⁴

¹³ *Mémoire pour les chanoines et chapitres des trois collégiales de Saint-Just, Saint-Paul et Saint-Nizier de Lyon, intervenans, appellans comme d'abus, et demandeurs contre M. l'archevêque de Lyon, intime et défendeur*, Paris, Ph. D. Pierres, 1777, 40.

¹⁴ Az egyik történetíró, Dom Augustin Calmet szerint a Rajnán átkelő magyarok első csoportja 1635. március 30-án egy fogoly kapitányt akart feláldozni annak emlékére, hogy a magyarok évszázadok óta – vagyis a kalandozó hadjáratok ideje óta – először viseltek hadat Rajnán túli területen: „Là un Régiment de Hongrois joignit Son Altesse, & à son passage tailla en pièces la Garnison du Château de Hambourg. Le Duc Charles eut beaucoup de peine de tirer de leurs mains un Capitaine qu'ils vouloient sacrifier sur le bord du Rhin, en perpétuelle mémoire de leur passage de ce fleuve ; étant les premiers de leur Nation, qui depuis plusieurs siècles s'étoient fait voir en deça du Rhin.”

Érdekes párhuzamot mutat fel Tours és Szombathely között az a királyi kiváltságlevél is, amelyet II. Ferdinánd adott Szombathely városának 1635-ben, annak emlékére, hogy 1632-ben éppen Szent Márton ünnepének nyolcadán győzte le II. Gusztáv Adolf svéd királyt.¹⁵ Az adomány Szombathely polgárait örök időkre mentesítette a királyi adók alól.¹⁶ Amikor Draskovich György győri püspök, a város földesura az addig plébániatemplomként működő Szent Márton-templomot átadta a domonkos rendnek, a templom és a hozzá tartozó kolostor továbbra is megmaradt Szent Márton kultuszhelyének, és a szent iránti tisztelet olyannyira részévé vált a kolostor életének, hogy a szerzetesek heti rendszerességgel emlékeztek meg róla zsolozsmájának elimádkozásával.¹⁷ Talán az is elképzelhető, hogy éppen ennek köszönhetően juthatott el Szombathelyre is egy példánya annak a nyugat-európai rézmetszetnek, amely szintén felbukkant a tours-i Szent Márton-bazilika 1635-ös kiadású breviáriumban vagy talán éppen e kötet ihlette meg a Szent Márton-templomban található kép mai napig ismeretlen festőjét is.

TÓTH FERENC
MICHEL LAURENCIN

Dom Augustin CALMET, *Histoire ecclésiastique et civile de la Lorraine*. Nancy, 1728. III. k. 306. – Egy másik történetíró, FORGET, Jean, *Vie manuscrite de Charles IV* című művében a hun–magyar rokonság tézise alapján egyenesen Attiláig vezet vissza e barbár szokást: „Poursuivant le cours de ses exploits, pendant que Rohan entrait en Suisse, le duc, complètement guéri, tailla en pièces la garnison de Hombourg (Suisse), avec un régiment de quinze compagnies hongroises, et s’apprêta à faire passer le Rhin à son armée. N’oublions pas ici, de mentionner un fait qui dépeint la férocité des soldats commandés par Charles de Lorraine. Forget nous raconte qu’il fut obligé de leur arracher des mains un capitaine qu’ils voulaient sacrifier, en guise d’holocauste, pour célébrer, disaient-ils, le premier passage du Rhin par les Hongrois depuis Attila...” Des ROBERT, F., *Campagnes de Charles IV Duc de Lorraine et de Bar 1634–1638*, Paris-Nancy, Honoré Champion – Sidot frères, 1883, 83–84.

¹⁵ A kiváltságlevél a lützeni csatának (1632. november 6.) állít emléket, amelyben a svéd király az életét vesztette.

¹⁶ Az adomány indokaiként az uralkodó a város által a közelmúltban elszenvedett háborús károkat és tűzvészt, valamint Szent Márton szülőhelye iránti tiszteletet (*ob reverentiam Sancti Martini episcopi et confessoris, cujus nempe idem Sabariae oppidum patria solumque nativum fuisse creditur*) és a svéd király felett 1632-ben Szent Márton ünnepének nyolcadán aratott győzelmet (*in ipsa octava festi praefati beati Martini episcopi, Deo vindice, sub auspiciis nostris per exercitum nostrum superatus*) sorolja fel. Nem véletlen, hogy az adományhoz kapcsolódó kötelezettségek is részben Szent Márton kultuszához kötődnek: a város köteles ezentúl évente 40 forintot adni a Szent Márton-templomnak, ebből 5 forintot a Márton-napi ünnepi misére, amelyen a város bírája és esküdtjei kötelesek részt venni, 5 forintot arra, hogy aznap osszák szét a szegények között, 10 forintot a templom oltárainak és berendezéseinek javítására és 20 forintot a templom épületének restaurálására. SCHOENVISNER, Stephan, *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus*. Pest, 1791, 318–320. – Az oklevél latin szövegének szakavatott értelmezéséért itt szeretnék köszönetet mondani Zágorhidi Czigány Balázs kollégámnak.

¹⁷ SZALAY László, *A szombathelyi Szent Domonkos-rendiek lelkipásztori működése*, Szombathely, 1938, 123–128.

Szakáll János ismeretlen Kolozsvár látkép-metszete 1752-ből. A közelmúltban az egyik budapesti antikváriumban a következő könyv bukkant fel: [MIHÁLTZ Stephanus] *Ethica hominum...* Claudiopoli, 1752. Typ. Acad., 1t., [2] lev.+121 p.+ 8t. – 12-rét. A mű a kolozsvári jezsuita akadémia 1752. évi magiszter avatására készült promotíós emblémáskönyve (1. kép).

Az akadémiai „promotíós” könyveket¹ a poetica, illetve rhetorica osztály tanulói nevében adták ki, a költségeket is az érintett osztály előkelőbb, illetve tehetősebb tanulói állták. Mintegy viszonzásul a könyvben mint „offerentes” (felajánlók) mindig szerepel a nevük: vagy a címlap versóján, vagy a mű végén, esetenként önálló lapon. Felajánló lehetett egy vagy néhány, ritkábban nyolc-tíz, néha ennél több személy is.

Az *Ethica Hominumot* a benne található 8 (önálló lapra nyomtatott) embléma² teszi emblémáskönyvvé. Magyarországon a 18. század közepe táján élte virágkorát az a jezsuita iskolarendszer, amely oktatásában a kezdetektől mindig jelentős – bár ebben a korban talán már csökkenő – helye volt az emblematikának, és az ezeket közvetítő emblémáskönyveknek. A könyvben szereplő emblémametszetek témaválasztása és művészi értéke kívül esik érdeklődésünkön, csak annyit jegyzünk meg, hogy azok művészi színvonala nem különösebb, papírminőségük pedig a könyv papírjénál jóval finomabb. Nem hisszük, hogy Kolozsváron készültek, mert ilyen színvonalon dolgozó rézmetszőről ebben a korban egész Erdélyből nincs biztos tudomásunk.

A könyv nem ismeretlen a magyar bibliográfiában, bár abban téves szerzővel és leírással (MORE, Stephanus *Ethica hominum...* Claudiopoli, 1752. Typ. Acad., [3] lev.+ 122 p. – 12.-rét)³ vált ismertté, a magyar emblémáskönyvek jegyzékében viszont nem szerepel.⁴ Magyarországon csak egyetlen példányáról tudunk, amely az ELTE Egyetemi Könyvtárában található,⁵ immár helyes szerzővel (Miháلتz, Stephanus) és a Petrik-féle leírásától eltérően nem [3], hanem csak [2] levéllel, továbbá 7 tábla (embléma) is van a könyvben.

A könyv címlapján szereplő promotor: More Stephanus SJ (Poklos, 1715. ápr. – Gyulafehérvár, 1783. máj. 21.), aki 1748–52 között Kolozsváron az akadémián bölcséletet tanított, 1752-ben a metaphysica osztály professzora volt. A szerző neve ugyan nincsen feltüntetve, de a hagyományoknak megfelelően az mindenkor a rhetorica osztály tanára, esetünkben Miháلتz Stephanus SJ (Retteg, Belső-Szolnok vm., 1726. dec. 25. – Sinkfalva, Aranyosszék, 1784.), aki 1750–1752 között volt a kolozsvári jezsuita gimnázium tanára.⁶ Az előző évben, 1751-ben a baccalaureusi avatásra is ő írta az ajándékkönyvet, akkor még a poetica osztály tanáraként *Ethica animalium...* címmel.⁷ Miháلتz mindkét említett könyvének ez az egyetlen kiadása, később sem nevével önálló műként, sem címlapkiadása promotíós könyvként nem jelent meg.

A most előkerült példány egyetlen offerense, a címlap versóján megnevezett (Obtultit. Illustrissimus comes Stephanus Kornis Liber Baro de Göncz-Ruszka. Sem. S. Josephi Convictor)

¹ Köszönetet mondok Horváth József antikvárius úrnak, aki segítette a promotíós könyvek rendszerében és sajátosságaiban eligazodnom.

² Az emblémák: In hac Pharmacia China (1.), ad Horreum ad Ignem (21.), Hoc Syderae tuta (49.), Purgatur ab Igne (71.), Cognato Sydere Phoébo (79.), Forma meliore notamus (91.), Vehit absque Periclo (95.) és Pinxit amor Solis (111.)

³ PETRIK VII. (pótkötet), i. m. 341. – A szerző tévesen More, Stephanus.

⁴ KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Bp., Universitas, 2003.

⁵ ELTE Egyetemi Könyvtár, jelzete: Fa 7171. Ennek a példánynak a téves leírása szerepel PETRIK VII. 341. alatt.

⁶ More István és Miháلتz István életéről lásd Jezuista névtár <http://jezsuita.hu/nevtar/> (Letöltés: 2017. május 16.)

⁷ PETRIK VII. (pótkötet), 341 A szerző tévesen itt is More, Stephanus.

göncz-ruszkai gróf Kornis István⁸ Kórodon született 1736. aug. 22-én, Kornis Ferenc és Petki Erzsébet fiaként. A gimnáziumot Kolozsváron végezte a jezsuitáknál, és ott kezdte meg egyetemi tanulmányait is. 1753-ban a hároméves filozófiai kurzus első évét a „logicus”-t befejezte,⁹ de a továbbiakban nem szerepel a neve tanulók között, azt pedig nem tudjuk, máshol folytatta-e tanulmányait. Bátyja, Kornis Ferenc, vele egy időben szintén Kolozsváron tanult, majd Rómában a Collegium Germanicum Hungaricumban végzett, később juliopoliszi felszentelt püspök és győri segédpüspök volt. Kornis István nőtlen maradt, és 1790. október 14-én Királyhalmán, életének 55-ik évében halt meg, Fogarason a Ferences templom kriptájába temették el. A temetkezési hely kiválasztásában valószínűleg közrejátszott a Kornis család és az erdélyi Ferences-rend közötti jó kapcsolat. Kornis Zsigmondnak, Erdély gubernátorának volt köszönhető, hogy a ferencesek a 18. század elején templomot kaptak Kolozsvárott, Medgyesén és Nagyszebenben.

A könyv igazi érdekességét és értékét az a címlap elé kötött, négyrét hajtott, 10,7 × 16,0 cm méretű metszet (2. kép) jelenti, amelyet Szakáll János kolozsvári ötvös metszett, és amelyen Kolozsvár jól felismerhető, ám kezdetleges látképe is szerepel. A metszet lemezét véső Szakáll János neve a metszeten legalul, a „Johann Szakáll sculp.” jelzésben olvasható. A városkép felett levélkoszorúban a „FIERI FECIT” (csináltatta) felirat, alatta hullámos szószalagon pedig az „III: C: Steph Kornis L.B. de Göntzruszka” név szerepel. Tehát a metszet a könyv kiadási költségeit is vállaló Kornis István megbízásából készült, így bizonyítottan tartjuk a metszet és a könyv szerves egybe tartozását, tehát azt nem utólag illesztették be a könyvbe. Ezt a Kornis István megrendelésére készített Kolozsvár-metszetet mindeddig sem a Kolozsvár ikonográfiájával, sem a magyar látkép-metszetekkel foglalkozó szakirodalom nem ismerte, de a magyar könyvészeti bibliográfia sem említi.

A metszeten felül lévő levélkoszorúban és szószalagon lévő feliratokat már említettük, ezek alatt a középső részt kitöltő városkép előtt baloldalt egy magyaros öltözetű, kardos fiatal férfi áll, vele szemben egy németes ruházatú férfi, kinyújtott jobb kezében egy könyvvel. Balra alul a Kornis család címere az unikornissal, a metszet alján olvashatjuk Szakáll János előbb említett jelzését.

A metszeten a városkép kompozíciója az 1666-ban megjelent H. J. Schollenberger metszet,¹⁰ illetve annak származékai ismeretét tükrözi. A látkép nyugatról, madárszem-perspektívából, ám elődjeinél jóval alacsonyabb nézőpontból mutatja Kolozsvárt, így szinte nem is lehet „belátni” a város belső területére, utcáira, tereire (1. és 2. kép).

A városfalon balról jobbra az Ötvösök tornya, a Kovácsok bástyája, középen a Monostorkapu, majd a Csizmadiák, a Vargák, és az Asztalosok tornya beazonosítható, azonban magának a városfalnak, a bástyáknak, illetve a tornyoknak a rajzai sematikusak, nem hitelesek. Eltérően Kolozsvár korábbi látkép-metszeteitől a város meghatározó épületei közül valamennyi templom szerepel ezen a metszeten, és egymáshoz viszonyított térbeli elhelyezésük többé-kevésbé megfelel a valóságnak is. A kép baloldalán az első templom a teljes átépítés után 1745-ben felszentelt Ferencesek temploma, tornyán az új hagymakupolás toronysisakkal. Középen a Szent Mihály-templom oldalnézetben, előtte az 1697-ben leégett régi torony helyén már az új torony látszik, tetején az 1744-ben elkészült új, szintén barokkos hagymaformájú toronysisakkal. Ettől jobbra a kéttornyú Jezsuita-templom (1773-tól Piarista-templom). A kép jobb szélén jól felismerhető a féldoldalas nézetben látható Farkas utcai templom, mellette a négyszögletes harangláb magas sátortetővel, csúcsán toronygömbbal.

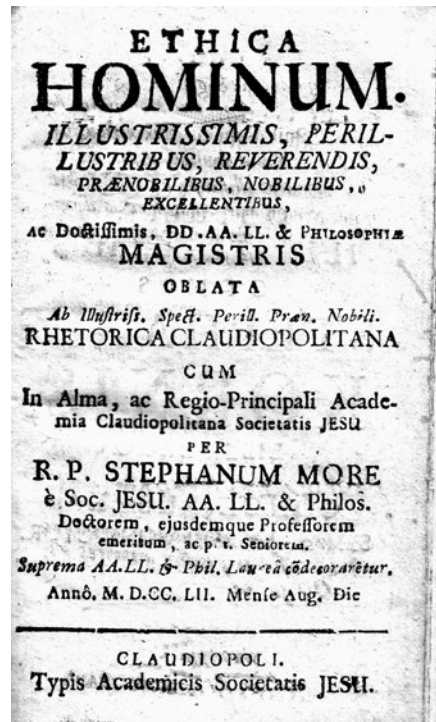
⁸ VERESS Endre, *A Göncz-Ruszkai Gróf Kornis-család anyakönyve (1446–1917)* Bp., Stephaneum, 1917, 17, 27

⁹ VARGA Júlia, *A kolozsvári jezsuita gimn. és akad. hallgatósága 1641–1773*, Bp., MTA–BEK Levéltára, 2007.

¹⁰ TRÖSTER, Johann, *Das Alt und Neue Teutsche DACIA*, Nürnberg, Johann Kramers, 1666, 448–449. – A metszet: SZALAI Béla, *Magyar várak, városok falvak...*, II. kötet, Bp., Múzeum Antikvárium, 2006, Kolozsvár, 1666/1.

1. kép

2. kép

Ezek az épületeken túl azonban a városképet zsúfolásig betöltő földszintes házak – többségüknek csak a háztetője látszik – közül hitelesen egy sem azonosítható. A metszet lemezét a rajta lévő jelzés alapján kétséget kizáróan Szakáll János készítette. Az viszont, hogy a jelzésben nem szerepel a „Del.” (delineavit) ebben a korban szokatlan, és felveti annak az elvi lehetőségét, hogy a metszet előképét valaki más rajzolta. Igaz, ebben az esetben a rajzoló neve is fel lehetne tüntetve, bár ez nem szükségszerű. Szakáll Jánosnak a rézmetszésből tett sikeres mestervizsgálója és más ötvös munkáinál tapasztalt kézügyessége alapján azonban feltételezhetjük, hogy a metszet előkép rajzát is ő készítette.

Nem tudjuk, Szakáll Kolozsvár metszete hány példányban készült, amint azt se, hogy azok csak a promóciós könyvekbe kötve kerültek-e forgalomba. Feltételezzük, a metszet pár példányát akár Korniss István, akár maga Szakáll János is elajándékozhatta. Még egy lehetőségre gondolhatunk. Mint említettük, az 1751. évi baccalaureusi avatásra Miháltz István *Ethica Animalium* című műve jelent meg promóciós kiadványként. Ennek a könyvnek az Egyetemi Könyvtárban lévő példányát¹¹ sikerült megtalálni. Az 1751-es poétika osztály offerenseinek a nevei szinte teljesen megegyeznek a következő évi retorika osztály offerenseivel. Sőt, itt is kiemelten, első helyen szerepel Korniss István. Úgy gondolom, erre az analógiára való tekintettel teljességgel nem lehet kizárni, hogy ennek a promóciós könyvnek is van egy olyan variánsa, amelyben egyedül Korniss István a felajánló és talán még Szakáll János címlapelőzők metszete is szerepel benne.

¹¹ ELTE Egyetemi Könyvtár, jelzete Hf 1721.

Szakáll János¹² kolozsvári ötvösmester, arany- és ezüstbevéltó tiszt neve nem ismeretlen a 18. századi Erdély művészettörténetével foglalkozók előtt. 1742-ben tett ötvös mestervizsgát, több ötvösmunkája maradt fenn, közülük említjük a gyulafehérvári Egyházmegyei Múzeum egyik címeres kelyhét és a kolozsvári Szent Mihály-templom monstranciáját. Mint minden akkori ötvösmesternek, neki is jártasnak kellett lennie a rézmetszésben, és más metszetet is ismerünk tőle.

Szakáll János a kolozsvári asztalos céh számára metszett egy Kolozsvár látképével díszített céhlevelet is, amelyen a „Joh. Szakall Aurifec. Sculpsit Claud: 1759” jelzés szerepel.¹³ Ennek a látképnek a jóval nagyobb mérete (szélessége majdnem háromszoros) lehetővé tette egyes képelemek részletesebb kidolgozását, a ferences kolostor, a jezsuita kollégium és a Középkapu-torony bemutatását, összességében ezért is jóval látványosabb. A céhlevél németnyelvű szövegét az asztalos mesterség szerszámaiból összeállított díszes keret veszi körbe, rajta felül közepén Kolozsvár város címere. A céhlevél eredeti vörösréz nyomólemeze¹⁴ hátuljára a céh 1759. évi vezetőinek nevét vésték rá. A lemezről készült kitöltött céhlevelet nem ismerünk, lehet, hogy ilyen nem is került forgalomba. Valamikor később, a lemezen lévő dátumot átjavítva (az „Ao 17..” helyett „Ao 18..”) a céhlevélről készültek másolatok, de ezekből sem ismerünk felhasznált példányt.¹⁵

Szakáll János Kolozsvár látkép-metszete bár mindeddig ismeretlen volt, mégsem előzmény nélküli. Mintegy 100 éve ismert már az a 17–18. századi, két kötetbe bekötött, illetve beragasztott ötvös mintarajz és próba- vagy példametszet (és a hozzátartozó kötegnyi önálló lapokon lévő rajz- és példametszet-lap) gyűjtemény, amelyet *Tar András [Kolozsvári, kassai és debreceni ötvösmesterek mintakönyvei]* címmel ma a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzi.¹⁶ Ezt a gyűjteményt először Kelemen Lajos ismertette,¹⁷ rámutatva arra, hogy az ötvös céhben a mestervizsgán (remeklésen) nem csak ötvösremeket kellett készíteni, hanem a rézlemez-metszésben való jártasságot is bizonyítani kellett. A remekléskor készített vizsga-metszeteket (mesterpéldákat, példametszeteket) többnyire az ötvös céh megőrizte. Ma több ilyen is található az egykori Erdélyi Múzeum, ma Erdély Nemzeti Történelmi Múzeum gyűjteményében.

Ebben a Tar András-gyűjteményben az I. kötet 27. lapjára beragasztva szerepel az előbbieken leírt Szakáll János Kolozsvár metszet befejezetlen állapotú, tehát próbalevonata: a képen fent a levélkoszorú és a szőszalag még üres, a képen nincs rajta a Kornis család címere se (3. kép). A próbalemez mérete valamennyivel nagyobb (12,0 × 17,7 cm) mint a könyvben megjelent végleges metszet (10,7 × 16,0 cm). Szakáll Jánosnak ezt a próbalevonat-metszetét többen is ismertették, képét is közölték.¹⁸

A jelenleg kiadás alatt lévő munkámban, az *Iconographia Locorum Transsylvaniae*-ban magam is foglalkoztam Szakáll János próbalevonatával, és bemutattam, hogy Szakáll metszetéhez Bél Mátyás (Meliboeus) több kiadást megért¹⁹ *Der Ungarische Sprach-Meister* című könyve cím-

¹² Szakáll Jánosról lásd JAKAB Elek, *Kolozsvár története*, III. kötet, Bp., M. Kir. Egyetemi ny., 1888, 267; B. NAGY Margit, *Reneszánsz és barokk Erdélyben*, Bukarest, Kriterion, 1970, 324.

¹³ JAKAB 1888, i. m. III, 268–269.

¹⁴ Jakab Elek az előbbi helyen azt írja, a vörösréz nyomólemezt az asztalos céh levéltári iratai között őrzik.

¹⁵ STOPP, Klaus, *Die Handwerkskundschaften mit Ortsansichten*, Stuttgart, Hiersemann, 1982–1992, Band 13, Ungarn, Rumänien, Polen, 1988, R22.2 (75. kép).

¹⁶ Kolozsvár Egyetemi Könyvtár–Biblioteca Centrală Universitară Cluj, Kéziratok-Manuscise, Nr.161. Vol. I. p. 27.

¹⁷ KELEMEN Lajos, *Gyergyay Mihály ötvöskönyvei* = Uő, *Művészettörténeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 1977, 161–163.

¹⁸ B. NAGY 1888, i. m. 210. kép

¹⁹ SZILI Katalin, *Bél Mátyás Sprachmeistere újra és újra* = *Magyar Nyelv*, 108(2012), 341–357.

lapelőzék-metszetének egyes képi elemeit vette át. A mű már korábban, 1729-től Pozsonyban, Kolozsváron és Budán is megjelent, igaz ezekben a kiadásokban még nem szerepelt frontispice. Ez a címlapelőzék-metszet (4. kép) először az 1743. évi, majd az 1747. évi kiadásban szerepel, és kisebb változtatásokkal megjelent 1774-ig az összes többi kiadásban is. Ennek a frontispicenek azt ismeretéről tanúskodik Szakáll metszetén a kép előterében lévő németes és magyaros öltözetű fiatal férfi alakja (feltehetően két diák), a kép felső részén a szószalag, felette a szöveg elhelyezésére szolgáló levélkoszorú.

3. kép

4. kép

Szakáll könnyen hozzájuthatott Bél Mátyás roppant népszerű művéhez, hiszen az bizonyára forgalomban volt a 18. században még német többségű Kolozsváron, és a jezsuita akadémián is használhatták oktatásra. A Bél Mátyás-könyv metszetének készítőjét nem ismerjük. Csak valószínűsítjük, hogy az Pozsonyban működhetett, és lehetett akár Mikoviny Sámuel, vagy Zeller Sebestyén is. Bél Mátyás más könyveiben is feltűnik a fiatal magyar nemes ifjú álló alakos képe önállóan²⁰ (lásd zárókép), vagy iniciálé háttérben²¹.

Visszatérve az *Ethica Hominum* könyvhöz, megállapíthatjuk, hogy az Egyetemi Könyvtár példánya ([2] lev. + 121 p. + 7t.) és a most előkerült könyv kiadási változatok, amelyből az előbbi

²⁰ BÉL, Mathias, *Hungariae antiquae et novae prodromus*, Nürnbergae, Petri Conradi Monath, 1723, 203. – Ezt a képet több szerző Mikoviny Sámuel munkájának és önbrázolásának tartják.

²¹ BÉL 1723, i. m. 1.

tekintjük „A” variánsnak. Ebben a példányban a 122. oldalon 10 felajánló neve szerepel, közülük az első helyen – az akadémiák hagyománya és a kor társadalmi elvárásainak megfelelően – a legelőkelőbb, gróf Kornis István. A könyv 7 táblája embléma, ezek azonosak az újonnan felbukkant példány emblémáival, ezért feltelezzük, eredetileg ebben a könyvben is 8 embléma lehetett.

A előkerült könyv a „B” variáns (1t., [2] lev.+121 p.+ 8t.). Ebben címlap előtt Szakáll János metszete van, a címlap versóján szerepel egyedüli felajánlóként Kornis István, és elmarad a 122. oldal az offerensek nevével. A könyvet a már ismertetett 8 embléma teszi teljessé. Nem gyakori, de nem is példa nélküli,²² hogy egy prometiós könyvnek egyszerre több variánsa is megjelent, különböző felajánlók nevével – elsősorban főrangú diákok engedhették meg maguknak a csak saját nevükkel megjelenő könyveket. Úgy gondoljuk, hogy a „B” variánsból kevesebb példány készült, és azokkal Kornis István rendelkezett.

A könyv két erdélyi könyvtárban szereplő példányát vizsgáltuk meg részletesen. Az egyik példány Kolozsvárott, az Egyetemi Könyvtárban található.²³ Ez a példány a könyv „B” variánsa, de hiányzik belőle a 7. számú embléma, viszont tartalmazza a címlap előtti Szakáll-metszetet (a könyvtári leírása azonban ezt nem címlap előtti táblaként hozza, hanem csak az emblémákkal összevonva 8 táblát említ). A másik példány szintén Kolozsvárott van, az Akadémiai Könyvtárban.²⁴ Ez a példány ugyancsak a „B” variáns. A könyv további nyilvántartott példányait²⁵ nem ismerjük.²⁶

SZALAI BÉLA

²² Ilyen például [Nicolaus SCHMITTH], *Palatium regni Hungariae... honoribus...A.A.LL. et philosophorum dicatum a Rhetorica Cassoviensi...* Cassoviae, Typ. Acad., 1739, két variánsa, amelyek közül az egyikben 11 felajánló szerepel, közöttük három Okolicsányi testvér, a másikban csak a három Okolicsányi testvér, Joannes, Michael és, Paulus.

²³ Kolozsvár Egyetemi Könyvtár – Biblioteca Centrală Universitară, Cluj, jelzet 73034. „B” variáns 1t., [2] lev.+ 121 p. + 7 t. A könyvben az „Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtáré” ex-libris és pecsét szerepel.

²⁴ Román Akadémiai Könyvtár, Kolozsvár – *Biblioteca Academiei Romane, Cluj*, jelzet c.54876. A címlap hátulján „Rom. Kath. Liceumi Könyvtár Kolozsvár” pecséttel.

²⁵ A könyv további ismert példányai: Csikszereda Csíki Székely Múzeum leltári szám: 1151; Dés Ferences Könyvtár 406; Gyulafehérvár Batthyaneum D4 VI. 62 és T7 I. 40; Marosvásárhely Teleki Téka Bo 2212 8° és Regensburg Bischöfliche Zentralbibliothek Phil. 866. – Ezeket a példányokat nem láttuk, így nem tudjuk, azok mely variánsok.

²⁶ Befejezésként köszönetet kell mondanom Cséka Györgynek és Farkas Gábor Farkasnak, valamint Bodnár Róbertnek (Kolozsvár) a könyv példányainak felkutatásához nyújtott segítségükért.

Adalék Sir John Bowring magyarországi kapcsolataihoz. Bölöni Farkas Sándort alig tíz nappal Londonba érkezése után, azaz 1831. április 28-án már „Bowring úr”-nál találjuk:

[ÁPR.] 28. Bowring úrhoz mentem, a híres *Poetry of the Magyars* [1830] kiadójáéhoz, ki a legnagyobb szívességgel fogadott. Mutatta sok magyar könyveit, melyek itt kedvesek voltak. Döbrentei képe káminján [kandallópárkányán] állott, meghívott többször is megjelenni nála.

Nem meglepő tehát, hogy másnap is ott találjuk:

[ÁPR.] 29-ÉN reggel megint Bowring úrnál voltam, s hazánk literatúrájáról s vallásairól hosszas értekezésünk volt.¹

Varannai Aurél *John Bowring és a magyar irodalom* című könyve² kimerítően tárgyalja Bowring művét, valamint magyarországi kapcsolatait. Czigány Lóránt pedig londoni doktori disszertációjának magyar változatában, *A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában, 1830–1914*³ című kötetben külön fejezetet szentel Bowringnak és művének, kivált annak angliai fogadtatásának.⁴ Érdekes módon egyik kutató sem említi Bowring Bölöni Farkas Sándorral történt figyelemre méltó találkozását, noha ez a kötet megjelenése után alig tizenöt hónappal történt. A két kutató azonban egyetért abban, hogy leginkább a fáradhatatlan Rumy Károly és Döbrentei Gábor – akinek az arcképét Bowring a kandallópárkányán őrizte – vettek részt az első angol nyelvű Magyar irodalmi antológia összeállításában.

Bowring kapcsolata az „önfeláldozó, szorgalmas”, ám „nyomorgó, jobsorsra érdemes” Rumyval – aki 1824 után valóban nagy szegénységben élt Bécsben –, rejtélyes okokból már 1828 folyamán megszakadt, de tények hiányában Varannai találgatásokra szorul.⁵

E rövid jegyzetben csupán az a célom, hogy bizonyítsam: Rumy egyik fontos, korábban számon nem tartott szolgálataként eljuttatta a neves angol magyarrajongóhoz Révai Miklós *Elaboratior Grammatica Hungarica* című, 1806-ban megjelent latin nyelvű magyar nyelvtanának első két kötetét.

Még egyetemista koromban, a hatvanas évek vége felé megvásároltam a londoni könyvkereskedő B. I. Iványitól – aki nem tévesztendő össze a történész Iványi Bélával (1878–1964) – (1. kép), akkoriban – úgy emlékszem – számomra igen komoly összeget jelentő tíz angol fontért (ma ez kb. 150 fontnak felelne meg), az említett Révai-féle nyelvtan két kötetét. A második kötet elülső kötetéltáblája azóta leszakadt, de ettől eltekintve a kötetek állapota több mint két évszázad múltán is igen jó, belsejük sértetlen. Az első kötet előzéklapját kivághatták, ám a második kötetben „Rumy Károly György” aláírása alatt „J. Bowring”-é világosan látható. (2. kép). Az ex libris tanúsága szerint a két kötet valahogyan a Királyi Irodalmi Társulat (Royal Society of Literature) könyvtárába került. Annak idején Iványi úr nekem nem árulta el, ő hogyan jutott az értékes kötetekhez.

Bowring magyar nyelvtudása mindmáig erősen vitatott kérdés. Korábban gyakran Mezzofantihoz hasonlították, több szerző szerint kétszáz nyelvet ismert, melyből százát állítólag folyékonyan

¹ BÖLÖNI Farkas Sándor, *Napnyugati utazás, Napló*, szerk. Maller Sándor, Bp., Helikon Kiadó, 1984, 200.

² Bp., Akadémiai Kiadó, 1967.

³ Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.

⁴ CZIGÁNY 1976, i. m. 27–88, 285 lábjegyzettel.

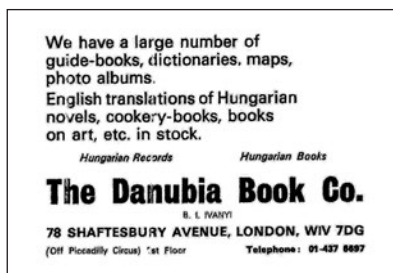
⁵ VARANNAI 1967, i. m. 52–55.

beszélt⁶. Az igen alapos filológus Czigány azonban szkeptikusabban fogalmaz e kérdésben: „A valósághoz sokkal közelebb jár [kortársa, az angol író és utazó] Borrow rosszindulatú megjegyzése, miszerint »felületesen ismert négy-öt könnyebb európai nyelvet«.⁷”

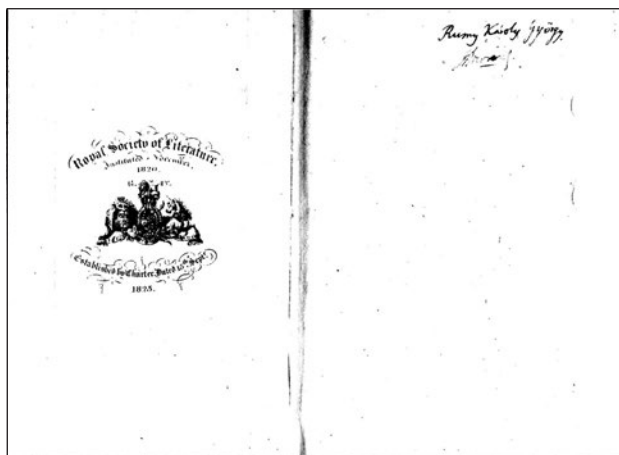
Itt erről a kérdéstről csak annyit mondhatok, hogy a nyelvtan köteteiben nem fedezhető fel pl. szél- vagy margójegyzet, ill. semmiféle más jel sem utal arra, hogy ezeket Bowring valóban lapozgatta-e. Ezek szerint, noha a köteteket Bowring nyilván még a Rummyval való szakítás, tehát jóval az antológia megjelenése előtt kaphatta kézhez, arra a kérdésre, hogy Bowring mennyire, mennyit tudott magyarul, az a pusztá tény, hogy birtokában volt a két kötet, aligha adhat választ.

A két kötetet – kiegészítve az 1908-ban napvilágot látott, Simonyi Zsigmond szerkesztette harmadikkal – a Petőfi Irodalmi Múzeumban szándékozom mielőbb letétbe helyezni, a magyarországi kutatás számára hozzáférhetővé tenni.

PETER SHERWOOD

1. kép

2. kép

⁶ CZIGÁNY 1976, i m. 27.

⁷ BORROW, George, *The Romany Rye*, 1900, London, John Murray, 374. – Borrow-t feltehetőleg a kötet magyar fordítója, Rozsnyai Bálint fordításában idézi CZIGÁNY 1976, i. m. 28.

A bibliológia Rózsa György munkásságában.* Írásunkban a magyarországi bibliológiai kutatásokat Kovács Máté (1906–1972) halála után újraindító, rokon szellemiségű pályatárs, Rózsa György (1922–2005) ez irányú tevékenységét vázoljuk fel.

Bár kortársakról, a 20. századi magyar művelődéstörténet két jelentős alakjáról van szó, akik persze ismerték is egymást, pályájuk látszólag kevés ponton érintkezett egymással. 1952–1953 folyamán – egy hármas bizottság tagjaként, Haraszthy Gyula (1910–1990) és Mátrai László (1909–1983) társaként – Kovács Máté is állt az Akadémiai Könyvtár élén,¹ amelyet Rózsa György utóbb harminchat esztendőn át, 1960 és 1996 között igazgatott. A *Magyar Könyvszemlénél* is csak „súrolták” egymást: 1961-ben éppen Rózsa György követte Kovács Mátét a lap szerkesztőbizottságában. Ezeknél kézzelfoghatóbb szakmai kapcsolatot jelentett, hogy Kovács Máté 1967-re befejezett és 1968-ban megvédett kandidátusi disszertációjának² opponense Köpeczi Béla (1921–2010) mellett Rózsa György volt. Dolgozatunkban a mélyebb, a bibliográfiai hivatkozásokból ugyan nem kimutatható, de könyvtárelméleti publikációik vizsgálata során kitapintható szellemi rokonságra kívánunk rámutatni.

Kovács Máté esetében az elméleti konstrukció keretét a bibliológia, méghozzá a bibliológiának a maga korában teljesen újszerű felfogása adta. Konceptiójának lényege Fülöp Géza (1928–1998) tömör megfogalmazása szerint az volt, hogy „modern szociológiai és rendszerelméleti alapon, továbbá kommunikációelméleti szempontok szerint vizsgálta az írásos-nyomatásos közlésmóddal, az írással és az olvasással, a könyvvel és a könyvtárral összefüggő társadalmi folyamatokat, e folyamatok intézményeit és eredményeit”.³

Bár Rózsa György az 1960-as évektől foglalkozott a könyves mesterségek és a társadalom kapcsolatának kérdéskörével,⁴ tudományos munkásságában a bibliológia mint kutatási terület csak Robert Estivals-lal (1927–2016) való 1981-es szófiai találkozása után jelent meg. A – fiatalon a lettrista mozgalomban feltűnt, a Sorbonne-on Köpeczi Bélával is megismerkedett – professzor 1968 és 1993 között információtudományt oktatott Bordeaux-ban, 1976-ban megalapította a Société de bibliologie et de schématisation nevű szervezetet, és negyven év alatt monográfiák, szerkesztett kötetek seregét szentelte a bibliológiának. Ő volt a korántsem mozdulatlan mozgató az 1968-ban megindult *Schéma* et *Schématization* című folyóirat,⁵ az 1981-től megrendezett nemzetközi bibliológiai kollokviumok, majd a bibliológia ügyét a nemzetközi szinten 1988-cal kezdődően képvisel-

* A Kovács Máté Alapítvány felkérésére készített és a névadó tiszteletére szervezett 2016. november 11-ei, hajdúszoboszlói emlékülésen elhangzott előadás kissé módosított változata.

¹ BÉNYEI Miklós, *Kovács Máté*, Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 2005 (Tudós tanárok, tanár tudósok), 33–34; HAY Diana, *Kovács Máté akadémiai könyvtári tevékenysége = Könyvtári Figyelő*, 2014, 4, 514–526. http://epa.oszk.hu/00100/00143/00095/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_2014_4_514-526.pdf (Letöltés: 2017. január 26.)

² KOVÁCS Máté, *A magyar könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában*, Budapest, 1967. http://real-d.mtak.hu/856/1/D_3696_Kovacs_Mate_ertekez-es.pdf (Letöltés: 2017. január 26.)

³ FÜLÖP Géza, *Könyvtártudomány és bibliológia : Kovács Máté könyvtárelméleti koncepciója = Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 1996, 12, 19–28. Itt: 22. <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00183/pdf/02konferenciak.pdf> (Letöltés: 2017. január 26.)

⁴ Ennek korai monografikus lenyomatait lásd: RÓZSA György, *A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatási problémái*, Budapest, Akadémiai, 1965; Uő, *Tudományos tájékoztatás és társadalom*, Budapest, Akadémiai, 1972; Uő, *Scientific Information and Society*, The Hague, Paris, Mouton, 1973.

⁵ A máig megjelenő lap internetes elérhetősége: <http://www.aib.ulb.ac.be/ssb.html> (Letöltés: 2017. január 26.)

lő Association internationale de Bibliologie (AIB) elnevezésű tudós társaság mögött. A bibliológia azonban minden erőfeszítése ellenére frankofón tudomány maradt,⁶ amely Franciaországon, Belgiumon, Québecen és a franciául beszélő afrikai országokon kívül csak Kelet-Közép-Európa néhány országában tudott valamelyest meggyökeresedni és intézményesülni – igaz, ehhez nem mindenhol volt szűkség francia közreműködésre régióinkban. 1899-ben például a később az Országos Széchényi Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár élén is megfordult szlavista, Melich János (1872–1963) révén a hazai szakajtó is beszámolt az orosz bibliológiai társaság megalakulásáról.⁷ A bibliológia létjogosultságáról, tárgyáról és rendszeréről az 1960-as években lefolyt szovjetunióbeli és közép-európai vitákat a debreceni Molnár Pál (1907–1968) ismertette.⁸ Az újabb lengyel bibliológiai terméstről pedig éppen Kovács Máté tett közzé rövid, csupán monogrammal ellátott, biobibliográfiájából⁹ alighanem éppen ezért kimaradt ismertetést a *Magyar Könyvszemle* 1970. 4. számában.¹⁰

Az AIB négy alapító tagja között Estivals professzort és Rózsa Györgyöt is ott találjuk, a társaság kebelében felvetett tudományos problémák köre pedig hűen tükrözi a francia és a magyar kutatások irányait. Sebestyén György (1946) megfogalmazása szerint „a magyar kutatások elsősorban a hagyományos értelemben vett könyvtári tudományok és az olvasáskutatás köré szerveződnek, míg a francia kutatás nagyobb hangsúlyt fektet a modern technológiák és az írás kölcsönhatásának vizsgálatára, továbbá a bibliológiában rejlő interdiszciplináris összefüggések részletekbe menő kidolgozására”.¹¹ A társaság kutatási programjának főbb elemei (az „alapító atyák”, Gabriel Peignot [1767–1849] és Paul Otlet [1868–1944] alapműveinek hozzáférhetővé tétele; az írástudományok enciklopédiájának kiadása;¹² a cenzúrakutatás; a bibliológia az új számítógépes eszközök és az internet korában), valamint konferenciáinak fontosabb témái (*Bibliológia, társadalom és fejlődés*, Szófia, 1988; *Bibliológia, kommunikáció és kultúra*, Tunisz, 1990; *Kiadás és hatalom*, Sherbrooke, 1993; *Új technológiák, társadalmi modellek és az írásbeli kommunikáció tudománya*, Párizs, 1995;

⁶ Erre utal a *Schéma et Schématisation* 2006-ban napvilágot látott 64. számának címe (*La Bibliologie, une science francophone*) is.

⁷ M[ELICH] J[ános], *Az orosz bibliológiai társaság = Magyar Könyvszemle*, 1899, 4, 412–413. <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00107/pdf/408-415.pdf> (Letöltés: 2017. január 26.)

⁸ *A bibliológia (könyvtudomány) vitás kérdései két szovjet országos tanácskozás tükrében*, összeáll. Molnár Pál = *Könyvtári Figyelő*, 1967, 1–2, 33–48. http://epa.oszk.hu/00100/00143/00184/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_1967_01-02_033-048.pdf (Letöltés: 2017. január 26.); MOLNÁR PÁL: *Vita a könyv- és könyvtártudomány viszonyáról a szocialista országok szakirodalmában = Könyv és Könyvtár; A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának évkönyve*, VI., szerk. Csúry István, Varga Zoltánné, Debrecen, KLTE Könyvtára, 1967, 107–170. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/168577/KK_1967.pdf (Letöltés: 2017. január 26.)

⁹ *Kovács Máté szakirodalmi munkássága és a róla szóló irodalom, Bibliográfia*, összeáll. Nagyné Kiss Mária = *Kovács Máté emlékkönyv*, szerk. Szelle Béla, Budapest, Magyar Könyvtárosok Egyesülete, 1983, 217–261. http://kovacsmatealapitvany.hu/kovacs_mate_szakirodalmi_munkassaga (Letöltés: 2017. január 26.)

¹⁰ K[OVÁCS] M[até], *Új lengyel bibliológiai kiadvány jelent meg = Magyar Könyvszemle*, 1970, 4, 397–398. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00280/pdf/MKSZ_EPA00021_1970_86_04_395-402.pdf#page=3 (Letöltés: 2017. január 26.)

¹¹ SEBESTYÉN György, *A mai francia bibliológiai kutatás főbb tendenciái = Könyvtári Figyelő*, 1986, 4, 423–432. Itt: 423. http://epa.oszk.hu/00100/00143/00286/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_1986_4_423-432.pdf (Letöltés: 2017. január 26.)

¹² *Les sciences de l'écrit*, sous la direction de ESTIVALS, Robert, Paris, Retz, 1993 (Les encyclopédies du savoir moderne). Az UNESCO támogatásával kiadott kötet magyar szerzői, közreműködői: Büky Béla, Fülöp Géza, Lőrincz Judit, Szabolcsi Miklós és a párizsi Papp Tibor.

A tudományos kommunikáció új formái, Salamanca, 2000)¹³ azonban nem csak az ő kutatói érdeklődésüket tükrözik: megvük észre, hogy e kérdések évtizedekkel korábban Kovács Máté írásaiban is megjelentek. Ezek közül különösen négy foglalkoztatta élénken Rózsa Györgyöt.

Egyik legtöbbször pertraktált témája az bibliológia és az információs forradalom kapcsolata volt. 1981-es szöfiai előadását az infokommunikációs eszközök társadalmi hatásának szentelte. A kommunikáció történetében három nagy szakaszt különített el: a szóbeli, az írásbeli és a nyomtatott kommunikációét. Az első az auditív, a másik kettő a vizuális kommunikációt jelenti. A rádió megjelenése a 20. század első felében kiemelte az auditív kommunikáció társadalmi fontosságát, a némafilm, a hangosfilm, majd a színes film által képviselt vizuális kommunikáció dominanciája ellenére. (A kommunikációt természetesen itt mindig makrotársadalmi jelenségként kell érteni.) A televízió mint a korabeli legfejlettebb audiovizuális médium győzedelmes menetelése és az informatika térnyerése után Rózsa egy negyedik nagy szakasz kialakulását észlelte a telematika (telekommunikáció + informatika), vagyis a telefon, a televízió és a számítógép összekapcsolását jelentő Viewdata rendszerek születésével. Az információs szakembert nem elsősorban a technikai részletek érdeklik, hanem az, hogy mit várhat a telematikától a már létező kulturális és tudományos eszközökhöz képest, mennyiben fogja az új technika megváltoztatni a kommunikáció hagyományos (nyomtatott és audiovizuális) csatornáinak használatát, mi lehet a telematika hatása a tudományos kutatásra, a tudományos információs szolgáltatásokra, az önképzés és információszerzés módjaira és technikáira, az ismeretszerzésre vagy akár a szabadidő eltöltésére. Véleménye szerint az információ integrációjának, az ismeretek felhalmozódásának folyamatát fogjuk megélni, amely három pilléren nyugszik: az elektronikus kommunikáción (posta, műholdak stb.), a számítógépen és a könyvtáron. A telematika ennek a folyamatnak lehet a katalizátora. Az új infokommunikációs rendszerek alkalmasak lesznek arra, hogy egy egész könyvtárat összekapcsoljanak azzal a helyvel, ahol egy felhasználó ül a terminálja előtt. Ezek a szolgáltatások tehát messze túllépnek majd a „könyv házhozszállításán”, hiszen egész gyűjteményeket vagy adatbázisokat tudnak házhoz vagy a munkahelyre eljuttatni. A csúcstechnológia és a hagyományos könyvtár szolgáltatásait összehasonlítva és értékelve Rózsa arra a konklúzióra jutott, hogy ezek nemcsak kiegészíteni, hanem serkenteni is fogják egymást, és nem lesznek egymás konkurensei, tagadói vagy kizárói.¹⁴ Ugyanezt az álláspontját hangoztatta a CD-ROM-ok elterjedésekor.¹⁵

Az internet megjelenésének éveiben hangsúlyozta, hogy az új struktúrák az információs vagy posztindusztriális társadalom igazi manifesztálódásai, és az ilyen rendszerek működéséhez nélkülözhetetlen kommunikációs technológia tulajdonképpen az írásbeliség új kiteljesedésének eszköze. Tudományos és technikai elemei azonban sokkal kidolgozottabbak, mint társadalmi, humán és kulturális vonatkozásai. Kulturális és tudományos szempontból az a fő funkciója, hogy segítsen eligazodni az új és a régebbi szellemi termékek hatalmas gyűjteményeiben, és ezek legfontosabb feltalálási helyein, a könyvtárakban. Úgy gondolta, hogy a bibliológia közreműködhet annak jobb megértésében, hogy a társadalom számára mi az internet valódi haszna, illetve pontosan miben áll kritika nélküli elfogadásának és alkalmazásának kulturális kockázata.¹⁶ Döntő jelentőségűnek tartotta annak kimondását, hogy az új technológiákra való áttérésnek humanizált formában kell

¹³ A nemzetközi bibliológiai kollokviumok témajegyzéke és digitálisan közzétett dokumentációja az AIB honlapján található: <http://www.aib.ulb.ac.be/colloques/index.html> (Letöltés: 2017. január 26.)

¹⁴ RÓZSA, György, *Les systèmes de communication des informations et leur répercussion sur la société = Schéma et Schématisation*, 1983, 18, 52.

¹⁵ Uő, *Les technologies nouvelles de la communication et le livre: l'utilisation du CD-ROM = Revue de Bibliologie*, 1988, 4, 57–59.

¹⁶ Uő, *A quoi peut servir la bibliologie dans la perspective de super-autoroute de l'informa-*

megtörténnie, ami „nem tartozhat csak a nagy multinacionális cégek profitorientált tartományába”. Nem szabad korlátlan elektronikus eszközmonopóliumoknak kialakulniuk. „Társadalmilag és kulturálisan döntő jelentőségű annak felismerése és elfogadása, hogy a kulturális örökség és a digitalizálás nem riválisok, [...] az együttélést jelentik.” A kultúra digitalizálásának akkor van morális és lélektani létjogosultsága, ha kedvezően befolyásolja a nemzeti nyelvet, a közvetlen emberi kommunikációt és a munka kultúráját.¹⁷ (A problémakört egyébként Rózsa Györgynek az AIB 1991-es cacérési kollokviumán tett javaslata alapján ezekben az években külön nemzetközi munkacsoport vizsgálta.)¹⁸

A Rózsa György által tárgyalt második fontos téma a bibliológia és az információtudomány viszonya. Erről érkezett például 1989-ben Párizsban. Az információtudomány interdiszciplináris terület a társadalomtudományokon belül, amelynek a közgazdaságtannal, a kutatásszervezéssel és a szociológiával vannak a legszorosabb kapcsolatai. Tartoznak hozzá bizonyos elemek az informatikai és a telematikai technológiákból is, amelyek a nagy tömegű információ fogadását, tárolását, feldolgozását és közzétételét segítik elő. Ezek az elemek egyúttal forradalmasítják az információ tudományát. Másfelől közelítve: a matematika szolgáltatja az elméleti alapot, az informatikai és a telematikai technikák az alkalmazási eszközöket, míg az információtudomány funkciója, hogy biztosítsa az elméleti és szisztematikus interpretációt az információ felhasználásához szükséges modellezési, fogadási, tárolási, feldolgozási, közlési feladatok megoldásához. E folyamatban az információtudomány foglalkozik a felhasználóval, az emberi tényezővel. Vannak azonban egyéb kapcsolódások is, például az információtudományhoz tartozik a legnagyobb gyűjteményekben, a könyvtárakban található információ szervezése. Ennek része az automatizált adatbázisok (katalógusok, bibliográfiák) létrehozása. Az információtudomány tehát hozzájárul a gyűjtemények fejlesztéséhez, tárolásához és hozzáférhetőségéhez, vagyis a kulturális funkciók előmozdításához. Ez nemcsak a természettudományi és a műszaki gyűjteményekre igaz, hanem a társadalom- és a humántudományokra is. Ezáltal az információtudomány a kulturális tervezéshez is hozzájárul.

Az automatizált indexálás, az annotált bibliográfiák nem korlátozódhatnak a természet- és a műszaki tudományokra vagy a „kemény” társadalomtudományokra (a közgazdaságtudományokra vagy a szociológiára), ezeknek a tevékenységeknek és szolgáltatásoknak ugyanígy ki kell szolgálniuk a történeti, a nyelvészeti és az irodalmi kutatásokat is. Hozzá kell továbbá ezekhez adni a teljes szövegek (enciklopédiák, tudományos és irodalmi művek) automatizált megjelenítését a közgyűjteményekben, míg az információtudomány határait a szakkutatásoknál lehet meghúzni. Az információtudomány eredményeit közvetve vagy közvetlenül be kell vezetni a szakkutatásokba, és mindez együtt fog igazi társadalmi értéket létrehozni.

Rózsa György szerint a bibliológia az információtudomány része, fő társadalmi szerepe pedig az alkalmazási lehetőségekben rejlik, amelyek révén jobban meg lehet érteni az írás társadalmi összefüggéseit. Mivel ezzel a megértéssel közelebb juthatunk a fejlesztési programok megvalósításához és a kulturális tervezéshez, ez úgy tekinthető, mint az alkalmazott bibliológia első számú tudományos és gyakorlati célja, amely egyúttal a társadalmi fejlődés egyik fontos eszköze. Az alkalmazott bibliológia fogalmát Robert Estivals *La Bibliologie* című, 1987-ben második kiadásban napvilágot látott könyvéből vette át, ahol általános megfogalmazás található a bibliológia történetéről, struktúrájáról, fogalmi rendszeréről és politikájáról. Itt találkozhatunk a társadalmi-gazdasági

tion? = *Nouvelles technologies, modèles sociaux et science de l'information écrite*, Paris, École Polytechnique, 23–26 Octobre 1995

¹⁷ Uő, *Gutenberg nem vonul nyugdíjba, A kulturális örökség és a digitalizált kultúra kapcsolatáról = Írás Tegnap és Holnap*, 1997, 1. <http://epa.oszk.hu/00400/00413/00001/11rgy.html> (Lectöltés: 2017. január 26.)

¹⁸ Uő, *Kulturális örökség és információs társadalom*, Budapest, Argumentum, 1995, 54.

bibliológiával és a fejlődés bibliológiájával is. A tudományos információ korszakait a meghatározó gazdasági rendszerekhez igazítva három nagy érat különített el a könyv alapján. Az agrártermelés dominanciája által meghatározott korszakban, amely a 19. század elejéig tart, a könyv és a könyvtár szerepe az elsődleges. A 20. század közepéig húzódozó ipari korszakban a könyv és a periodikák hegemóniája jellemző, és megnő a szekunder információ, a dokumentáció jelentősége. A két első szakaszt követően a szolgáltatási szektor dominanciájával megjelennek az informatizált adatbázisok a lézeroptikai eszközökkel (például a CD-vel). A három nagy történelmi-társadalmi korszak információhordozói azonban nem konkurensei, hanem kiegészítői egymásnak, sőt valójában nem is lehetnek hatékonyak, ha nem támaszkodnak egymásra.¹⁹

Az ismertető bibliológiai témakörök közül a bibliometria a harmadik. Ez a kvantitatív technika a publikációs mechanizmusok (kiadás, reprodukció, terjesztés stb.) mélyebb és objektívebb megismerését célozza; egyszerre módszer és interdiszciplináris technika, amelynek alapjai a statisztikában rejlenek. S bár látszólag távol esik a bibliológia érdeklődésétől, Rózsa György véleménye szerint a bibliológiának az írás komplex tudományként olyan problémákkal is foglalkoznia kell, amelyek a társadalmi-gazdasági fejlődés és a tudományos munka közötti kapcsolatot tárják fel a publikációk szerepével összefüggésben. Ismeretes, hogy az angolszász és a francia terminológiában csak a természettudományokat tekintik tudománynak, ahol a kutatások és kísérletező tevékenységek eredményei nem függenek a helytől, a nyelvtől, a politikai rezsimtől vagy a kutató személyes attitűdjétől. A bibliológia feladata itt tehát az lehet, hogy megvizsgálja, mit nyújthat a bibliometria a társadalom- és a humántudományok számára, amelyek többnyire verbálisan fejezik ki magukat, bár használnak kvantitatív módszereket és technikákat is. Rózsa György meglátása, hogy a bibliometriának nincsenek korlátai a társadalom- és humántudományokban, a tudánymetriára – a folyóiratcikkek hivatkozásainak statisztikai vizsgálatára – azonban ez már nem érvényes, mivel jellegénél fogva elsősorban a természettudományok területén lehet alkalmazni.²⁰

Ami Rózsa bibliológiájának negyedik fontosabb problémakörét illeti, a rendszerváltást követően több előadásában és cikkében foglalkozott az írásmesterségek közép-kelet-európai helyzetével. Késérően állapította meg, hogy az általános várakozásokkal ellentétben a primer dokumentumokkal (könyvekkel, folyóiratokkal, egyéb dokumentumokkal) való ellátás kritikus állapotban van a régióban. Ennek fő okát abban látta, hogy a politikai és a gazdasági átalakulás egyáltalán nincs szinkronban, így a demokratizálódás folyamata és a pénzügyi alapok sem lehetnek összhangban. Míg korábban főleg a külföldi deviza hiányzott, az utóbbi években inkább a nemzeti valuta hiányzik drámai mértékben. Mint írta, a régió kormányai egyre kevesebbet foglalkoznak a kultúra finanszírozásával, arra hivatkozva, hogy ezt a piacnak kell megoldania. Csakhogy a gazdaság fejlettségi szintje ezt még nem teszi lehetővé. Közép-Kelet-Európa országaiban a magánszponzoráció sem elég fejlett, hogy helyettesíteni vagy kiegészíteni tudja a kormányzati támogatás elégtelensége által okozott hiányokat. Az igazi magánmecenatúra kialakulásához ugyanis szilárd polgárságra van szükség, amely javainak egy részét kulturális célokra képes és hajlandó fordítani. Ez az iparosított országokban sem a gazdagok első generációjánál valósult meg. Fennáll a veszély, hogy mire ez esetleg régiókban is bekövetkezik, elszegényednek a könyvtárak gyűjteményei, és a negatív tendencia visszafordíthatatlanná válik, amit megszenved a modernizáció folyamata és ezzel együtt a gazdaság fejlődése is. A külföldi adományozók, alapítványok pedig inkább a kommunikációs

¹⁹ Uő, *La bibliologie ou la réincarnation d'une discipline pour le développement = Théorie, méthodologie et recherche en Bibliologie*, Paris, Bibliothèque nationale, 25–27 Septembre 1989

²⁰ Uő, *À quoi servent la bibliométrie et la scientométrie dans les sciences sociales et humaines = Information scientifique et technique et communication écrite : actes du 11e Colloque International de Bibliologie, 1er Colloque bilatéral Algéro-français : Alger – 22–27 Novembre 1992*, dirigé par ESTIVALS, Robert, Paris, Société de bibliologie et de schématisation, 1997, 155–158.

technológiákra, az automatizálásra, a könyvtári tevékenységeket segítő különféle eszközökre helyezik a hangsúlyt. Mindezekből következően jelentősen csökken a primer információkhoz való hozzáférés, ami nem mérsékelhető az online elérhető automatizált bibliográfiai adatbázisokkal. Nehezen állítható meg az olvasási lehetőségek csökkenési tendenciája is. A felsorolt jelenségeket Rózsa a politikai bibliológia kategóriájába sorolta, azzal a végszóval, hogy a térség információs felzárkózása európai ügy, a probléma tehát globális megközelítést igényel.²¹

Rózsa György elméleti munkásságának e rövid számbavétele után most arról szólunk, milyen intézményesítési kísérletek történtek közreműködésével a bibliológia terén hazánkban.

1985-ben Köpeczi Béla elnöklete alatt és Sebestyén György titkári megbízatásával bibliológiai munkabizottság kezdte meg működését az Akadémia berkein belül. Ennek tevékenységében részt vett mások mellett Büky Béla (1928–1998), Fülöp Géza, Lőrincz Judit (1941), Monok István (1956), esetenként Szabolcsi Miklós (1921–2000).²² A magyar kutatók elismerését jelentette, hogy az AIB két rendezvényét is Budapestre hozta: 1985-ben *L'Écrit face aux nouvelles technologies* címmel, tizenhárom külföldi és tizenkét magyar előadóval magyar–francia kollokvium zajlott az írás és az új technológiák összefüggéseiről, 1995-ben pedig *Les transformations du système de communication écrite dans les pays de l'Europe centrale depuis 1985* címmel az írásbeli kommunikációs rendszer 1985 utáni közép-európai átalakulásáról.²³

Szintén Rózsa György kezdeményezte az egyik legkorábbi hazai internetes tudományos folyóirat, az *Írás Tegnap és Holnap* kiadását. A Nemzeti Kulturális Alap finanszírozásával, Lőrincz Judit által szerkesztett, többnyelvű szaklap a bibliológia legidősebb témáit igyekezett feldolgozni. Foglalkozott többek között a multimédiás tartalmak és az olvasás viszonyával, a magyarországi média nyelvi gondjaival, az olvasás és a kulturális identitás összefüggéseivel, az internetnek a sajtóra gyakorolt hatásával, a kiadói szakma átalakulásával, az 1976-os, az 1986-os és az 1993-as időmérleg-vizsgálatok olvasási vetületeivel, olvasás- és értékorientációs kérdésekkel, a vizualitással, a hálózati olvasással és a virtuális könyvtárakkal.²⁴ A korát és a nyílt hozzáférésért küzdő mozgalmat messze megelőző folyóirat mindössze négy számot ért meg 1997–1998-as fennállása során. Rózsa György később így nyilatkozott erről: „Úgy írtunk bele, mint egy hagyományos lapba,

²¹ Uő, *La bibliologie dans le système de communication intellectuelle et la bibliologie politique appliquée à la situation des pays de l'Est européen* = *Revue de Bibliologie*, 1992, 36, 39–40; Uő, *Les transformations du système de communication écrite dans les pays de l'Europe centrale depuis 1985 : le rôle changeant des bibliothèques dans la région et l'acquisition de la littérature primaire* = *Les transformations du système de communication écrite dans les pays de l'Europe centrale depuis 1985*, Budapest, 25–26 Juillet 1995

²² A „franciás” bibliológiai tematika e munkabizottság keretein kívül is megjelent az akadémiai diskurzusban. Példa erre a korszakból: MONOK István, *Beszámoló a Szegeden folyó könyv- és könyvtártörténeti kutatásokról, A személyi számítógépek felhasználási lehetőségei e munkáiban* = *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtártörténeti és Bibliográfiai Bizottsága*, Budapest, 1987. február 26.

²³ RÓZSA György, *A Nemzetközi Bibliológiai Társaságról* = *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 1995, 12, 26–27 <http://epa.oszk.hu/01300/01367/00171/pdf/03szeminarium.pdf> (Letöltés: 2017. január 26.); SEBESTYÉN György, *Az egyetemi könyvtárosképzés ötven éve : az ELTE Könyvtártudományi Tanszékének rövid története*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2001, 146–147; Uő, *Információs rendszerek a kutatásfejlesztés számára – Rózsa György, a globalizmus és a tudásmenedzsment* = *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros*, 2009, 3., 41–49. Itt: 43–45.

²⁴ A folyóirat máig elérhető eredeti honlapja: <http://regi.oszk.hu/kiadvany/iras/> (Letöltés: 2017. január 26.)

pedig az ilyesmi más módszereket, más rendszert kíván. Egy évig élt a folyóirat, aztán érdeklődés és támogatás híján megszűnt.”²⁵

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a hazai bibliológiai munkálatok Kovács Máté 1972-es halálát követően egy évtizeddel Rózsa György ösztönzésére nemzetközi (frankofón) érdeklődés mellett újraindultak, és az ezredfordulóig laza és szerény szervezeti keretek között folytak. Rózsa György írástudományi munkássága szétszálazhatatlanul összefonódott a Robert Estivals-féle francia iskoláéval. A bibliológiát nem mindenható tudománynak – a maga szavaival: „az írástudomány és -kutatás non plus ultrájának” – hanem szintetizáló eszköznek tekintette, amelynek a sokszínű, ám spekulatív elemzésektől el kell jutnia a szociológia és a kulturális tervezés szférájába. Ez az a gondolat, amely mindenekfelett rokonítja Kovács Máté és Rózsa György bibliológiáját.

RÓZSA DÁVID
RÓZSA GÁBOR

²⁵ RÓZSA György, RÓZSA Dávid, *Legvégül a tópart : (ön)életrajz két kézre*, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, KSH Könyvtár, 2015, 135.

VITA

A *Magyar Könyvszemle* 2017. évi első számában megjelent vitablokkal kapcsolatban a következőket közöljük.

A *Magyar Könyvszemle* (2017/1) „Vita” blokkjában megjelent írásokhoz fűzött megjegyzéseimet az „*F.G.F., a budavári fárosz (Második menet)*. Zebegény, 2017, Borda Antikvárium. 49, [3] p. ISBN 978 963 8006 60 8” című könyvben olvashatják.

BORDA LAJOS

A „vita” tehát lezárult.

A beszélgetésnek, eszmecserének indult együttlétén a hozzászólások megjelenése utáni levelezésben olyan stílus alakult ki, hogy a *Magyar Könyvszemle* főszerkesztőjeként elhatároztam, amíg ezt a munkát végzem, a lap hasábjain nem szeretnék több „vitát” látni. Arra kérek valamennyi szerzőt, aki tanulmányt, közleményt, vagy könyvismertetést szeretne megjelentetni, hogy stílusában tartsa meg a tudományos értekező próza szabályait, mások tévedéseit, hibás hivatkozásait említse meg, javítsa, és ne állítsa pellengérré. Ez az utóbbi kérés független a lezajlott vitától, általánosságban értem, mielőtt bárki magára venné. Nem ismerek hibátlan könyvet vagy tanulmányt, tévedhetetlen filológust, bibliográfust.

MONOK ISTVÁN

FIGYELŐ

Prohászka Ottokár jubileumi sorozat 1–9. kötet. Szerk. Barlay Ö. Szabolcs, Székesfehérvár, Prohászka Ottokár Baráti Kör, 2008–2016. Az idén kilencven éve elhunyt Prohászka Ottokár (1858–1927) székesfehérvári püspök a huszadik századi magyar egyház- és eszmetörténet jelentős alakja. Már életében Magyarország tanítójának és apostolának vallották, halála óta kultusz övezi személyiségét. Ugyanakkor az államszocializmus korának történetírásában – és ez a jelenség napjainkban is megfigyelhető – megbélyegezték és elítélték „liberalizmuskritikája”, „haladás-ellenessége” és „antiszemitizmusa” miatt. Mindezekből kiindulva indokolt és üdvözlendő vállalkozás Prohászka életének, egyházi és közéleti munkásságának, emlékezetének tárgyszerű, forrásközpontú és elfogultságoktól mentes vizsgálata, s a mindezekre vonatkozó források szisztematikus gyűjtése, kritikai elemzése és monografikus feldolgozása.

A fentebb leírt megfontolások vezették Barlay Ö. Szabolcsot, hogy útjára indítsa a szerkesztésében megjelenő *Prohászka Ottokár jubileumi sorozatot*. A kilencvennyolc éves történész paptanár Prohászka Ottokár életének kutatója és műveinek közreadója. Évtizedeket átívelő kutatómunkájának utolsó állomásaként határozta el e sorozat kiadását, amelynek tavaly jelent meg kilencedik kötete. Ezek szerkesztését Felsővályi Ákos (USA) vállalta.

Jelen írás célja, hogy bemutassa a sorozat köteteit, kiemelve azokat a dokumentumokat, amelyek ismerete a későbbi kutatásokat segítheti, s azoknak kiindulópontja lehet.

A sorozat első kötete a *Prohászka életének titka*. Ennek az anyaga korlátozott példányszámban – a benne olvasható eddig kiadatlan dokumentumok jelentősége miatt – angolul is megjelent Miklósházy Attilának, a külföldi magyarok püspökének fordításában (*The Secret of Ottokar Prohászka's Life*. Székesfehérvár, Prohászka Ottokár Baráti Kör, 2008.), mint a sorozatindító könyv húsz darab számozott (angol és magyar nyelvű) bilingvis példánya. Az elsőt a budapesti nunciatúra útján a szerző eljuttatta XVI. Benedek pápához, aki a vállalkozásra apostoli áldását küldte Barlaynak és munkatársainak.

A jubileumi kiadványsorozat második és harmadik kötete – *Prohászka a szívekben* – Horváth Kálmán (†1975) kéziratának első kritikai kiadása. Horváth szinte házról házra járva kereste fel azokat, akik még ismerték Prohászkat, s gyűjtötte a híveknek, mint egykori tanúknak a visszaemlékezéseit. A sorozat szerkesztője a két kötettel hézgapótló forráshoz juttatta a Prohászka-kutatást. A jövőben ennek az anyagnak ismerete nélkül hiteles Prohászka-életrajtot írni aligha lehet. Az eddig megjelentekben az hiányzott, amit épp ez a két kötet nyújt: vagyis bemutatja, hogy milyen volt Prohászka Ottokár a mindennapokban. Sorra megszólalnak lapjain egykori neveltjei és tanítványai, majd a Szociális Missziótársulat tagjai. Közülük említést érdemel Norberta nővér, akinek csobánkai naplójából az eddig ismert Prohászka-arcképhez új színek és vonások rajzolódnak ki. A napló eredeti szövegét a Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár Prohászka-gyűjteményében őrzik.

A sorozat negyedik és az ötödik kötete tartalmazza Prohászka legismertebb művét: *Elmélkedések az Evangéliumról*. Ezek azok a meditációk, amelyeket mint spirituális esténként mondott el az

esztergomi szeminaristáknak. Ez a két kötet a Szent István Társulat 1924. évi kiadásának reprintje, amely alapul szolgál minden későbbi kiadásnak: kezdve a Schütz Antal összeállította huszonöt kötetes sorozatától (1929) napjainkig. Ez a reprint is mutatja, hogy Prohászka nem látta el címmel és számmal az elmélkedéseket. Ő ugyanis egy bensőséges Jézus-életrajzt kívánt olvasói kezébe adni. Ez a meditációs könyv a magyar lelkeségi irodalomnak legismertebb alkotása külföldön is. A német, francia, angol, spanyol, lengyel nyelvre lefordított szöveg a katolicizmus nemzetközi világában is ismertté tette Prohászka nevét.

*Prohászka naplói*t olvashatjuk a sorozat hatodik, hetedik és nyolcadik kötetében. Az életművel foglalkozó történetkritikai irodalomból ismert, hogy a naplók kérdése igen bonyolult, s mindmáig rendezetlen. Erre a már említett Horváth Kálmán feljegyzése hívta fel a figyelmet, mondván, hogy Schütz Antal – az első közreadó – számos naplójegyzetet nem ismert, s abból is, amit ismert, nem közölt le mindent. (PROHÁSZKA Ottokár *Összegyűjtött Munkái*, s. a. r. Schütz Antal. Budapest, Szent István Társulat, 1929, 23–24. köt. Soliloquia. 1–2. köt.). Ezt részben pótolta a Barlay Ö. Szabolcs, Szabó Ferenc és Frenyó Zoltán által jegyzett újabb naplókiadás (PROHÁSZKA Ottokár, *Naplójegyzetek*, 1–3. köt. Szeged–Székesfehérvár, Agapé–Távlatok, 1997.). A „Shvoy-hagyatéék” külön kötetben való közlése megbontotta a napló időbeli sorrendjét. A *Jubileumi sorozat*ban közreadott új kiadás mindezt helyrehozta, vagyis a kronológia szabályai szerint a megtalált új anyag az időrendben megfelelő helyére került. Így a korabeli (1877–1927 közötti) naptárak, valamint a kétezer magyarzó jegyzet és a teljesség igényével készített névmutató segítségével egy minden eddiginél pontosabb, hitelesebb naplókiadás birtokába jutott a kutatás. Mivel Prohászka húsz éves kora óta élete végéig vezette naplóját, meggyőződésünk, hogy a naplók nélkülözhetetlen források a Prohászka életművét vizsgálók számára. A kutatóknak ugyanis érdemes mindenekelőtt a naplóban utánanézni, hogy Prohászka miként vélekedett egyes kérdésekről. A kutatás eddig erre nem fektetett kellő hangsúlyt.

A kilencedik kötet Barlay Ö. Szabolcs *A katedrális* című munkája, amely a Prohászka-életmű első szakaszát elemzi születésétől székesfehérvári megyéspüspökségéig (1858–1905), s amelynek legfőbb forrása a napló. Mondhatjuk, hogy ez az első olyan próbálkozás, amelyben a lényeg: ne a szerző, hanem maga Prohászka mondja meg, hogy egyes kérdésekben mit gondolt. Barlay dokumentumként kezeli Prohászkanak ama párbeszédeit is, melyeket a kápolnában adorációi közben folytatott Istennel, az Eucharisztia Krisztusával, akit *Dux generalis*nak nevez. Ezeket figyelmeztetéseknek, intelmeknek, eligazításoknak tekintette, s elhatározásait e szerint alakította. Az esztergomi korszakról szóló kötet középpontjában az ambiciózus fiatal pap tudományos, egyházi és közéleti pályájának fejlődéstörténete áll: a teológiai tanárságtól, a spirituálissággal együtt járó lelki vezetés művészetétől a budapesti professzorságig. Nem egyszerűen karriertörténet ez, hanem olyan pálya, melynek alapja és végső célja – a számtalan naplóbejegyzés dokumentációja szerint – maga Jézus Krisztus, s amelyről talán nem is lehet tisztelet és elfogódottság nélkül írni.

Ebben az életrajznak felértékelődik az esztergomi korszak (1882–1904), amely a szerző szerint egyik tartóoszlopa Prohászka életművének. Ugyanis ez a huszonkét esztendő érlelte meg benne azt a meggyőződést, hogy az egyház reformjának motorja csakis a krisztocentrikus papi élet lehet. Az ő nevéhez fűződik az imádkozó, szentéletű papságnak, mint kovásznak nélkülözhetetlen jellege. Kispapjaival szentelésük után is kapcsolatban maradt – ők hozták létre a *Regnumot*. De túl a papképzésen: az élet minden területén valósággal lázba hozta az egész korabeli katolikus magyarságot. Sokan követték az esztergomi spirituálist: parasztok, gyári munkások, pedagógusok, férfiak, nők, vasutas- és postás szakszervezetek tőle vártak választ az alapvető sorskérdésekre. A szeminárium keretei szűknek bizonyultak. Elfogadta baráti körének kérését, s mint kinevezett egyetemi tanár Budapestre költözött. Az esztergomi korszakban felkészült mindarra, aminek elvégzésére a Gondviselés rendelte. Eredetiben olvasta, tanulmányozta Marx *A tőkét*épp úgy, mint Kant, Darwin és a többi modern gondolkodó művét: jártas volt a felvilágosodás, a liberalizmus és a materializmus

vezéregyéniségeinek programjaiban és eszméiben. „Milliók várnak rám” – voltak utolsó esztergomi szavai. Igaza volt.

A sorozat köteteiből egyértelmű: Barlay nem akar belemenni a proházskai életmű vitatott és „kellemetlen” pontjainak boncolgatásába. (Ezt megteszi például Mózesy Gergely a Fazekas Csabával folytatott disputájában az antiszemitizmus vádjával kapcsolatban az *Egyháztörténeti Szemle* című folyóirat hasábjain: MÓZESSY Gergely, *Proházszka Ottokár zsidóellenességéről = Egyháztörténeti Szemle*, 2008, 4, 125–132; FAZEKAS Csaba, *Proházszka Ottokár zsidóellenességéről = Egyháztörténeti Szemle*, 2008, 4, 133–155; MÓZESSY Gergely, *A Proházszka-disputához = Egyháztörténeti Szemle*, 2009, 1, 113–117.) Helyette szikár, de egyértelmű forrásszövegek közlésével bemutatja, illetve rekonstruálja Proházszka világnézetének, szemléletmódjának, ideológiai háttérének tartalmát és szerkezetét.

Fontos hangsúlyozni Barlay kutatási módszerének újszerűségét. Nem elégszik meg ugyanis a történeti adatok ismertetésével (eddig ilyenek voltak az eltérő eszmetörténeti alapállással készült Proházszka-életrajzok: például Gergely Jenő vagy Szabó Ferenc biografikus összefoglalói: GERGELY Jenő, *Proházszka Ottokár, „A napbaöltözött ember”* Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1994; SZABÓ Ferenc, *Proházszka Ottokár élete és műve*, Budapest, Szent István Társulat, 2007.) Barlay a történeti adatok közlésén és a Proházszka-írások elemzésén és rendszerbe foglalásán túl bevezet egy újabb dimenziót: az életszentség aspektusát. Ezzel egy problematikusnak látszó feladat megoldására vállalkozott. Nevezetesen arra, amiről Gergely Jenő történész, épp fentebb említett Proházszka-életrajzában bevezetőjében írt: „Nem vállalkozhatunk a teológus Proházszka részletes elemzésére, lelki és spirituális problémáinak tárgyalására, erre a katolikus tudósok a hivatottak”. (GERGELY Jenő 1994, i. m. 11.) Nos, ennek a spirituális vonulatnak ismerője és tudományos elemzője a sorozat elindítója.

A szerző nézőpontja a katolikus történész szemszöge. Hogy milyen ez a történeti alapállás? Metodológiáját tekintve megfelel a történeti mesterség követelményeinek, ugyanakkor a történeti forrásanyag immanenciáján, „anyagbazárságán” túlmutató jellege is van. Így fogalmazza meg módszertanát: „Alapkövetelménynek tűztem ki magam számára, hogy szigorú forráskritikának vessem alá mindazt, amiről írok. Éppen ezért munkám túlnyomórészt Proházszka saját naplófeljegyzésein alapszik. Naplói dokumentumértékűek. Eddig jogos volt az a kritika, hogy életszentségéről mások nyilatkoztak szuperlatívuszokban. Én arra összpontosítottam, hogy Ő maga nyilatkozzék lelki életéről, aszkéziséről, misztikájáról.” (BARLAY Ö. Szabolcs, *Proházszka életének titka*, Székesfehérvár, Proházszka Ottokár Baráti Kör, 2008, 7.)

A *Proházszka Ottokár jubileumi sorozat* kiváló kezdeményezés, amelyben egyrészt Proházszka életének forrásai és művei, másrészt tiszteletének mozzanatai (kortársak-tanúk-visszaemlékezései erényeire) is közlésre kerülnek. A sorozat világosan megfogalmazott célja: A keresztény történelemszemlélet jegyében közelíteni az elhunyt Proházszka Ottokár püspök életrajzához, munkásságához, korához – mindez a történettudomány módszertanainak biztos ismeretében és korrekt alkalmazásával.

MIKLÓS PÉTER

SZEMLE

Ioan Chindriș, Nicolina Iacob, Eva Mârza, Anca Elisabeta Tatay, Otilia Urs, Bogdan Crăciun, Roxana Moldovan, Ana Maria Roman-Negoi, *Cartea românească veche în Imperiul Habsburgic (1691–1830), Recuperarea unei identități culturale – Old Romanian Book in the Habsburg Empire (1691–1930), Recovery of a cultural identity*, Studiu introductiv / Introduction by Eva Mârza, Cluj-Napoca, Editura MEGA, 2016, 1014 p.

Egy monumentális könyv, A/4-es formátumban ezer oldalt is meghaladó terjedelemben. A román retrospektív nemzeti bibliográfia egy új mérföldköve. A Román Tudományos Akadémia – amelyet röviddel Románia létrejötte (Havasalföld és Moldova 1859-ben történt egyesítése) után egy Irodalmi Társaságként alapítottak – 1895-ben elhatározta a „régí román könyvek” bibliográfiájának összeállítását. Időhatáru az 1508 (az első nyomtatott román könyv), és az 1830 (a „régí román irodalom” hagyományos záró dátuma, vagyis nem nyomdatechnikai váltást jelez a dátum) közti időszakot jelölték meg. A munkákkal fél évszázad alatt készültek el, négy kötetben adták közre az eredményt: Ioan Hodoș, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche (1580–1830)*, vol. I–IV, București, Academia Română, 1903–1944. A most kézben tartott mű, a legújabb bibliográfia, egy, Eva Mârza által irányított kutatás egyik terméke.

Minden nagy bibliográfiai vállalkozásnak, amely „nemzeti”-nek mondja magát, nehéz eldönteni (1) a címét, (2) az időhatárait, (3) és a *patrioticum* jellegét, amely alapján figyelembe vesszük az adott nyomtatványt, incorporáljuk a korpuszba. (Ezokról a kérdésekről a nemzeti

bibliográfiák előszavai értekeznek, és lásd BORSA Gedeon cikkeit (*Magyar Könyvszemle*, 82(1996), 261–264 és *Magyar Könyvszemle*, 100(1984), 253–266), továbbá P. VÁSÁRHELYI Judit írását, *Magyar Könyvszemle*, 125(2010), 119–123).

Kezdjük a címmel. A VD 16, *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts* ugye „német nyelvterületet” mond magáról. „Összefüggő nyelvterület”, hiszen például Erdély, vagy a Magyar Királyság nincsen benne (jóllehet német hivatalos nyelvű területek is voltak, németek nyomtattak, sokszor németül). Az RMNy, a *Régi magyarországi nyomtatványok* is – nagyon helyesen – tartalmazza az Erdélyi Fejedelemségben megjelent művek leírását, pedig Erdély, közjogi értelemben, nem volt a Magyar Királyság része. És folytathatnánk a sort az egyes országok retrospektív nemzeti bibliográfiáinak címeivel. A román munkaközösség most ugyancsak gondban lehetett, hogy miként határozzák meg annak a területnek a nevét, ahol 1691 és 1830 közt románul, vagy román szerzőtől megjelent nyomtatványok megjelentek. Ezen időhatárok közt két európai rendezés is történt (a spanyol örökösödési háború után, 1713-ban, és a napóleoni idők lezáróan, 1815-ben. Habsburg Birodalomnak – történeti értelemben szigorúan véve – csak 1804/1806-tól nevezhetnénk azt a területet, amelyet a kötet mellékletében közölt térképen is látunk. Kétségtelen azonban, hogy jobb címet nem lehetett volna találni. Földrajzilag nézve, a kötetben szerepel a legnagyobb terület, amely a Habsburg fennhatóság alatt állt, és ott román nyelvű könyv, vagy román származású személy műve, vagy a románokat bemutató könyv megjelent. Így szerepel benne Velence, az olténiai

Râmnis Vâlcea (Olténia 1718 és 1739 között volt császári család „ország”), és Galícia is.

Az időhatárok megválasztása hasonlóan összetett kérdés. A magyar retrospektív nemzeti bibliográfia például eredetileg az első nyomdatermék megjelenésének az évét választotta kiindulópontnak (1473), és egy sikertelen függetlenségi harcot lezáró békének az évét záródátumként (1711). Ez utóbbi a *historia litteraria* időhatára is: ekkor jelent meg az első bio-bibliográfia a Magyar Királyság és Erdély tudósairól, íróiról. (Fontosnak tartom e helyen idézni David Czvittinger (1675–1743, egy felföldi német *hungarus*) munkájának a teljes címét: *Specimen Hungariae literatae, vironum eruditione clarorum, natione Hungarorum, Dalmatarum, Croatarum, Slavorum atque Transylvanorum, vitas, scripta, elogia et censuras ordine alphabetico exhibens. Accedit bibliotheca scriptorum qui extant de rebus Hungaricis. Francofurti et Lipsiae, Jobst Wilhelm Kohles, 1711.* Czvittinger nem említi a *natio*k sorában a németeket, és az erdélyieket nem részletezi.) A román kollégák most a Német Római Birodalmon belüli Erdélyi Nagyfejedelemség létrejötte dátumát (1691) választották – egy történelmi dátumot – kezdő évnek, és egy irodalomtörténetit a felső időhatárnak (1830). Fontosabb ezeknél a történeti, irodalomtörténeti érveknél azonban az, amelyet a szerzők a mű alcímében jeleztek: „*A román kulturális öntudat felépülése*”. Ez az a korszak, amikor a román kulturális identitás kialakult, megfogalmazódtak szempontjai, kialakultak intézményei. Ehhez a folyamathoz a nyomtatott könyv, még a keleti ortodox keresztény környezetben is – nem csökkentve a képek, a kéziratok és a szóbeliség jelentőségét – nagyban hozzájárult.

A könyvben szerepeltetnek minden nyomtatványt, amely román nyelven jelent meg, és azokat, amelyeket román szerző írt, vagy rendezett sajtó alá. Vagyis a nyelvi és a szerzői *patrioticum*okat. A nyelvi érv vitathatatlan. A korszakban eldönteni azt, hogy ki, milyen nemzetiségű, komoly filológiai munkát kíván, és sok esetben nincsen *a korra vonatkozóan* relevanciája az eredménynek. Az akkoriakat ez nem, vagy kevéssé érdekelte, igaz a bibliográfia záró dátumához (1830) közelítve egyre inkább.

Nagyon fontos azonban észrevenni, hogy hány magyar, illetve német mű román fordítása szerepel a könyvben, vagy éppen, hány magyar nyelvű mű, amelynek létrehozásában román szerző is közreműködött (például a Csíksomlyón nyomtatott katolikus magyar énekes könyvek, amelyek a román származású, magyarul kiválóan tudó, sok tekintetben magyarrá vált ferenceseknek köszönhetőek (Kájoni János, vagy Ioan Caian Valachus).

Az egyes nyomtatványok leírása nagyon részletező. Leginkább a magyar nemzeti bibliográfiára hasonlít ebben a tekintetben, de annál több, hiszen angol nyelven is bemutat minden egyes könyvet. Természetesen felhasználta az RMNy filológiai eredményeit. Kevesebb is ennél, hiszen az egyes kiadványok kiadástörténetét nem írták meg a szerzők. A részletes címléírásán túl – a cirill, és a görög betűket szabványosan áttírták latin betűkkel – nagyon alapos a könyvek metszet és díszanyagának bemutatása. Minden egyes tételnél szerepel az illető műre, kiadásra vonatkozó szakirodalom rövid említése is. Csak ritkán találtam olyan esetet, ahol hiányzik valami, a magyar és a német szakirodalom számbavételében is teljességre törekedtek a szerzők. Nekem hiányzik például – az egyébként bőven hivatkozott – Gál-di Lászlónak egy jelentős tanulmánya: *Az erdélyi magyar tudományosság és a kolozsvári egyetem hatása a román tudományra = Az erdélyi egyetemi gondolat és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története*, szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1941, 285–304. Emellett kritikai megjegyzésem még annyi lenne, hogy nem szerencsés nemzetközileg elfogadott rövidítéseket – ráadásul, amelyeket a román kollégák is pontosan ismernek – másként használni. Így Szabó Károly RMK I–II. ebben a kötetben „Szabó és évszám” megoldást nyert.

A kötet szerkezete számomra furcsa egy retrospektív nemzeti bibliográfiát illetően. Az egyes tételek nem kaptak sorszámot, és az időrend helyett, az egyes nyomdahelyek román elnevezései alfabetikus rendjében az időrend mindig újra kezdődik. A sorszámok még ebben a szerkezetben is jól jönnének. Például rögtön kitűnne, hogy melyik nyomdahelyen mennyi

könyvet adtak ki (így most az oldalszámokból lehet erről benyomásunk). Látszana, hogy Erdély és Buda azok a helyek, ahol valóban jelentős mennyiségű román könyv megjelent. A Partium (Nagyvárad), vagy Arad, Temesvár, Kalocsa, Bécs, Velence, vagy éppen Lemberg ezekhez képest nem számottevő. A kötet végén, terjedelmes fejezetben (939–992.) sorolják fel a szerzők a csak említésből ismert, példány nélküli kiadványokat.

Ezt a szerkezetet követi a nagyszerűen megírt, román és angol nyelven közölt hosszú (64 oldal) előszó, amely Eva Márza munkája. Egy román könyvkiadás-történet. Kismonográfia, amely ugyancsak az egyes nyomdahelyek sorrendjében halad. A rövidítések jegyzéke egy valódi könyvtörténeti bibliográfia. Ennek alapján a román könyv történetének tanulmányozása nem csupán elkezdődhet, hanem komoly, elmélyült ismeretek szerezhetők. Az előszó végén a szerző külön írt néhány oldalt arról, hogy miként értelmezhető, különösen a 18. század második felétől, a könyv szerepe a román kulturális identitás megerősítésében.

A hatalmas bibliográfiához sajnós, csupán egyetlen mutató járul: időrendben egy-egy sorban meglejtve a kiadványokat. Ebből azonnal látszik, hogy 1801-től 1830-ig több román könyv jelent meg, mint az azt megelőző időszakban. Miért nincsen személy-, illetve helynevek mutatója? Nem derül ki az előszónak a könyv használati módját ismertető részéből. Pedig kellene. Vagy egy külön kötetben adják ki, ami valószínűtlen, vagy, készül az 1508 és 1690 között megjelent művek és kiadványok bibliográfiája, és a két korszakhoz közös mutatókat szándékoznak kiadni. Ha így van is, nem kellene elfeledni egy olyan konkordanciát sem, amely az egyes országok retrospektív nemzeti bibliográfiáinak a viszonyát mutatja a régi román könyvekhez (a magyar, a szlovák, vagy éppen az osztrák bibliográfiára gondolkodok). Igaz, nehéz lesz, miután ebben a kötetben – ahogy említettem –, az egyes kiadások nem kaptak tételszámot. Annál is fontosabb lenne egy ilyen mutató, mert ebben a könyvben a helynevek kizárólag románul szerepelnek (kivéve a címléírást persze, ahol az eredeti forma

megmaradt). Viena, Venetia, vagy Karlowitz még csak jól érthető, de nem igazán világos, hogy ha Wien Viena, Venezia pedig Venetia, akkor a mai Szerbiában található Сремски Карловци (Sremski Karlovci) miért Karlowitz, németül, vagy Trnava miért nem egyszerűen románul Sămbăta Mare (szlovákul szerepel). Ugyanakkor az ukrán Чернівці (Csernyivci) miért románul szerepel (Cernauti). A kötetben Gyulafehérvárt a történeti román néven találjuk fejezet címként (Bălggrad), a térképen Alba Iuliaként van kiemelve. Mindezek a szerkesztési gondok megoldhatóak egy jó, minden nemzeti nyelvi formát rögzítő helynévmutatóval.

De mindezek az apróságok csak szeplők egy hatalmas munka kiváló eredményén. Hiszen Románia, ezzel a kötettel egy új, nemzetközileg jól használható, a román könyv történetét szövegesen is bemutató retrospektív nemzeti bibliográfiával gazdagodott. Várjuk, hogy elkészüljön, hasonló módon, az 1508 és 1690 közötti időszakra is egy bibliográfia, abban egy közös, a teljes korszakra (1508–1830) vonatkozó mutató rendszerrel.

MONOK ISTVÁN

Tipográfia régtől fogva, A nagyváradai nyomdászat 450 éves története, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Argumentum Kiadó, 2016.

A magyar nyomdászat-történeti szakirodalomban ritkaságszámba megy az olyan reprezentatív díszalbum, mint amilyen a nagyváradai nyomdászat kezdetének 450. évfordulójára jelent meg nemrég. A kitűnő minőségű és jól válogatott képanyaggal illusztrált kötet a 16. századi kezdetektől egészen a második világháborúig tárgyalja a helyi műhelyek tevékenységét. Az egyes fejezeteket az adott korszakok szakértői: Bánfi Szilvia (16. század), V. Ecsedy Judit (17. század), Emödi András (18. század) és Boka László (20. század) írták, s ezekbe a legfrissebb kutatások eredményeit is beledolgozták. A 19. századra vonatkozó részt, friss levéltári adatgyűjtés híján, Naményi Lajos 115 éve megjelent monográfiájából emelték át a szerkesztők (*A nagyváradai nyomdászat története*, Budapest, Athenaeum, 1902, 59–77.).

könyvet adtak ki (így most az oldalszámokból lehet erről benyomásunk). Látszana, hogy Erdély és Buda azok a helyek, ahol valóban jelentős mennyiségű román könyv megjelent. A Partium (Nagyvárad), vagy Arad, Temesvár, Kalocsa, Bécs, Velence, vagy éppen Lemberg ezekhez képest nem számottevő. A kötet végén, terjedelmes fejezetben (939–992.) sorolják fel a szerzők a csak említésből ismert, példány nélküli kiadványokat.

Ezt a szerkezetet követi a nagyszerűen megírt, román és angol nyelven közölt hosszú (64 oldal) előszó, amely Eva Márza munkája. Egy román könyvkiadás-történet. Kismonográfia, amely ugyancsak az egyes nyomdahelyek sorrendjében halad. A rövidítések jegyzéke egy valódi könyvtörténeti bibliográfia. Ennek alapján a román könyv történetének tanulmányozása nem csupán elkezdődhet, hanem komoly, elmélyült ismeretek szerezhetők. Az előszó végén a szerző külön írt néhány oldalt arról, hogy miként értelmezhető, különösen a 18. század második felétől, a könyv szerepe a román kulturális identitás megerősítésében.

A hatalmas bibliográfiához sajnos, csupán egyetlen mutató járul: időrendben egy-egy sorban meglejtve a kiadványokat. Ebből azonnal látszik, hogy 1801-től 1830-ig több román könyv jelent meg, mint az azt megelőző időszakban. Miért nincsen személy-, illetve helynevek mutatója? Nem derül ki az előszónak a könyv használati módját ismertető részéből. Pedig kellene. Vagy egy külön kötetben adják ki, ami valószínűtlen, vagy, készül az 1508 és 1690 között megjelent művek és kiadványok bibliográfiája, és a két korszakhoz közös mutatókat szándékoznak kiadni. Ha így van is, nem kellene elfeledni egy olyan konkordanciát sem, amely az egyes országok retrospektív nemzeti bibliográfiáinak a viszonyát mutatja a régi román könyvekhez (a magyar, a szlovák, vagy éppen az osztrák bibliográfiára gondolkodok). Igaz, nehéz lesz, miután ebben a kötetben – ahogy említettem –, az egyes kiadások nem kaptak tételszámot. Annál is fontosabb lenne egy ilyen mutató, mert ebben a könyvben a helynevek kizárólag románul szerepelnek (kivéve a címléírást persze, ahol az eredeti forma

megmaradt). Viena, Venetia, vagy Karlowitz még csak jól érthető, de nem igazán világos, hogy ha Wien Viena, Venezia pedig Venetia, akkor a mai Szerbiában található Сремски Карловци (Sremski Karlovci) miért Karlowitz, németül, vagy Trnava miért nem egyszerűen románul Sămbăta Mare (szlovákul szerepel). Ugyanakkor az ukrán Чернівці (Csernyivci) miért románul szerepel (Cernauti). A kötetben Gyulafehérvárt a történeti román néven találjuk fejezet címként (Bălgrad), a térképen Alba Iuliaként van kiemelve. Mindezek a szerkesztési gondok megoldhatóak egy jó, minden nemzeti nyelvi formát rögzítő helynévmutatóval.

De mindezek az apróságok csak szeplők egy hatalmas munka kiváló eredményén. Hiszen Románia, ezzel a kötettel egy új, nemzetközileg jól használható, a román könyv történetét szövegesen is bemutató retrospektív nemzeti bibliográfiával gazdagodott. Várjuk, hogy elkészüljön, hasonló módon, az 1508 és 1690 közötti időszakra is egy bibliográfia, abban egy közös, a teljes korszakra (1508–1830) vonatkozó mutató rendszerrel.

MONOK ISTVÁN

Tipográfia régtől fogva, A nagyváradai nyomdászat 450 éves története, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár–Argumentum Kiadó, 2016.

A magyar nyomdászat-történeti szakirodalomban ritkaságszámba megy az olyan reprezentatív díszalbum, mint amilyen a nagyváradai nyomdászat kezdetének 450. évfordulójára jelent meg nemrég. A kitűnő minőségű és jól válogatott képanyaggal illusztrált kötet a 16. századi kezdetektől egészen a második világháborúig tárgyalja a helyi műhelyek tevékenységét. Az egyes fejezeteket az adott korszakok szakértői: Bánfi Szilvia (16. század), V. Ecsedy Judit (17. század), Emödi András (18. század) és Boka László (20. század) írták, s ezekbe a legfrissebb kutatások eredményeit is beledolgozták. A 19. századra vonatkozó részt, friss levéltári adatgyűjtés híján, Naményi Lajos 115 éve megjelent monográfiájából emelték át a szerkesztők (*A nagyváradai nyomdászat története*, Budapest, Athenaeum, 1902, 59–77.).

Elsőként 1565-ben Raphael Hoffhalter állította fel sajtóját a városban, majd két év múlva el is távozott onnan. Fia, Rudolf majd két évtizedes szünet után, 1584-ben telepedett le Nagyváradon, ám mindössze egy éven keresztül dolgozott ott. Ezután ismét több mint egy fél évszázadnak kellett eltelnie, amíg a protestáns egyház által felállított nyomda meg nem kezdte tevékenységét. Az 1639–1660 közötti két évtized viszont – a műhelyt vezető, külhoni iskolázottságú Szenci Kertész Ábrahámnak köszönhetően – a váradi nyomdászat kiemelkedő időszakának nevezhető. Évi átlagban elkészített hat-hét nyomtatványa (húsz év alatt 132) gazdag felszereltségről, precíz szöveggondozásról és egyenletes teljesítményről tanúskodik. Az utolsóként, részben a városban készült *Váradi Biblia* pedig a korabeli magyarországi nyomdászat csúcsteljesítménye volt.

Égészen más jellegű műhelyt alapított Csáky Miklós püspök 1744-ben, újabb nyolc évtizedes kényszerű szünet után. A papnevelő intézet kis-közepes nyomdája egyszeri rövid kihagyást kivéve folyamatosan működött, így a szakma töretlen hagyománya tulajdonképpen ekkortól számítható Nagyváradon. A 18. század végéig bérlők működtették: 1745-ben Kállay Gergely, 1745–1755 között Becskereki Mihály, 1761–1767 között Wolf József, 1768–1770 között Heller János, 1771–1786 között Bálent Ignác, 1786–1797 között Eitzenberger Ferenc, 1798–1802 között Guttmann János, majd 1803–1804 között Máramarosi Gottlieb Antal. Tőlük nem tipográfiai remekeket várt el a fenntartó, hanem azt, hogy az egyház és a város számára szükséges nyomtatványokat megbízhatóan állítsák elő. Így könyv csak nagyon ritkán hagyta el a nagyváradi szemináriumi nyomda sajtóit, ezek helyett inkább egyházmegyei direktóriumok, alkalmi köszöntők és temetési beszédek, akadémiai és szemináriumi tézisfüzetek, közgazgatási iratok és tabellák készültek. Ez utóbbiakat a bibliográfia nem tartja számon, pedig fontos kenyércikknek számítanak egy nyomda számára. A nyomtatványok kétharmada ennek megfelelően mindössze egy nyomdai ív (4 vagy 8 levél) körül mozgott. Az egész időszakra átlagolt termelés évente hét-nyolc nyomtatvány volt ebben a hat évtizedben, a csúcst Márama-

rosi Gottlieb Antal idejében évi húsz termékkel érve el.

A 18. századból származnak az első írásos adatok a nyomda hollétééről. Egy 1752-ban készült iratból tudjuk először biztosan, hogy a műhely a Váradolaszi nevű negyedben helyezkedett el. Egy pontosabb leírás 1766-ban a Nagy utca környékét jelöli meg, majd az első igazán biztos adat szerint 1771-ben Bálent műhelye a jezsuiták váradolaszi telkén volt (tehát valószínűleg addig is ott működött). Az első tételes, helyben készült leltárak is ebből az időszakból származnak: az első ismert nyomdai összeírás 1785-ből, majd a második, sokkal részletesebb 1798-ból.

A Dutka Ákos által *A holnap városa* című regényében csak „úri fertálynak” nevezett terület nem jelentette egyúttal feltétlenül az ott dolgozó nyomdászok gazdagságát is. Míg a 17. századi Szenci Kertész Ábrahám kimondottan jómódú ember volt (egy, de lehet, hogy több belvárosi háza is volt), addig a 18. századi bérlők közül Heller Jánosnak halálakor mindössze a ruháit, egy almáriumát és egy zsebóráját tudják „vagyonaként” összeírni a hivatalnokok. Később, a 19–20. század fordulóján viszont Nagy Endre azt írja *Egy város regénye* című munkájában, hogy „Laszky Ármin belenézett a *duzzadt pénztárcájába*, aztán fájdalmas sóhajjal elindult a Lloyd-kávéházba” kiváltani az éppen hogy megérkezett, több hónapi szerkesztői fizetését egy éjszaka alatt elmulató Krúdyt a főpincértől.

A nagyváradi nyomda mindig szoros összefüggésben állt a helyi intézményrendszerrel. Az 1770-ben megalapított Főgimnázium, az 1780-ban induló bölcsleleti fakultás a Királyi Akadémián mind a nyomda megrendelőjévé, bevételi forrásává váltak. Ezzel szemben mikor 1784-ben II. József megszüntette az egyházmegyei szemináriumokat, és helyettük országos papnevelőket tervezett Pesten, a fölöslegessé vált nagyváradi műhelyt azonnal el akarta adni fenntartója.

Az eladásra végül csak 1804-ben került sor, mikor a szemináriumi nyomda utolsó bérlője, Máramarosi Gottlieb Antal azzal a feltétellel vette meg a nyomdát, hogy másnak ne engedélyezzék az új cég indítását a városban. Ez természetesen betarthatatlan feltételnek bizo-

nyult, s 1806-ban Szigethy Mihály, a debreceni városi nyomda addigi vezetője meg is indítja a második műhelyt (tulajdonképpen megveszi Medgyesi Pál özvegyének nyomdáját Diószegen és beköltözteti Nagyváradra). A 19. század derekától kezdődően azután sorban indulnak az újabb és újabb vállalkozások: 1856-ban Sonnenfeld, 1868-ban Hügel Ottó (1890-től Láng József vezeti), 1874-ben Laszky Ármin indít nyomdát, majd 1889-ben kezd a Szigligeti-nyomda és 1894-ben a Szent László-nyomda. Ha számba vesszük az új alapításokat, átlagosan tízévente találunk egy-egy újabb vállalatot, és ezeken kívül hét kisebb nyomda is dolgozik már a városban. Az 1872-es ipartörvény szabadsága által kiváltott egyre erősebb konkurencia éles versenyt teremtett és minőségi fejlődést is hozott.

A szemináriumi nyomda jogutód-cégét Máramarosi Gottlieb Antaltól annak egykori faktora, Tichy János vette meg 1808-ban, és egy háromgenerációs nyomdász-dinasztiát alapított. 1808–1839 között ő maga, 1839–1862 között Tichy Alajos, majd 1862–1874 között Tichy Ákos vezette a nyomdát, amelyet végül eladva 1874–1882 között Hollósy Lajos, majd fia, Hollósy Jenő folytatott. A nyomtatványok száma ugyanúgy évi hét-nyolc körül mozgott, főleg helyi érdekű, alkalmi művek. A modernizáció szempontjából is fontos időszak ez, hiszen Tichy Alajos hozatta meg az első gyorssajtókat (mindjárt kettőt, 1839 után). Az előző évszázad 2–15 (átlagosan hat) évig működő bérlőihez képest a meglepően hosszú életű Tichy-dinasztiá tevékenységét érdemes lenne monografikusan feldolgozni.

Talán illő lenne pár szót szólni a most bemutatott kötet egyedüli olyan szerzőjéről, aki nem a ma aktív, jól ismert és elismert szakemberek sorából került ki. A nagyváradi nyomdászattörténet első monográfusa Naményi Lajos volt, aki a születésekor viselt Neumann nevet 1887-ben változtatta Náményira (*Belügyi Közlöny* 1887/175.), majd a 19–20. század fordulójától hagyta el az ékezetet belőle. Mindössze 37 évet élt, de ez alatt óriási lendülettel dolgozott irodalom- és színháztörténeti, illetve nyomdászattörténeti területen. Gimnáziumi tanulmányait félbehagyva biztosítótársasági, majd gyári tisztviselőként kereste kenyerét, de emellett nagyon aktív volt,

több társulatba belépett, sokat kutatott. Amatőr művelődéstörténész létére el tudta kerülni ennek jellemző buktatóit és kizárólag írott forrásokra és még élő tanúk beszámolóira alapozta cikkeit és könyveit. Neki köszönhetjük többek között Szenci Kertész Ábrahám címerének szakszerű közlését is, amelyet „említett ugyan Kemény József, Nagy Iván is hivatkozott rá, a Siebmacher is tud róla, de kiadva nem lett. Ott hevert a szombeni országos levéltárban, elfeledve, mindaddig, míg a váradi nyomdászati történetén dolgozva” Naményi Lajos közre nem adta (*Szenci Kertész Ábrahám címeres nemeslevele = Turul*, 1903, 177–180). Az említett monográfia először a *Magyar Könyvszemle*-ben jelent meg folytatásokban (1901, 107–182, 280–296, 364–365), majd egy évvel később az Athenaeum jelentette meg könyv formájában.

A fiatal kutató sokkal többre lett volna hivatott a hivatalnoki pályánál, s tett is ez irányban lépéseket. 1900-ban Budapestre költözött és folytatta tanulmányait: befejezte a gimnázium felső osztályait, majd 1903-ban részt vett a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége által szervezett néprajzi és őstörténeti tanfolyamon (*Néprajzi Értesítő*, 1903, 227). 1904-ben már az ugyanazon Főfelügyelőség által szervezett könyvtárnoki tanfolyamot végezte el (*Corvina*, 1904, 19) és ki is nevezték az aradi Kölcsey-egylet könyvtárosává (*Pesti Hírlap*, 1904, 139, 13). Sajnos azonban „rendkívül exaltált” természete addig rosszbodott, míg 1905-ben öngyilkos lett (*Pesti Napló*, 1905, 148, 15) és nem teljesíthette be a hozzá fűzött további reményeket.

A Naményi Lajos által számba vett 19. századi vállalatok közül jó pár továbbélt a 20. század első felében, s 1900–1920 között már 30–32 nyomda dolgozott párhuzamosan Nagyváradon. Ezeket természetesen már nem lehet ugyanazzal a részletességgel tárgyalni, mint a korábbi századok műhelyeivel tették a szerzők. Ehelyett inkább az összképre, a kultúra-ipar miliójére koncentrálnak, néhány kiemelkedő személyiséggel és nyomdával az előtérben (Sonnenfeld Adolf, Laszky Ármin, Láng József, Szent László Könyvnyomda Rt). Szó esik a hírlapokról, mint a nagyobb vállalatok kenyércikkéről, a hirdetések és üzleti nyomtatványok jelentőségéről,

valamint a nyomdai minőség erőteljes javulásáról is. Ezzel kapcsolatban érdemes kiemelni a Sonnenfeld-dinasztia jelentőségét, akik Dutka Ákos szerint bibliofil igényességben a gyomai Knerekkel versengtek, ám vállalkozásuk történetének részletes feldolgozása – amazzal ellenében – még szintén várat magára.

Ez a néhány évtized volt a város fénykora. Mindenhol építkezések zajlottak, kiépültek a közművek, vállalkozások és gyárak jöttek létre, kulturális egyesületek alakultak meg, oktatási intézmények egész sora működött. Ez az anyagi és szellemi pezsgés egyértelműen kedvezett a nyomdai fejlődésének és Dutka Ákos megfogalmazása szerint a biztos bevételből gazdálkodó „Laszkyné Váradra hozta a legjobb újságíró-tehetségeket”: Krúdy Gyulát, Nagy Endrét, Ady Endrét és társaikat.

A trianoni határváltozást követő két évtized messze nem mutat ilyen szívderítő képet, s a negyvenes évek elején életbe lépő zsidótörvények valósággal lefejezték a nagyváradi nyomdai part, hiszen ekkor a cégek több mint 60%-a zsidó tulajdonban volt. Az elhurcoltak közül visszatérő néhány túlélő sem kezdhetette újra a munkát, mert nem sokkal később az államosítással elvesztették mindenüket. A szocializmus évtizedeiben működött nagyvállalat, a Crişana történetét a kötet már nem tárgyalja – ez korszak is egy megíratlan és megírandó fejezete nyomdász-történetünknek.

Mindenkinek csak ajánlani tudom a kitűnően szerkesztett és megírt, remekül illusztrált kötetet, amelyhez az Argumentum Kiadó pontosan azt a tipográfiai mivességet és igényességet adta, amely egy ilyen témájú könyvhöz illik.

SIMON MELINDA

Agáta Klimeková, Janka Ondroušková, Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 19. storočia, zväzok 1–7, Martin 2016, Slovenská národná knižnica (Slovenská Národná Retrospektívna Bibliografia, Séria A. Knihy)

Ritkán örülhetünk ennyire hiánypótló könyvszeti munkának, mint most Agáta Klimeková és Janka Ondroušková 19. századi bibliográfiájának.

A Szlovák Nemzeti Könyvtár által kiadott hétkötetes bibliográfia a nálunk mostohán kezelt 19. század 15 978 olyan nyomtatványát sorolja fel, amely a mai Szlovákia területén jelent meg, bármilyen nyelven. Vagyis, megfogalmazásuk szerint, a területi szlovacikumokról ad számot, a nyelvi szlovacikumokat a bibliográfia nem tartalmazza. Így magyar nyelvű művek is szép számmal szerepelnek a kötetben.

Ez a bibliográfia szerves folytatása az ugyanilyen elveken alapuló 18. századi bibliográfiának, amely a szerzőpárosnak és Eva Augustínóvának munkája volt, és amely hat kötetben 2008-ban jelent meg: Klimeková, Agáta – Augustínóvá, Eva – Ondroušková, Janka, *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia*, Zväzok 1–6, Martin, 2008. (L. Kovács Eszter recenzióját = *Magyar Könyvszemle*, 2009, 3, 400–403.)

A 19. századi bibliográfia szerkezete és az egyes tételek felépítése is ugyanolyan, mint az előzményé, vagyis a betűrendben közölt tételek sorszámozottak, a címleírást bibliográfiai hivatkozások követik, a nyomtatvány néhány külső jellemzője (pl. illusztráció, nyomdász-kiadói jelvény, betűúr típus), majd végül a lelőhelyek, pontos jelzettel. A 7. kötet a Regiszter-kötet. Tíz index egészíti ki ugyanis a bibliográfiát: szerzői személynevek, közreműködők, fordítók, illusztrátorok, ajánlások címtettjei, nyomdák és külön a kiadók indexe, könyvkereskedők indexe, tárgymutató és proveniencia-mutató.

A lelőhelyekkel kapcsolatban megfigyelhető, hogy míg a szlovákiai példányokról részletes áttekintést kapunk, a magyarországi példányok közül nagyrészt az Országos Széchényi Könyvtár példányai szerepelnek. Ebből a korszakból ugyanis nem áll rendelkezésünkre olyan példánykimutatás, amely az egyes művek magyarországi gyűjteményekben található példányait regisztrálná, sajnos ilyen nyilvántartás csak 1800-ig nem készült az OSZK-ban. Ezt a korábbi, 18. századi kötetek esetében a szlovák kollégák következetesen használták is, most azonban a szerzőknek főleg az OSZK állományára kellett hagyatkozniuk, kis mértékben a budapesti Egyetemi Könyvtár állományára, valószínűleg olyan esetekben, amikor Petrik

valamint a nyomdai minőség erőteljes javulásáról is. Ezzel kapcsolatban érdemes kiemelni a Sonnenfeld-dinasztia jelentőségét, akik Dutka Ákos szerint bibliofil igényességben a gyomai Knerekkel versengtek, ám vállalkozásuk történetének részletes feldolgozása – amazzal ellenében – még szintén várat magára.

Ez a néhány évtized volt a város fénykora. Mindenhol építkezések zajlottak, kiépültek a közművek, vállalkozások és gyárak jöttek létre, kulturális egyesületek alakultak meg, oktatási intézmények egész sora működött. Ez az anyagi és szellemi pezsgés egyértelműen kedvezett a nyomdai fejlődésének és Dutka Ákos megfogalmazása szerint a biztos bevételből gazdálkodó „Laszkyné Váradra hozta a legjobb újságíró-tehetségeket”: Krúdy Gyulát, Nagy Endrét, Ady Endrét és társaikat.

A trianoni határváltozást követő két évtized messze nem mutat ilyen szívderítő képet, s a negyvenes évek elején életbe lépő zsidótörvények valósággal lefejezték a nagyváradi nyomdai part, hiszen ekkor a cégek több mint 60%-a zsidó tulajdonban volt. Az elhurcoltak közül visszatérő néhány túlélő sem kezdhetette újra a munkát, mert nem sokkal később az államosítással elvesztették mindenüket. A szocializmus évtizedeiben működött nagyvállalat, a Crišana történetét a kötet már nem tárgyalja – ez korszak is egy megíratlan és megírandó fejezete nyomdász-történetünknek.

Mindenkinek csak ajánlani tudom a kitűnően szerkesztett és megírt, remekül illusztrált kötetet, amelyhez az Argumentum Kiadó pontosan azt a tipográfiai mivességet és igényességet adta, amely egy ilyen témájú könyvhöz illik.

SIMON MELINDA

Agáta Klimeková, Janka Ondroušková, Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 19. storočia, zväzok 1–7, Martin 2016, Slovenská národná knižnica (Slovenská Národná Retrospektívna Bibliografia, Sériá A. Knihy)

Ritkán örülhetünk ennyire hiánypótló könyvszerkesztési munkának, mint most Agáta Klimeková és Janka Ondroušková 19. századi bibliográfiájának.

A Szlovák Nemzeti Könyvtár által kiadott hétkötetes bibliográfia a nálunk mostohán kezelt 19. század 15 978 olyan nyomtatványát sorolja fel, amely a mai Szlovákia területén jelent meg, bármilyen nyelven. Vagyis, megfogalmazásuk szerint, a területi szlovacikumokról ad számot, a nyelvi szlovacikumokat a bibliográfia nem tartalmazza. Így magyar nyelvű művek is szép számmal szerepelnek a kötetben.

Ez a bibliográfia szerves folytatása az ugyanilyen elveken alapuló 18. századi bibliográfiának, amely a szerzőpárosnak és Eva Augustínóvának munkája volt, és amely hat kötetben 2008-ban jelent meg: Klimeková, Agáta – Augustínóvá, Eva – Ondroušková, Janka, *Bibliografia územne slovacikálnych tlačí 18. storočia*, Zväzok 1–6, Martin, 2008. (L. Kovács Eszter recenzióját = *Magyar Könyvszemle*, 2009, 3, 400–403.)

A 19. századi bibliográfia szerkezete és az egyes tételek felépítése is ugyanolyan, mint az előzményé, vagyis a betűrendben közölt tételek sorszámozottak, a címleírást bibliográfiai hivatkozások követik, a nyomtatvány néhány külső jellemzője (pl. illusztráció, nyomdász-kiadói jelvény, betűúr típus), majd végül a lelőhelyek, pontos jelzettel. A 7. kötet a Regiszter-kötet. Tíz index egészíti ki ugyanis a bibliográfiát: szerzői személynevek, közreműködők, fordítók, illusztrátorok, ajánlások címtettjei, nyomdák és külön a kiadók indexe, könyvkereskedők indexe, tárgymutató és proveniencia-mutató.

A lelőhelyekkel kapcsolatban megfigyelhető, hogy míg a szlovákiai példányokról részletes áttekintést kapunk, a magyarországi példányok közül nagyrészt az Országos Széchényi Könyvtár példányai szerepelnek. Ebből a korszakból ugyanis nem áll rendelkezésünkre olyan példánykimutatás, amely az egyes művek magyarországi gyűjteményekben található példányait regisztrálná, sajnos ilyen nyilvántartás csak 1800-ig nem készült az OSZK-ban. Ezt a korábbi, 18. századi kötetek esetében a szlovák kollégák következetesen használták is, most azonban a szerzőknek főleg az OSZK állományára kellett hagyatkozniuk, kis mértékben a budapesti Egyetemi Könyvtár állományára, valószínűleg olyan esetekben, amikor Petrik

Géza vagy Kiszlingstein Sándor bibliográfiája jelzi egyetemi könyvtárbeli példány meglétét.

Érdekes kérdés, hogy milyen források alapján dolgoztak a szerzők? A bibliográfiai hivatkozásokból látszik, hogy mindenkélt L. V. Rizner (*Bibliografija pisomnictva slovenského* 1–6, [1929–1934],) és Petrik Géza, ill. Kiszlingstein Sándor bibliográfiájából, és mindkét esetben azt is jelezték, hogy a leírt tétel szerepel-e ebben a két bibliográfiában, vagy nem. (Petrik Gézának az 1712–1860-ig terjedő négy kötetes [Bp., 1888–1892], és az 1860–1875 közötti időszakot tárgyaló művét [Bp., 1885], Kiszlingsteinnek az 1876–1885 [Bp., 1890], valamint Petrik 1886–1900-ig tartó [Bp., 1908–1913] szakaszait használták.) E két bibliográfiához képest nagyon nagyszámú új tételt írtak le – többségük vagy a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban, vagy éppen az Országos Széchényi Könyvtárban van, az utóbbin belül is látszik, hogy milyen kincsesbánya a Kisnyomtatványtár. Továbbá olyan tételeket is bevettek bibliográfiájukba „Deziderátum” megjelöléssel, amelyekből nem ismernek példányt, de például Petrik közli, példány lelőhelyének megnevezése nélkül. További forrásként felhasználták még a szerzők J. Mišianik, *Bibliografija slovenského pisomnictva* (1971) és J. Ormis, *Doplňky a opravy k Riznerovej bibliografii* (1972) kiegészítéseit is. Érdekes módon nem találni hivatkozást a *Knihopisra*, és csehországi példányok is csak elvéve szerepelnek a lelőhelyek között.

Vajon milyen, a történelmi Magyarországon nyomtatott könyvmennyiséggel számolhatunk a 19. században? A kérdéssel az 1980-as években Borsa Gedeon (*Magyar Könyvszemle*, 1985, 18–31) és Wix Györgyné (*OSZK Évkönyve 1980*, 179–181) foglalkozott. Számításaik szerint hazai viszonylatban a kinyomtatott könyvmennyiség évszázadonként megötszöröződik, vagyis míg a 16. században kb. 1000, a 17. században hozzávetőleg 5000 mű készült. A 18. századra vonatkozóan ők még 25000-rel számoltak, de mára a Petrik IX. *Pótlások* kötet megjelenésével átléptük a 30000-es határt. Borsa és Wixné megállapítása szerint ez az ötszörös növekedés érvényes a 19. századra is, vagyis ha már most a 18. században 30000 címet ismer-

rünk, akkor a 19. században 150000 mű megjelenésével számolhatunk. Vagyis az a csaknem 16000 mű, amely a most bemutatott 19. századi szlovák retrospektív bibliográfiában szerepel, a becslült 19. századi könyvtermés tíz százaléka – megjegyezve, hogy míg Borsa Gedeon és Wix Györgyné a területi és nyelvi hungarikumokat együtt számolta a történelmi Magyarország vonatkozásában, addig a most kezünkben lévő 19. századi szlovák bibliográfiában csak a területi hungarikumok találhatók.

A bibliográfia sorozatcímében a „Séria A” azt jelzi, hogy ez a mostani, és a korábban megjelent hatkötetes 18. századi bibliográfia is csak a monografikus műveket írja le: nem szerepelnek benne az évkönyvek és kalendáriumok sem. Ezek külön sorozatot alkotnak, *Bibliografija jarmočnych a pút'ových tlači 18. a 19. storočia z územia Slovenska* címmel 1996-ban jelent meg ugyancsak Agáta Klimeková, Janka Ondroušková, Eva Augustínová továbbá M. Domová összeállításában.

A névalakkal kapcsolatban nem könnyű követni, hogy pl. miért Dezső Miklós (2418. tétel) és miért Dezőfi, Imrich (2422. tétel) néven szerepel egy-egy szerző? A magyarázat valószínűleg az, hogy a szlovák szerzői lexikonban (*Slovenský biografický slovník*, zv. 1–6, Martin, 1986–1994) szereplő neveket aszerint kellett a szerzőknek itt a bibliográfiában is használni, míg az ott nem szereplő nevek maradnak magyar formájukban. Érdeme azonban a bibliográfiának, hogy bár a kiemelt rendsző pl. Dezőfi, Imrich, a címleírásban a címlapot pontosan visszaadva ott szerepel a „Desseöffi Imre fő nótárius” neve is.

Mindegyik indexről elmondhatjuk, hogy nagyon hasznosak, de különösen értékes adalék az illusztrátorok és a dedikációkban szereplő személyek kiemelése. Az előbbiből megtudhatjuk, hogy 155 művésztől (rajzolótól, metszőtől) származnak illusztrációk, akiknek jó része a hazai szakirodalom előtt teljesen ismeretlen. Némelyik illusztrátor, illetve metsző a 18. században is dolgozott, mint Franz Assner vagy Czetter Sámuel, de lenyűgöző, amit a bibliográfia szerzői Gritner munkásságáról össze tudtak gyűjteni. Ennek a több magyarországi

nyomdának is dolgozó fametszővel, aki már az 1790-es években is működött, itt a bibliográfiában 219 esetben találkozunk. A dedikációk címzettjeivel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy egyrészt számuk radikálisan csökkent az előző századhoz képest – vagyis a könyvek megjelentetésében a patrónusoknak már sokkal kisebb szerepe van –, másrészt a korábbi korszak főrangú személyeknek, főpapoknak szóló ajánlásai helyett többségében polgári személyeknek szólnak, leggyakrabban tanároknak, polgármestereknek.

A nyomdászok és könyvkiadók mutatója is fontos adalék a könyvészet számára, hiszen ilyen részletes, a működés időkorére és a bibliográfiában szereplő művekre is visszautaló indexe mindössze a Régi Magyarországi Nyomtatványok négy kötetének és Ján Čaplovič 1700-ig terjedő bibliográfiájának van. Indokolt, hogy külön mutató készült a könyvkereskedőkről is, hiszen a 19. században ez a szakma már önállósult, és függetlenedett nemcsak a nyomdászoktól, hanem a kiadóktól is.

A bibliográfia hét kötetének külseje is nagyon finom, igényes: mindegyik kötet borító-

ján egy-egy címer, amely vagy mint könyvdísz, vagy mint exlibris szerepelhetett a leírt művek valamelyikében (ennél pontosabban sajnos nem tudunk meg róluk).

Nagy elismerés illeti a szerzőket és intézményüket, a Slovenská národná knižnicát, a Szlovák Nemzeti Könyvtárt is. Annak külön örülünk, hogy az intézmény vállalta a nyomtatott formában való megjelentetést. Csak azt kívánhatjuk, hogy a mai Szlovákia területének könyvtermését bemutató 19. századi bibliográfia után készüljön ugyanilyen egész Magyarországra vonatkozóan: ez a hazai bibliográfusok feladata lenne. Mindaddig azonban, amíg a nemzeti könyvtárunk nem észleli ennek a korszaknak fontosságát – amelybe a reformkor, a szabadságharc vagy a kiegyezés kora és annak teljes irodalmi és tudományos munkássága is tartozik – legalább annyit megállapíthatunk, hogy végre jó áttekintésünk van olyan fontos kulturális központok könyvterméséről, mint például Pozsony vagy Kassa. Ez a nagy munka tehát amellet, hogy jelentős szlovacikum, teljes egészében hungarikum.

V. ECSEDY JUDIT